

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д.УШИНСЬКОГО**

На правах рукопису

АМПЛЄЄВА ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА

УДК 159.923

**ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ В СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА**

Спеціальність 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

**Науковий керівник
БУРЛАЧУК ЛЕОНІД ФОКОВИЧ
дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук,
професор**

Одеса – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП _____	4
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІВ	
1.1. Емоційний і раціональний інтелект як взаємодоповнюючі умови реалізації практичним психологом професійних задач _____	13
1.2. Емоційний інтелект і структура професійної діяльності психологів _____	36
1.3. Теоретична модель функціонування емоційного інтелекту в ході професійної діяльності фахівців з психології _____	43
Висновки до розділу 1 _____	64
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ВАЖЛИВОГО ІНСТРУМЕНТУ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ ПСИХОЛОГІВ	
2.1. Методична база і організація дослідження _____	67
2.2. Емоційно-чуттєві переживання психологів в ході професійної діяльності і за межами професійних ситуацій _____	74
2.3. Дослідження емоційних складових професійної діяльності психологів на різних фазах її протікання _____	101
2.4. Психотерапевтичні техніки і емоційний інтелект _____	134
2.5. Співвідношення рис особистості і складових емоційного інтелекту _____	142
Висновки до розділу 2 _____	158
РОЗДІЛ 3. ПСИХОРОЗВИВАЛЬНА ПРОГРАМА «РОЗВИТОК ТА ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ»	
3.1. Концептуальні основи, принципи і методи програми з розвитку емоційного інтелекту в майбутніх фахівців з психології _____	163
3.2. Програма розвитку структурних компонентів емоційного інтелекту у майбутніх психологів _____	180
3.3. Тренінг з підвищення емоційного інтелекту у студентів-психологів _____	187
Висновки до розділу 3 _____	191

	3
ВИСНОВКИ _____	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ _____	200
ДОДАТКИ _____	220

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний стан розвитку суспільства вимагає від психологічної науки вирішення все більш складних завдань. Соціокультурна ситуація, що зараз склалася, висуває все більш значні й суттєві вимоги до компетентності і професіоналізму фахівців у галузі психології. Від психологів-практиків очікують не тільки засвоєння відповідних знань, умінь і навичок, але, у першу чергу, – виходу на високий рівень особистісного розвитку та професійного саморозвитку (О. Ф. Бондаренко, Г. Ю. Белокрилова, Т. М. Буякас, С. Д. Максименко, Н. В. Чепелева та ін.). Важливим фактором, що забезпечує даний процес, є емоційний інтелект як особлива інтегральна характеристика функціонування психічного в контексті протікання певних фаз професійної діяльності психологів.

Стадія діагностування зовнішніми засобами (тести) характеристик людини зазвичай спирається на раціональні алгоритми розуміння стану, а, наприклад, діагностування глибинних психологічних проблем переважно потребує емпатійного проникнення у стан людини, емоційного «схоплення» суті її проблеми та подальшої вербалізації, ефективність чого залежить від рівня емоційного інтелекту психолога. Емоційний інтелект – це специфічна підструктура людської психіки, яка, з одного боку, включає здатність розуміння, аналізу та контролю власних почуттів та емоцій, з іншого – вміння відчувати і розуміти настрій, стан і почуття оточуючих людей.

Складність і багатогранність функціонування сучасного суспільства як динамічного соціального організму, процеси його системних змін обумовлюють значну потребу розвитку в сучасної людини емоційного інтелекту задля її ефективної соціальної адаптації та здійснення успішної професійної діяльності.

Поняття емоційного інтелекту відносно нове для психології. Порівняно з глибокою розробкою теоретичних основ, тестових методів, засобів розвитку вербально-логічної раціональної сфери системне вивчення складових,

структури, особливостей, умов і факторів ефективності емоційного інтелекту лише розпочато (Д. В. Люсін, А. Г. Шмелев, Дж. Майер, П. Саловей, Д. Карузо).

Проблема вдосконалення професійної діяльності психологів на основі більшого задіяння емоційного інтелекту є складною проблемою системного вивчення ролі емоційного інтелекту у професійних діях фахівця, психологічних закономірностей емоційного функціонування особистості, особливостей його реалізації у взаємодіях різних типів, психофізіологічних аспектів переживань почуттів, передумов якості емоційного розпізнання проблем, вербалізації почуттів та знаходження засобів адекватного впливу на емоційно-чуттєву сферу людини збоку психолога. Саме психолог здатен допомогти особистості розібратися у її внутрішніх емоційних проблемах, розкрити свій внутрішній потенціал та, можливо, власний прихований емоційний інтелект, що у подальшому забезпечить самостійне вирішення людиною своїх психологічних проблем.

Специфіка професії психолога визначається змістом професійної діяльності фахівця, що взаємодіє з внутрішнім світом іншої людини у процесі вирішення практичних професійних задач. Необхідно, щоб психолог мав такі особистісні характеристики, які б дозволили йому створити максимально сприятливі умови для розвитку самосвідомості та здійснення особистісних змін у людині, яка звернулась до нього за допомогою.

Останніми роками сучасна вітчизняна психологічна теорія і практика збагатилася новими ідеями та підходами як загальнотеоретичного, так і прикладного напрямків щодо аналізу особистості практичного психолога у процесі професійної діяльності (Г. О. Балл, О. Ф. Бондаренко, М. Й. Боришевський, Л. Ф. Бурлачук, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, Н. І. Пов'якель, О. П. Саннікова, Н. В. Чепелева).

З теоретичної точки зору феномен емоційного інтелекту потребує системного структурного вивчення, з'ясування механізмів трансформації емоційного сприйняття об'єкту у внутрішнє розуміння суті, істини, стану

об'єкта та, на цій основі, реалізації впливу, можливо, навіть без вербалізації, без задіяння раціонального рівня інтелектуальних процесів. Даний погляд щодо прийняття рішень стосовно клієнта в консультативній і психотерапевтичній роботі з акцентом на емоційний інтелект на науковому рівні вивчений недостатньо, хоча у психологічній практиці саме такий спосіб є ключовим проявом професійної майстерності психолога, його здатності працювати з об'єктами підсвідомого, досягати позитивного ефекту і в останню чергу застосовувати вербалізацію раціонального рівня.

Окремий інтерес складає граничний розвиток емоційного інтелекту, що нерідко трактується як надздібності людини. Отже, діагностування емоційного інтелекту і розвиток особистості до підвищених його рівнів в ході психологічної підготовки є перспективним напрямком для наукового з'ясування механізмів надздібностей людини. У певному розумінні, багаторічна психотерапевтична і консультативна робота психологів ініціює такі граничні властивості і можливості саме на основі емоційного інтелекту.

Введення поняття емоційного інтелекту у психологічний тезаурус сприяло інтенсивному зростанню кількості досліджень, спрямованих на: операціоналізацію емоційно-інтелектуального конструкту (І. М. Андрєєва, О. І. Власова, Г. Г. Гарскова, Д. Карузо, Д. В. Люсін, Дж. Майер, Е. Л. Носенко, Р. Робертс, П. С. Саловей), дослідження адаптивних функцій та адаптаційного потенціалу емоційного інтелекту (І. Ф. Аршава, Р. Бар-Он, М. А. Бреккет, Н. В. Коврига, Т. М. Кумскова, В. В. Овсянникова, Г. В. Юсупова), виявлення зв'язку між складовими емоційного інтелекту та лідерськими, управлінськими якостями (Д. Д. Гастелло, Д. Гоулман, В. М. Єрмаков, А. В. Мітлош, А. С. Петровська), розвиток емоційного інтелекту та його складових (М. О. Манойлова, М. А. Нгуен, О. М. Приймаченко, К. Саарні). Однією з перспективних галузей дослідження емоційного інтелекту також є сфера освіти (Е. Аронсон, М. О. Манойлова).

Актуальність дослідження обумовлена, перш за все, необхідністю подальшої теоретичної та емпіричної розробки концепції емоційного інтелекту

в Україні. В даний час у вітчизняній психологічній науці проводиться недостатньо емпіричних досліджень емоційного інтелекту. Незважаючи на наявність у зарубіжних джерелах різноманітних методик, спрямованих на визначення рівня емоційного інтелекту, відсутній їх переклад на російську, а тим паче – на українську мову, а також адаптація на українській вибірці.

Таким чином, актуальність дослідження проблеми емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психолога визначається як тенденціями розвитку наукового знання, так й існуючими потребами соціальної практики. Вивчення і вимірювання емоційного інтелекту – важливе теоретичне і практичне завдання, що вимагає поглибленого дослідження, орієнтованого на практику. Проблема емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психологів потребує подальшої розробки засобами психологічних досліджень.

Для дослідження проблеми емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психологів, на наш погляд, необхідне визначення і вивчення системи відповідних ключових чинників і психологічних компонентів емоційного інтелекту, структури їх взаємозв'язків, особистісних детермінант та умов успішного функціонування. У такому аспекті проблема ще не досліджувалась.

Недостатня розробленість як в теоретичному, так і в практичному плані проблеми внеску емоційного інтелекту в якість здійснення різних стадій і фаз психологічної роботи, протікання емоційно-інтелектуальних актів і процесів й існування об'єктивної необхідності вдосконалення психолого-педагогічних засобів підвищення рівня емоційного інтелекту як інструментальної складової в структурі професійної діяльності психологів зумовили вибір теми нашого дослідження: *«Емоційний інтелект в структурі професійної діяльності психолога»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень Херсонського державного університету в межах теми кафедри практичної психології «Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості» (державний реєстраційний номер – ОШ U 008763)

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою університету (протокол № 3 від 02.02.2009 р.) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 30.10.2012 р.).

Об'єкт дослідження – емоційний інтелект психолога.

Предмет дослідження – особливості прояву та функціонування емоційного інтелекту у професійній діяльності психолога.

Мета дослідження полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні місця емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психолога.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань дослідження**:

1. Проаналізувати теоретико-методологічні підходи до феномену емоційного інтелекту та узагальнити особливості його прояву в структурі професійної діяльності психолога.

2. Запропонувати комплекс засобів діагностичної оцінки складових емоційного інтелекту.

3. Дослідити прояв емоційного інтелекту на різних структурних фазах психологічної та психотерапевтичної взаємодії психолога з клієнтом.

4. Розробити психорозвивальну програму з підвищення та розвитку емоційного інтелекту майбутніх психологів.

В основу нашого дослідження були покладені **припущення** про те, що:

1) емоційний інтелект є значущим фактором ефективності професійної діяльності психологів;

2) емоційний інтелект – наскрізний процес інтелектуальної діяльності, інтенсивність якого зумовлена базовими рисами особистості і накопиченим досвідом психолога з використання невербальних сигналів особистості і знання типових психологічних проблем людини;

3) емоційний інтелект – засіб підтримки, поряд з раціональним, другого рівня психотерапевтичної взаємодії з клієнтом, що зумовлює точність

з'ясування, опрацювання і вирішення проблем людини.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: системний підхід до вивчення психічних явищ (Л. С. Виготський, Б. Ф. Ломов, М. Г. Ярошевський); принципи детермінізму, єдності психіки й діяльності, розвитку (Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн); теоретико-емпіричні узагальнення у сфері емоцій та інтелекту (Р. Айзенк, Л. Ф. Бурлачук, Д. Векслер, Дж. Гілфорд, В. М. Дружинін, Л. В. Засекіна, К. Ізард, Є. П. Ільїн, Р. Кеттел, Е. Л. Носенко, О. П. Саннікова, Ч. Спірмен, Л. Терстоун, І. В. Ушакова, М. О. Холодна, , Ю. Г. Черножук, П. М. Якобсон та ін.) та емоційної регуляції діяльності (В. К. Вілюнас, В. В. Клименко, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, І. В. Пацявичус, О. Я. Чебикін та ін.); концепція множинності форм виявлення інтелекту та уявлення про структуру і функції емоційного інтелекту (Г. Гарднер, Д. Гоулман, Дж. Майер, П. Саловей та ін.); системний підхід до вивчення механізму впливу емоцій на різні аспекти діяльності та успішність адаптаційних процесів (І. Ф. Аршава, Ф. Є. Василюк, В. К. Вілюнас, Л. В. Занюк, О. В. Кузнєцова, Р. Лазарус, О. М. Леонт'єв, Е. Л. Носенко, О. П. Саннікова, П. В. Сімонов, О. Я. Чебикін та ін.).

Завдання дисертаційної роботи зумовили вибір **методів дослідження**: *теоретичних* (порівняльний аналіз, системний підхід до аналізу психічних явищ, метод теоретичного аналізу й узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження); *емпіричних* (спостереження, психодіагностичні методики, метод експертних оцінок, бесіда); *статистичних*: кореляційний, факторний аналіз; *інтерпретаційних* (аналіз, синтез, систематизація отриманих даних).

База дослідження. Дослідницька робота здійснювалась упродовж 2010-2011 років на базі Чорноморського державного університету імені Петра Могили, Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського, Миколаївського методичного центру та шляхом опитування окремих, самостійно працюючих психологів та студентів старших курсів спеціальності «Практична психологія». Дослідженням разом було охоплено 128 психологів.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягає в тому, що:

– вперше показано, що емоційний інтелект спричиняє значущий внесок у ефективність професійної діяльності психологів – є однією з важливих психологічних детермінант успішності; визначений баланс емоційного і раціонального інтелектуальних процесів у кожній фазі структури професійної діяльності психологів; показані напрями регулятивної функції емоційного інтелекту на різних фазах психологічної та психотерапевтичної діяльності психологів; обґрунтовано концептуальний підхід щодо формування складових емоційного інтелекту на основі активних методів навчання і спеціальної психологічної підготовки;

– уточнено зміст термінів «емоційний інтелект», «структура емоційного інтелекту»; розширено та доповнено уявлення про зміст та особистісні детермінанти емоційного інтелекту; поглиблено теоретичні знання про функції, структуру та компонентний склад показників емоційного інтелекту; визначено роль і зв'язки емоційного інтелекту з структурними складовими професійної взаємодії психологів;

– набули подальшого розвитку теоретичні уявлення щодо емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психолога та методичне забезпечення його емпіричного дослідження.

Практичне значення дослідження полягає в розробці комплексу психодіагностичних опитувальників (на основі контрольних переліків), в розробці і застосуванні психотехнічних засобів стимулювання емоційного інтелекту в процесі тренінгової роботи з метою вдосконалення професійної діяльності психолога; в створенні програми спеціальної підготовки психологів. Теоретичні положення роботи та її практичні результати можуть бути використані для введення спецкурсу з проблем психології емоційного інтелекту для студентів факультетів психології.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечувалась методологічною обґрунтованістю вихідних положень; використанням

комплексу взаємодоповнюючих методів, адекватних меті, об'єкту, предмету та завданням дослідження; кількісним і якісним аналізом значного обсягу теоретичного і емпіричного матеріалу; адекватним використанням кількісних і якісних методів аналізу даних. Обробка даних проводилася з використанням ЕОМ за допомогою електронних таблиць MS Excel 97 та пакету статистичних програм SPSS.

Апробація результатів дослідження здійснювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми практичної психології» (м. Херсон, 2009, 2012), «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (м. Одеса, 2010, 2011), «Соціально-психологічні умови розвитку особистості у сучасному суспільстві» (Миколаїв, 2011), Всеукраїнській конференції молодих науковців «Розквітання-4» «Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості» (Одеса, 2011), Всеукраїнській науковій конференції «Другі Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2011), щорічних звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Херсонського державного університету (2009-2012) та засіданні наукового семінару з психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2012).

Результати дослідження впроваджувались упродовж 2010-2012 рр. у практику роботи кафедри практичної психології Херсонського державного університету (акт впровадження № 01-12/2572 від 28.11.2012), а також у практику роботи психологічної служби Палацу творчості учнів м. Миколаєва (акт № 2 від 12.03.12).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації, результати дослідження, висновки відображені у 8 публікаціях автора, з них 5 статей опубліковано у фахових наукових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг

дисертації становить 293 сторінки тексту. Основний зміст дисертації викладено на 195 сторінках комп'ютерного тексту. Робота містить 2 рисунки та 15 таблиць. Додатки розміщені на 74 сторінках. Список використаних джерел, що представлений на 19 сторінках, включає 209 найменувань, у тому числі 18 іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІВ

Психологічний аналіз існуючих теоретичних і емпіричних моделей феномену емоційного інтелекту дозволив, на основі системного погляду на проблему його впливу на структурні складові професійної діяльності психологів, запропонувати і реалізувати інтегративний теоретико-емпіричний підхід до якісного визначення суті і компонентів емоційного інтелекту та його формалізованого векторного моделювання як системного ефекту взаємодії вимірюваних рис і характеристик особистості.

У першому розділі запропоновано теоретичну модель структури і взаємодії рис, стратегій і алгоритмів особистісного функціонування фахівця, що відображують психологічні механізми реалізації процесів емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психолога.

Представлено підхід до реалізації емпіричного моделювання емоційного інтелекту у зв'язку з проблемою ефективності психологічної взаємодії та проблемами психологічної підготовки фахівців з психології з акцентом на застосування емоцій і почуттів та їх усвідомленого використання для динамічно-ситуативного прийняття рішень щодо впливу, підтримки і модифікації рис і поведінки особистості.

1.1. Емоційний і раціональний інтелект як взаємодоповнюючі чинники реалізації практичним психологом професійних задач

Розуміння концепції емоційного інтелекту потребує розгляду двох складових цього терміну: інтелекту та емоцій. Починаючи з XVIII ст., в психології загальноприйнятим став поділ психіки на три області, відносно незалежні одна від одної. Це – мислення, емоції та воля. Пізнання дозволяє організму вчитися в навколишнього середовища та вирішувати проблеми в нових ситуаціях. Воно часто служить для задоволення мотивів або створення

позитивних емоцій. Пізнання включає сприйняття, пам'ять, та здатність вирішувати проблеми [159, с.8].

Питання інтелекту широко вивчається та обговорюється вченими різних країн на різних рівнях і, як і багато років тому, на сьогодні є далеким від вирішення. Досі немає єдиної думки про те, що таке інтелект, і чи існує він взагалі, як окремий феномен, яка його природа, які внутрішні і зовнішні чинники впливають на розвиток інтелекту та на успішність виконання суб'єктом різноманітних завдань. Також немає згоди стосовно кількості видів інтелекту і стосовно методик вимірювання інтелектуальних здібностей. Проте, поява протягом останніх десятиліть великої кількості публікацій, присвячених вивченню феномену інтелекту, в значній мірі сприяла розширенню розуміння цього надзвичайно важливого явища [13, с. 5].

Про складність питання перш за все говорить те, що досі немає єдино визнаного визначення поняття «інтелект». Спроба упорядкувати інформацію, накопичену в області експериментально-психологічних теорій і досліджень інтелекту, була зроблена М. О. Холодною. Нею було виділено вісім основних підходів, для кожного з яких характерна певна концептуальна лінія в трактуванні природи інтелекту [174, с. 60].

1. Соціокультурний підхід, в якому інтелект розглядається як результат процесу соціалізації та впливу культури в цілому (Дж. Бруннер, Л. Леві-Брюль, А. Р. Лурія, Л. С. Виготський та ін.).

2. Генетичний підхід, де інтелект визначається як спосіб адаптації живої істоти до вимог дійсності, що сформувалися в умовах еволюції (У. Р. Чарльзворз, Ж. Піаже).

3. Процесуально-діяльнісний підхід розглядає інтелект як особливу форма людської діяльності (С. Л. Рубінштейн, А. В. Брушлинський, Л. А. Венгер, К. А. Абульханова-Славська, В. Ю. Крамаренко та ін.)

4. Освітній підхід розглядає інтелект як продукт цілеспрямованого навчання (А. Стаатс; К. Фішер, Р. Фейерштейн та ін.).

5. Інформаційний підхід визначає інтелект як сукупність елементарних процесів переробки інформації (Х. Айзенк; Е. Хант, Р. Штернберг та ін.).

6. Феноменологічний підхід розглядає інтелект як особливу форма змісту свідомості (В. Келер, К. Бункер, М. Вертгеймер, Дж. Кемпін та ін.).

7. Функціонально-рівневий підхід визначає інтелект як складну розумову діяльність, що являє собою єдність різнорівневих пізнавальних процесів (Б. Г. Ананьєв, Є. І. Степанова; Б. М. Величковський та ін.)

8. Регуляційний підхід розглядає інтелект як форму саморегуляції психічної активності (Л. Л. Терстоун та ін.).

Так, М. О. Холодна пропонує розуміння інтелекту як форми організації ментального досвіду суб'єкта, системи психічних механізмів, які обумовлюють можливість побудови "всередині" індивідуума суб'єктивної картини того, що відбувається [174, с. 243]. Вона вважає, що справжньою феноменологією інтелекту є не його властивості, а особливості складу і будови індивідуального ментального досвіду, що "зсередини" зумовлюють різноманітні прояви інтелектуальної активності суб'єкта [174, с.50]. Полемізуючи з нею, В. М. Дружинін звертає увагу перш за все на наявність загального фактора, який служить організуючим механізмом для ментального досвіду: "організація ментального досвіду визначається загальною здатністю до розумової діяльності, а саме: загальним інтелектом, властивістю певної психічної системи, яка не є тотожною ментальному досвіду".

Р. Стернберг розглядав інтелект як здатність засвоювати і оцінювати не просто нову ідею, а новий клас ідей, нові концептуальні системи [208, с. 39]. В рамках інформаційного підходу, він стверджує, що елементарні когнітивні процеси є основою індивідуальних інтелектуальних відмінностей. Р. Стернберг також створив триархічну теорію інтелекту, згідно з якою інтелект – це форма ментального самоуправління, і виділив три форми інтелекту: аналітичний, креативний та практичний [208].

Згідно з теорією Айзенка основою індивідуальних інтелектуальних відмінностей є ментальна швидкість – швидкість переробки інформації,

зумовлена нейрофізіологічними факторами [197]. Айзенк виділяє три концепції, виходячи з яких ми можемо визначати, що таке інтелект:

– біологічний інтелект під яким розуміється фізіологічна, нейрологічна, біохімічна та гормональна основа пізнавальної поведінки, яка в основному пов'язана зі структурами та функціями кори головного мозку;

– психометричний інтелект, який визначається стандартними тестами вимірювання коефіцієнта інтелекту (IQ);

– соціальний (або практичний) інтелект як прояв соціально-корисної адаптації, виділяються і досліджуються такі прояви соціального інтелекту, як міркування, рішення задач, пам'ять, здатність до навчання, розуміння, обробка інформації, вироблення стратегій, пристосування до навколишнього середовища[197].

Л. Л. Терстоун в ранніх роботах розглядав інтелект як механізм регуляції психічної та поведінкової активності – умову контролю мотивації, але з часом змінив свої наукові погляди, ставши автором багатофакторної теорії інтелекту [209].

М. Л. Смульсон – автор проектувально-технологічної парадигми дослідження розвитку інтелекту, сутність якої полягає в тому, що за допомогою спеціальних психотехнічних процедур в умовах інтелектуального тренінгу можна проектувати і формувати інтелект із заданими властивостями [164, с. 6].

Ще однією теорією інтелекту, яка пропонує новий підхід до розуміння цього феномену є теорія множинності форм інтелекту Гарвардського психолога Г. Гарднера [197]. Він підкреслює, що усі форми інтелекту взаємопов'язані і функціонують разом, створюючи так званий інтелектуальний профіль людини. В реальному житті вони не існують окремо одна від одної. В теорії множинності форм інтелекту наголошується наявність великої різноманітності способів, якими може виражатися обдарованість людини, як у межах однієї форми інтелекту, так і між інтелектами [197].

Поняття інтелекту типово використовується психологами для характеристики того, наскільки добре функціонує когнітивна сфера: інтелект

належить до здатності виділення понять, їх комбінування, дій з ними, що дозволяє будувати судження та приходити до абстрактних умовиводів. За визначенням Декарта, інтелект – це здатність відрізнити вірне від хибного. Дуже часто цитується визначення інтелекту, яке належить Д. Векслеру. Він визначає інтелект як сукупну або глобальну здатність індивідуума діяти цілеспрямовано, думати раціонально та ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем. Виділяють вербальний, просторовий, візуальний, соціальний та ін. Так, вербальний інтелект – це здібність до вербального мисленнєвого аналізу й синтезу, до вирішення вербальних задач на визначення понять, встановлення словесної схожості та відмінності [159, с. 9].

Під просторовим інтелектом розуміється здатність розрізняти, виділяти, обробляти інформацію. Іншими словами «схоплювати» та «відчувати» зображене на малюнках, скульптурах; створювати та перетворювати аналогії між вербальним та зображальним [159, с. 10].

Візуальний інтелект – це здатність сприйняття інформації, яка охоплює сферу зору і зорових образів. Та соціальний інтелект – це здатність правильно розуміти поведінку людей. Ця здатність необхідна для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації [159, с.11].

Конструкт емоційного інтелекту близький до поняття соціального інтелекту. Дж. Майєр та П. Саловей вважають, що емоційний інтелект – це частина соціального інтелекту, яка включає здатність контролювати власні почуття та емоції та почуття і емоції інших, розрізняти їх та використовувати цю інформацію, щоб контролювати мислення та дії. Розуміння авторами емоційного інтелекту також частково перетинається з уявленнями Гарднера про соціальний інтелект, який він іменує особистісним інтелектом. Подібно до соціального інтелекту, особистісний інтелект (поділений на зовнішній та внутрішній особистісний інтелект) містить знання про себе та інших. На відміну від гарднеровського особистісного інтелекту, емоційний інтелект не містить загальної оцінки людиною своїх та чужих почуттів, а в більшій мірі робить акцент на пізнання та використання власних емоційних станів та

емоційних станів іншого для вирішення проблем та контролю поведінки [159, с.14].

Переходячи до розгляду другої складової в концепції емоційного інтелекту – емоцій, слід зазначити, що призначення емоцій – відповідати на зміни у взаємовідносинах між людиною та навколишнім середовищем (включаючи місце, яке людина, як вона думає, займає в середовищі). Наприклад, гнів виникає у відповідь на загрозу або несправедливість, страх виникає у відповідь на небезпеку [159, с.8].

Кожна емоція передбачає характерну для неї готовність до дії, кожна вказує на напрям, який зарекомендував себе при вирішенні складних задач, що часто повторюються [61, с.18]. Спираючись на дослідження в області анатомії, Д. Гоулмен, виділяє мигдалевидне тіло, яке служить «сховищем пам'яті» та від якого залежать всі пристрасті та захоплення. Вченим був виявлений пучок нейронів, що йде від таламуса прямо до мигдалевидного тіла, що дозволяє йому отримувати сигнали безпосередньо від органів чуття та відтворювати відповідну реакцію, перш ніж відбудеться усвідомлення їх в неокортексі. Мигдалевидне тіло здатне зберігати спогади та набір відповідних реакцій.

У перші мілісекунди нашого сприйняття будь-якої інформації ми не тільки підсвідомо розуміємо, що це таке, але і вирішуємо, подобається це нам чи ні. «Пізнавальне підсвідоме» представляє собою наше знання не тільки з ідентифікацією того, що ми бачимо, але й створюємо думку про це. Наші емоції володіють власним розумом, який має власні погляди цілком незалежні від нашого раціонального розуму [61, с.42]. Внаслідок цього людина не завжди усвідомлює свої емоційні пориви, в будь-якій ситуації емоції здатні узяти верх над розумом. Але людина спроможна навчитися усвідомлювати та управляти своїми емоціями. Саме це і є основою емоційного інтелекту [101, с.82].

Емоції не підкорюються чіткій лінії поведінки, але замість цього відповідають на зовнішні зміни у відносинах (або зміни їх внутрішнього сприйняття). Крім того, кожна емоція породжує декілька основних поведінкових відповідей на відносини, наприклад, страх викликає бажання

боротися або бігти. Тому, емоції більш гнучкі, ніж мотивація, хоча і не такі гнучкі як пізнання. Емоції, як відомо, змінюють мислення багатьма способами. Наприклад, настрій людей може змінити хід їх думок. Емоції та мислення тісно взаємопов'язані. Область когнітивних та афективних здібностей також включає вивчення емоційного самоконтролю, коли, наприклад, людина стримує свій гнів. Здатність відчувати емоції, мати доступ до їх регуляції та усвідомлення сприяють емоційному та інтелектуальному зростанню, оскільки дозволяє управляти не тільки емоційним процесом, але і процесом мислення, що об'єднує інтелект та емоції [159, с.10].

У сучасної людини існує два розуми: один – раціональний, інший – емоційний. Їх діяльність взаємопов'язана, але іноді емоційний розум бере верх і людина при цьому може не усвідомлювати того, що вона робить, не впізнавати знайомих людей, бігти або нападати, перераховувати наслідки можна ще довго. Усі ми набуваємо емоційний досвід протягом життя, він закладений у нас з дитинства, але поряд з тим же досвідом закладено певні реакції на ту чи іншу подію. Та з часом ці реакції бувають неадекватними. Для того, щоб уміти ослабити вплив цих закладених реакцій, а також розвинути свою емоційну сферу, необхідно звернути увагу на них, розвинути почуття емпатії, вміти розпізнавати емоції інших людей та, обов'язково, необхідний самоконтроль. Усвідомлені та реалізовані емоції сприяють розвитку особистості та більш повному розкриттю її потенціалу.

Ідея про взаємозв'язок інтелектуальної та емоційної сфер, що простежується у всіх моделях емоційного інтелекту (EI), не нова. Про це, зокрема, багато писав Л. С. Виготський. Він писав, що психічне функціонування здійснюється в результаті взаємодії елементарних психологічних функцій, таких як пам'ять, сприйняття, мислення, емоції та ін., та утворення в результаті цієї взаємодії психологічних систем. Функціонування системи та її властивості неможливо пояснити шляхом простого об'єднання якостей та властивостей, елементів, що вона містить. Система володіє новими якостями, які не представлені в елементах, які з'являються в результаті

взаємодії елементів один з одним [46].

Психологічні системи не є статичними утвореннями. Вони формуються в процесі культурного розвитку особистості. Розвиток системи відбувається в результаті зміни характеру зв'язків між елементами, що входять до її складу. Суттєвими відмінностями при переході від однієї сходинки до іншої часто є не внутрішньофункціональні, а міжфункціональні зміни, зміни міжфункціональних зв'язків, міжфункціональної структури [46, с. 109]. Такі психологічні системи, що формуються на основі елементарних одиничних функцій, Л.С.Виготський назвав найвищими психічними функціями.

Поняття «емоційний інтелект» по суті відображає міжфункціональний зв'язок між мисленням та емоціями. Л. С. Виготський вказує на єдність афекту та інтелекту. Емоції напряму залежать від того, яким чином усвідомлюється та сприймається ситуація. В той же час наше мислення завжди мотивоване та завжди витікає з будь-якого афективного «спонукання» [46, с. 75].

Звернемо увагу ще на одну особливість, що ідеї Л. С. Виготського про єдність афекту та інтелекту в значній мірі перекликаються з моделлю EI Дж. Майєра, П. Саловея, Д. Карузо. Відповідно до поглядів цих авторів, емоції представляють собою інформацію про відносини людини з оточуючим світом. EI – це здатність до сприйняття, обробки та використання інформації, що міститься в емоціях.

На думку Д. Гоулмана, не існує міцної кореляції між раціональним (логічним) інтелектом IQ та успіхом у житті. Успіх головним чином пов'язаний з рівнем розвитку емоційного інтелекту. Він зазначає, що емоції завжди існують, адже ми завжди щось відчуваємо. Згідно з концепцією американського лікаря Джорджа Вітулкаса («Нова модель здоров'я і хвороби»), людський організм є цілісною системою, яка має три рівні: ментально-духовний рівень, емоційно-психічний рівень та фізичний рівень. Усі три рівні людини – ментальний, емоційний і фізичний – повинні бути в певній гармонії [198].

Емоційно-психічний стан породжує й реєструє емоції в межах двох полюсів: любов-ненависть, радість-сум, спокій-тривога, сміливість-страх,

захищеність-беззахисність тощо.

Емоційне здоров'я людини вимірюється рівнем і рівновагою її позитивних емоцій. Домінування позитивних емоцій дає відчуття щастя, єдності й цілісності своєї натури, її спільності з Всесвітом та з іншими людьми. До емоційно-психічного стану Джордж Вітулкас відносить також підсвідомість та інтуїцію. Кожному компоненту структури організму властива своя енергетика. Найбільш дослідженою є енергетика тіла. Майже не вивченими є ментальна та емоційна енергії [198].

Люди з надто вираженою ментальною енергією легко, чітко й успішно передають свої погляди, впливають на них. Спостерігається і слабкість ментальної енергетики, виражена в нездатності ефективно організувати і передавати свої думки. Енергія емоційного рівня є найочевиднішою. Сердита людина завжди виділяє енергію агресивності та войовничості. Негативізм її емоційної енергії відразу ж відчувають інші. Ще відчутнішою є передача енергетики двох взаємно закоханих людей.

Цілісне сприйняття світу можливе лише тоді, коли людина не просто аналізує те, що відбувається, а й ставиться до нього емоційно. Це дозволяє глибше зануритись у приховану суть буття, здобути цілісне знання, адже:

- емоційно значущі для людини ситуації спонукають її до самовираження, причому людина не тільки виражає свої почуття, а й водночас передає загальні, сутнісні для інших культурні «сенси»;
- емоції створюють той особистісний, суб'єктивний контекст, в який ми «вписуємо» нові знання;
- емоційне забарвлення знання мотивує людину до подальшого пізнання, вивчення, дослідження.

Слід зазначити, що Д. Гоулман ввів поняття «емоційна компетентність» – управління собою, а також поняття «соціальна компетентність» – встановлення взаємозв'язків. Емоційна компетентність складається з таких компонентів, як: розуміння себе (знання власних станів, можливостей, ресурсів та інтуїції), емоційне розуміння себе (розуміння власних емоцій та їх наслідків), адекватна

самооцінка (знання власних сил та меж); впевненість у собі (правильна оцінка своїх здібностей та гідності); саморегуляція (управління власними внутрішніми станами, імпульсами та ресурсами); самоконтроль (контроль над руйнівними емоціями та імпульсами); надійність (дотримання норм честі та чесності); сумлінність (відповідальність за свої дії); пристосовуваність (гнучкість при необхідності змін); відкритість новому (готовність працювати з новою інформацією та новими підходами); мотивація (емоційні тенденції, які управляють або полегшують досягнення цілей); мотив досягнення (прагнення до покращення або досконалості); обов'язковість (дотримання цілей групи та організації); ініціатива (готовність використовувати всі наявні можливості); оптимізм (наполегливість у досягненні цілей, незважаючи на перешкоди та невдачі) [198].

Соціальна компетентність складається з: емпатії (чутливість до потреб, почуттів та турбот інших); розуміння інших (чутливість до поглядів та почуттів інших, активний інтерес до їх проблем); чутливості до потреб інших у розвитку та підтримці їх здібностей; орієнтації на обслуговування (захоплення, розуміння та задоволення потреб клієнта); використання різноманітностей (забезпечення однакових можливостей для різних людей); соціальних навичок (вміння викликати бажані реакції в інших); переконання (володіння ефективними тактиками переконання); комунікації (відкрите сприйняття та активний взаємний зв'язок); співпраці та кооперації (спільна робота заради загальних цілей) [198, с. 143].

Всі ці компоненти сприяють розвитку особистості протягом життя. За рахунок їх засвоєння та уміння управляти ними відбувається сприяння людині встановлювати міжособистісний контакт, краще розуміти саму себе та інших, що являється необхідними складовими розвитку. Починаючи вже з народження, наш особливий стан тіла та розуму дозволяє відчувати захоплення, задоволення, а також біль, тим самим даючи зворотну реакцію на вплив навколишнього середовища. Це і є підтвердженням того, що вже немовля може відчувати, та відчуття при цьому різні в залежності від ситуації – це і є

внутрішньоособистісне розуміння, за рахунок якого і формується уявлення, що ми цілісні, ми існуємо.

Співвідношення різних почуттів до певних людей є джерелом нашого співпереживання. Особистість з самого початку настроєна на почуття та поведінку оточуючих її людей та протягом всього розвитку ці почуття перетворюються в більш складні форми емоційного пізнання. Емоції та почуття визначають дію, думки та стимули, організують процес сприйняття та мислення, а також активують та мотивують поведінку людини.

Мигдалевидне тіло, отримавши інформацію, починає процес порівняння того, що відбувається в теперішньому часі з тим, що було в минулому, тобто реагування в теперішньому методами, які зберегли пам'ять у нас в минулому разом з емоціями, думками та реакціями. Неточність емоційного мозку посилює емоційні спогади між дитиною та тими, хто про неї турбується. Якщо мигдалевидне тіло вхопить появу важливого сенсорного образу, воно зробить поспішний висновок, запустивши реакцію раніше, ніж отримає усвідомлення, емоція запускається незалежно від мислення [60, с. 42].

Так, емоційний інтелект для Д. Гоулмена – це такі здібності, як виробляти для себе мотивацію та наполегливо прямувати до досягнення мети, незважаючи на провали, стримувати пориви та відкладати отримання задоволення, контролювати свої настрої та не давати стражданням позбавити себе здатності думати, переживати та сподіватися [198, с. 42].

Емоційна сфера людини супроводжує її з народження, до кінця життя також охоплює різноманітні види діяльності людини. Недавні дослідження організму людини виявили наявність у шкірі людини нервових волокон, які називаються екстальтивними. Вони реагують на почуття, і за рахунок їх людина, тільки-но народившись на світ, вже здатна розпізнавати почуття. Ці волокна – посередники передачі відчуттів, але вони тільки передають відчуття любові та ніжності [198, с.86].

Розуміння емоцій, згідно з даними ряду досліджень, переважають в осіб жіночої статі. Жінки в порівнянні з чоловіками проявляють більші здібності в

прочитуванні соціальної інформації, що змінюється за експресією обличчя та іншими невербальними ознаками. Було також встановлено, що емоційна сфера жінок більш розвинута, ніж у чоловіків [58].

За Власовою, емоційний інтелект характеризується ступенем розвитку емоційних здібностей людини, які, за концепцією вченої, є функціональною складовою більш загальних – соціальних здібностей. Дослідниця вважає, що емоційні здібності відображають «здатність до розрізнення, адекватного вираження та управління власними емоціями, переживаннями, прийняття відповідальності за їхній позитивний модус та відповідність суспільно виробленим еталонам» [45]. Емоційний інтелект визначається як емоційно-інтелектуальна здатність, що проявляється: 1) в емоційній сенситивності; 2) обізнаності; 3) здатності управляти емоціями.

На думку Девіда Фрідмена, емоційний інтелект – це внутрішня спроможність людини, яка допомагає їй вибудувати оптимальні стосунки з собою та іншими людьми. ЕІ-навички включають використання думок, почуттів і дій для самопізнання, самоменеджменту і самоспрямування. Обізнаність щодо своїх емоцій дає змогу оцінювати емоційний досвід інших [196].

Слід зазначити, що Е. Л. Носенко – вітчизняний науковець, спеціаліст з проблем дослідження емоційного інтелекту запропонувала переклад терміну «емоційний інтелект» як «емоційна розумність». Стосовно емоційного інтелекту судження відносно рівня його сформованості, як вважає дослідниця, зробити складніше, бо емоційний інтелект, на відміну від, скажімо, академічного чи загального інтелекту, формується як в процесі навчання, так і в процесі життєдіяльності певною мірою стихійно. На необхідність його цілеспрямованого формування ніхто ще не звертав спеціальної уваги в процесі надання освіти, а в сімейному вихованні виявлення емоцій може або контролюватись і певним чином стримуватись в даній конкретній родині, або, навпаки, бути повністю занедбаним [124]. Позиція нашого дослідження співпадає з таким поглядом науковця щодо цілеспрямованого формування

емоційного інтелекту.

Тому багато спеціалістів в області педагогіки і психології вважають доцільним обговорювати цю проблему, користуючись терміном «емоційна компетенція», а не «емоційний інтелект». Ідея необхідності розвитку емоційної компетенції вже була порушена в роботах Каролін Саарні [168, с.338]. Емоційну компетентність запропоновано оцінювати по наявності у суб'єкта певних знань та вмінь, якими він може оволодіти, щоб адекватно функціонувати в різноманітних ситуаціях міжособистісного спілкування.

Е. Л. Носенко зазначає, що у зв'язку з тим, що емоційний інтелект як об'єкт досліджень має досить коротку історію вивчення, поки ще не існує достатньо надійних даних стосовно того, до яких наслідків може призвести відсутність чи наявність цієї властивості. Психологи визнають, що загальний інтелект прогнозує деякі аспекти успіху діяльності людини, наприклад, у навчанні, або у виконанні певних видів професійної діяльності. Проте, як встановлено, загальний інтелект, який досліджується вже протягом дуже довгого часу і вимірюється за допомогою відомих тестів IQ, тільки на 10 чи 20% прогнозує успішність професійної діяльності людини, залишаючи 80 чи 90% успіху для пояснення якимись іншими чинниками. Можна цілком уявити собі, що серед цих 80% чи 90% факторів, що зумовлюють успішність діяльності, значне місце належить саме емоційному інтелекту [123, с.126].

Емоційний інтелект можна розвивати різними способами. Наші емоції є джерелом життєвої енергії. Ця енергія може бути каналізована, вивільнена, перетворена (наприклад за допомогою мистецтва). Переживання гніву, страху, успіху, радості й щастя в мистецтві стають тим каналом, яким людина може й повинна пройти, щоб потрапити на інший бік – до самосвідомості, самопізнання та цілісності. Окрім цього, слід мати на увазі, що вияв наших внутрішніх почуттів відбувається шляхом створення зовнішніх форм, основою яких є мистецтво [56, с.2]. Проблема регулювання особистих емоцій актуальна для людини впродовж усього життя. Техніка моделювання емоцій передбачає спостереження за досвідом чужого переживання та його імітацію. Так, людині

можна показати модель безстрашної поведінки в ситуаціях, які її лякають. Наприклад, страх, як і будь-яка інша емоція, може ослабнути і навіть відступати під впливом іншої емоції. Для того, щоб навчитися контролювати страх, необхідно тренувати в собі здатність до переживання й вияву емоцій, які протистоять страху [56, с.7].

В широкому розумінні емоційний інтелект трактується як здатність диференціювати позитивні і негативні почуття, а також знання про те, як змінити свій емоційний стан з негативного на позитивний. Кожна людина народжується з обов'язковим потенціалом емоційної сенситивності, емоційної пам'яті, емоційної обробки та емоційного навчіння. Ці чотири вроджені компоненти формують серцевину емоційного інтелекту. Людина може розпочати життя з високим рівнем емоційного інтелекту, але з часом він може знизитися, якщо особистість набуває згубних емоційних звичок у дитинстві в сім'ї, де її ображають і зневажають [17]

Ізраїльський професор та EI-тренер Гьора Дромі з Айронвудського інституту наводить такі характеристики людини з розвинутим емоційним інтелектом:

- 1) EI – персону знає себе;
- 2) EI – персону правдива сама з собою;
- 3) EI – персону справжня, зрозуміла і конгруентна;
- 4) EI – персону використовує свої особливі таланти як визнання особистої влади;
- 5) EI – персону вживає свою ментальну емоційну і фізичну енергію, для того щоб бути і робити краще;
- 6) EI – персону має високий рівень EI-компетенції, який вона прагне постійно поліпшувати [143].

Роберт К. Купер визначав емоційний інтелект як спроможність відчувати, розуміти та ефективно використовувати енергію й кмітливість емоцій як джерело людської енергії, інформації, зв'язку і впливу [56, с.4-7].

У своїй книзі «Структура розуму: теорія множественного інтелекту»

Гарднер описує 7 видів інтелекту, також виділив в окремий вид емоційну сторону людини: 1) *лінгвістичний* – здатність користуватися мовою, щоб спонукати інших до дії, здатність використовувати інструмент для запам'ятання інформації, здатність до пояснення, усна мова, потенціал пояснення своєї власної діяльності для проведення «металінгвістичного аналізу», чутливість до знання слів, до звуків, до ритму та ін.; 2) *музичний* – здатність до розуміння складових елементів музики (ритм, висота та ін.) та до реакції на більш загальні властивості музики (повільно чи швидко, тихо чи голосно та ін.), люди володіють схемами або структурами, що відповідають за сприйняття музики; 3) *логіко-математичний* – ряд взаємопов'язаних здібностей, починаючи зі спостереження за об'єктами в матеріальному світі до абстрактних формальних систем, включаючи перехід від сенсорно-моторних дій до конкретних операцій, а потім до формальних; 4) *просторовий* – «ґрунтується на деяких, відносно не пов'язаних здатностях: вміння пізнавати один і той самий елемент, уміння трансформувати один елемент в інший або виявляти таке перетворення, здатності створювати ментальний образ, а потім змінювати його та ін.»; 5) *тілесно-кінестетичний* – здатність володіти власним тілом, поводитися з предметами, для роботи з якими необхідно володіти тонкою моторикою та всім тілом. Особистісні інтелекти, які він розділив на 6) *внутрішньоособистісний* – здатність до усвідомлення людиною своїх почуттів та емоцій – «увесь діагноз почуттів та емоцій людини, її вміння одразу розуміти розбіжності між цими відчуттями, давати їм назву, виражати їх у символічній формі та користуватися ними як засобом до розуміння та управління власними емоціями» та 7) *міжособистісний* – здатність помічати та розуміти відмінності між оточуючими, бачити різницю у їх настрої, темпераменті, мотивах та намірах.

Таким чином, він не тільки розширив класифікацію інтелекту та виділив його види, але і встановив взаємозв'язок між внутрішньоособистісним та міжособистісним інтелектами, тим самим виділив в окремий вид емоційні процеси пізнання [197].

Р. Бар-Он зайняв крайню позицію, відводячи ЕІ статус некогнітивної

здібності (і виділив п'ять досить широких сфер емоційної компетентності). Хоча ним був створений широко відомий опитувальник (EQ-i), серйозного та масштабного емпіричного обґрунтування, що лежить в основі його моделі, не послідувало [194].

Здатність до розуміння емоцій та управління ними, включаючи когнітивні схеми, тісно взаємопов'язана із загальною направленістю особистості на емоційну сферу, тобто з інтересом до внутрішнього світу людей (і до свого власного), схильністю до психологічного аналізу поведінки, до цінностей, що приписуються емоційним переживанням [84, с.61-71].

Так, емоційний інтелект направлений на власне афективну сферу людини, що містить її емоційну обізнаність як свою власну, так і уміння розпізнавати емоції інших людей, а також емпатію, самомотивацію та вміння управляти своїми емоціями [101, с. 78-88].

У ряді досліджень показано, що поняття в професійному мисленні психологів характеризуються високим ступенем узагальненості: вони схильні до виділення загальних характеристик об'єкта, категоріальних інтерпретацій причин виникнення ситуацій. У своїй діяльності психологи користуються специфічними комплексами (системами) понять та значень. Такі системи відрізняються не тільки за якісним складом, але і за характером внутрішньосистемних структурних зв'язків [128].

На сьогодні не існує всеохоплюючої єдиної класифікації емоційних явищ, та, на думку багатьох авторів, її створення неможливе в зв'язку зі складністю та умовністю самого виділення дискретних емоцій та станів [28, с.60].

На думку Є. П. Ільїна, можливе тільки створення класифікацій, кожна з яких підкреслює певну ознаку, за якою явища об'єднуються в групи і в той же час відділяються від інших груп [39, с.5].

Такими ознаками можуть бути механізми виникнення, причини, що викликають емоційні реакції, знак переживання, їх інтенсивність та стійкість, вплив емоцій на поведінку та діяльність людини [69, с.138].

К. Ізард виділяє десять базових емоцій, які утворюють емоційну систему

людини: радість, сум, гнів, відраза, презирство, страх, сором, провина, подив, цікавість. Ці емоції виникли в результаті еволюційно-біологічних процесів, сприяють адаптації людини, мають чіткі та специфічні нервові субстрати, проявляють себе за допомогою виразної та специфічної конфігурації м'язових рухів обличчя (міміка) [66, с. 63-64].

Кожна базова емоція має під собою природну основу, тобто існують причини емоцій, які є загальними для всіх людей, незалежно від їх національності, культурних та соціально-економічних умов життя, рівня освіти [69, с.196].

Виникнення базових емоцій має наступні причини:

Радість – емоція, що виникає внаслідок задоволення бажання, досягнення цілей або передбачення задоволення бажання (предвкушение) [69, с.161].

Сум виникає внаслідок втрати чогось значимого для людини: безпосереднього психологічного контакту з дорогою людиною або з іншими людьми (почуття самотності), втрата перспективи у досягненні бажаної мети [69, с.170].

Гнів може виникнути за наступними причинами: як реакція на біль та на фрустрацію; як реакція на дії та вчинки інших людей, що розцінюються як неправильні або несправедливі [66, с.70].

Відраза – емоція, що виникає в зв'язку з неприйняттям, відторгненням будь-чого. Спочатку відраза виникає по відношенню до зіпсованої їжі, однак внаслідок, по мірі дорослішання та соціалізації, людина вчиться відчувати відразу до самих різноманітних об'єктів оточуючого середовища та навіть до самої себе [66, с.71].

Презирство – соціальна відраза до людини, яка вчинила недостойний вчинок [66, с.189].

Ситуації, що активують *гнів*, одночасно активують емоції відрази та презирства. В зв'язку з цим комбінацію цих трьох емоцій розглядають як триаду ворожості [66, с.265].

Страх – емоційний стан, що відображає захисну реакцію людини при переживанні нею реальної або уявної небезпеки для її здоров'я та благополуччя [69, с.192].

Интерес – емоція, пов'язана з новизною об'єкта [66, с.375].

Збентеження – емоція, що виникає в ситуації соціальної взаємодії. Як правило, воно приймає форму швидкоплинного почуття та невідповідності потребам конкретної ситуації [66, с.330].

Сором – емоція, пов'язана з усвідомленням власного невміння, непридатності або неадекватності в певній ситуації або при виконанні певного завдання. Супроводжується негативним переживанням – тривогою, хвилюванням [66, с.348].

Провина – емоція, що виникає в результаті вчинку, що суперечить моральним, етичним та релігійним нормам [66, с.376].

Іноді сором, збентеження, провину розглядають як різні прояви однієї і тієї ж емоції, іноді – як різні емоції, що не мають нічого спільного між собою, а іноді – як різні емоції, що мають деякі спільні риси [66, с.342]. Всі три емоції мають загальні характеристики. Всі вони пов'язані з оцінкою свого Я і з ситуацією невідповідності цієї оцінки нормам: у випадку сорому та збентеження – невідповідність зовнішнім соціальним нормам, у випадку провини – невідповідність внутрішнім морально-етичним нормам [28, с.140].

Головний мозок, інтегративна діяльність якого забезпечує цілеспрямовану поведінку людини, можна схематично розділити на нову кору і лімбічну систему. При здійсненні поведінкових реакцій нова кора (неокортекс) керує переважно просторово-тимчасовими взаємовідносинами організму з оточуючим середовищем, а також відповідає за формально-логічне мислення і стереогностичні здібності. Лімбічна система зумовлює, головним чином, емоційний настрій людини і спонукання до дії (тобто мотивації і емоції), а також процесу навчання і пам'яті. Лімбічна система надає інформацію, що поступає від внутрішнього середовища і оточуючого світу, те особливе значення, яке воно має для кожної людини і тим самим визначає його

цілеспрямовану діяльність. Лімбічна система формує і емоційно забарвлює пам'ять (згідно Мак Ліну) [193, с.32].

Лобні області мозку регулюють діяльність лімбічної системи. Емоційна поведінка людини при пошкодженні лімбічної системи порушується. Незважаючи на те, що кожен із нас знає, що таке емоції, дати цьому стану точне наукове визначення важко. Під емоцією розуміються почуття і настрої, що проявляються в поведінці і реакціях з боку вегетативної і ендокринної системи. Так, якщо людина дивиться захоплюючий фільм, у неї підвищуються артеріальний тиск, частота скорочень серця, потовиділення і зміст катехоламінів в крові. До емоцій відносяться всі негативні і позитивні афективні стани, від тривоги і страху до почуття любові і щастя. Можливо, в розвитку і диференціюванні емоцій, беруть участь всі структури лімбічної системи, гіпоталамус, лімбічна область середнього мозку, лобна область кори. На користь цього свідчить той факт, що при органічних захворюваннях мозку емоційна поведінка закінчується.

Фізіологічною основою емоцій і почуттів є взаємодія норм і підкоркових центрів при участі вегетативної нервової системи. В теорії Джеймса-Ланге відзначається, що кожна емоція фізіологічно відрізняється від всіх інших. Для того, щоб мозок міг впізнавати, коли тіло «сердиться» або тілу «боязко», з цими ключовими емоціями повинні бути пов'язані дві різні констеляції фізіологічної активності та навкруги м'язів обличчя [193, с.31].

Слід відмітити, що центри різних емоцій знаходяться близько один від одного, тому підсилене збудження одного з них може розповсюджуватися на сусідній. Збудження емоційних центрів підкірки передається в інші її відділи, які через вегетативну нервову систему впливають на діяльність серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, дихання, травлення, налаштовуючи весь організм відповідно до характеру виникаючої емоції.

Дія вегетативної системи може бути двояка. Під впливом симпатичних її відділів активність організму підвищується; частішає серцебиття і дихання, підвищується кров'яний тиск, залози внутрішньої секреції виділяють в кров

гормони, зокрема, адреналін, що сприяє збільшенню змісту цукру, необхідного для підсиленої роботи м'язів [193, с.34].

Дія парасимпатичних відділів вегетативної нервової системи дає протилежні результати: вони призводять до заспокоювання, а іноді і до пригніблення реакції. Це досягається за рахунок зниження серцевої активності і кров'яного тиску, виділення інсуліну, який зменшує вміст цукру в крові, розслаблення м'язового напруження.

Емоції, що пригнічують життєдіяльність, називаються астенічними. Вони переважно негативні за змістом – це сум, боязливність, туга. Але іноді радість дає схожу картину, супроводжується сльозами, навіть запамороченням. Страхіття, тривога діє по-різному: помірні за силою вони активізують, надто сильні і довгі – пригнічують [193, с.33].

Емоції протікають нормально тільки при взаємодії підкірки з корою великих півкуль, в здійсненні якої бере участь ретикулярна формація. Її збудження створює потік нервових імпульсів, активізуючи кору великих півкуль, що викликають «надбудову» аналізаторів на важливі в даний момент впливи. В свою чергу збудження кори передається на підкірку і впливає на її діяльність – направляє, гальмує або активізує емоційні реакції [193, с.35].

Отже, фізіологічною основою емоцій і почуттів є взаємодія кори і підкоркових центрів при участі вегетативної нервової системи. Роль кори збільшується з підвищенням рівня хвилювань: в простих емоціях більш чітко проявляється діяльність підкірки. В складних емоціях і почуттях провідна роль належить корі. Однак це стосується лише ступеню участі того чи іншого відділу. В усіх випадках зберігається їх взаємозв'язок, при порушенні якого нормальне протікання емоційних процесів неможливе [193, с.37].

Закономірності і механізми функціонування і реалізації емоційного інтелекту. В наш час історія емоційного інтелекту розглядається з позиції різноманітних поглядів дослідників, таких як:

– в зарубіжній історії вивчення: Ч. Спірмен (двофакторна модель інтелекту), Л. Терстоун (сім первинних розумових потенцій), Р. Торндайк

(соціальний інтелект), Е. Долл (соціальна компетентність), Д. Векслер (існування діапазону видів мислення, що представляють собою компоненти загального інтелекту, що відрізняється від традиційного), Р. В. Ліпер (емоції виклинають, підтримують та направляють діяльність, «емоційна думка» робить свій внесок у «логічну думку» та мислення), А. Елліс (раціонально-емотивна терапія дослідження своїх емоцій логічним шляхом за допомогою роздумів), А. Адлер (емоційні реакції людини безпосередньо пов'язані з її основними ідеями, переконаннями, відносинами або принципами, та по суті викликаються когнітивно), Р. Бар-Он (вводить поняття «коефіцієнт емоційності» та пропонує анкету (EQ-i) для його вимірювання) та ін.

– у вітчизняній психології: у працях Л. С. Виготського (емоції ізолюються від царства інстинктів та переносяться в зовсім нову сферу – сферу психологічного), С. Л. Рубінштейна («Емоційність або афективність, – специфічна сторона процесів, якими є в дійсності, разом з пізнавальними процесами, що відображують навіть специфічним образом дійсність»), А. Н. Леонтьєва, А. Р. Лурія, Б. В. Зейгарнік (зміна емоцій, сильні афекти можуть привести до змінення значення предметів та властивостей), О. К. Тихомирова (емоційне мислення – емоційний стан включений в процес вирішення задач) [101, с.78-88].

В. К. Вілюнас протиставляв інтелектуалістським трактовкам емоцій уявлення про самостійний пласт емоційної сфери, оскільки для виникнення емоцій головним виступає відношення до того, що пізнається, до потреб людини [43]. У понятті емоційного інтелекту можна було б побачити відродження інтелектуалістичного трактування емоційної сфери. Однак конкретні моделі емоційного інтелекту мають на увазі першість інтелектуальних здібностей, емоцій або являються змішаними [107].

Популяризації цього конструкту в 1990-ті роки Д. Гоулманом [199] прийшли на зміну серйозні квазіекспериментальні дослідження складових емоційного інтелекту і його функцій. Разом з тим, цей конструкт зайняв в останні роки в психології майже теж саме місце, що раніше конструкт

когнітивних стилів – місце сполучної ланки між пізнавальною та особистісною сферами.

Р. Роберте, Дж. Меттьюс, М. Зайднер та Д. Люсін у своєму докладному огляді досліджень емоційного інтелекту виділяють дві основні моделі даного конструкту, на основі яких і пропонуються методики для його вивчення [146].

Змішані моделі емоційного інтелекту інтерпретують його як складне психічне утворення, що має і когнітивну, і особистісну природу. У ці моделі включаються когнітивні, особистісні та мотиваційні риси, завдяки чому вони виявляються близько пов'язаними з адаптацією до реального життя. Усі моделі у цьому підході відрізняються тільки набором особистісних характеристик. Вимірювання емоційного інтелекту здійснюється за допомогою опитувальників, оснований на самозвіті, як і у загальних особистісних опитувальниках [158, с. 19-20].

Автори широко визнаної моделі (модель Саловея-Майєра-Карузо) у своєму мультифакторному уявленні емоційного інтелекту виходили з того, що емоції інформують про зв'язки людини з іншими людьми, і можна виділити емоційний інтелект як таку загальну здатність, якій відповідає ідентифікація власних та чужих почуттів та емоцій, можливість розрізняти їх та використовувати цю інформацію у мисленні та діях [106].

Дж. Майєр, П. Саловей, Д. Карузо визначають емоційний інтелект як групу ментальних здібностей, які покращують усвідомлення та розуміння власних емоцій та емоцій оточуючих. На сьогодні ця теорія містить 4 складові:

- відмінності між власними емоціями та емоціями інших людей;
- використання емоцій на допомогу мисленевій діяльності;
- розуміння значення емоцій;
- управління емоціями.

У своїй статті «Емоційний інтелект» вони говорять про те, що «вплив емоційних явищ на пізнання регулюється та опосередковується особистістю, тобто вказують на наявність деякого комплексу індивідуальних здібностей або рис, що відповідають за те, наскільки вплив емоційних явищ виявиться

конструктивним або деструктивним для поведінки людини, називаючи ці здібності емоційним інтелектом» [28].

Першочергово у цей комплекс входили: 1) оцінка та вираження своїх емоцій та невербальне емоційне сприйняття інших людей, а також емпатія; 2) саморегуляція та регуляція емоційних явищ інших людей; 3) використання емоцій у плануванні, творчому мисленні, в перенесенні уваги та мотивації.

Дж. Майєр виділяє п'ять періодів становлення поняття «емоційний інтелект»: 1) в 1900-1969 рр. дослідження емоцій та інтелекту; 2) в 1970-1989 рр. в центрі уваги знаходився взаємний вплив когнітивних та емоційних процесів; 3) в період 1990-1993 рр. ЕІ був визначений в якості предмета психологічного дослідження; 4) в 1994-1997 рр. концепт був утверджений; 5) з 1998 р. до сьогодні відбувається роз'яснення сутності феномену [11, с.78].

Емоційний інтелект необхідний у будь-якій діяльності людини: чи то сім'я, робота, людина з розвинутим емоційним інтелектом буде усвідомлювати свою емоційну природу та зможе правильно налагоджувати контакти з іншими людьми [101, с.85].

Емоційний інтелект визначається то як набір здібностей, то як співвідношення когнітивних, особистісних та мотиваційних рис. Приведемо найбільш загальне формулювання емоційного інтелекту – здатність людини тлумачити власні емоції і емоції тих, що оточують з тим, щоб використовувати отриману інформацію для реалізації своїх цілей. В цьому випадку раціональний інтелект – це система пізнавальних здібностей (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, всі розумові знання й уміння). На відміну від IQ, рівень якого багато в чому визначений генами, рівень ЕІ залежить від зусиль самої людини [49, с. 29-30].

Розвиток емоційного інтелекту – складна робота, але саме вона підвищує особисту ефективність. ЕІ дозволяє, наприклад, в потоці негативних емоцій побачити причину негативу, причину цієї причини і тощо, після чого тверезо оцінити ситуацію і розумно на неї відреагувати. Емоції завжди існують. Ми завжди щось відчуваємо. Сфера людських почуттів, як правило, залишається

поза колом професійних інтересів. Але ж завдяки існуванню емоційного інтелекту людина відрізняється від найсучаснішого комп'ютера зі штучним інтелектом. Цілісне сприйняття світу відбувається лише тоді, коли людина не тільки аналізує події, а й ставиться до них емоційно. Згасання емоцій дорівнює втраті щастя. Лише розвинута емоційна сфера є джерелом радості.

1.2. Емоційний інтелект і структура професійної діяльності психологів

Для детального аналізу місця і ролі емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психолога у першу чергу важливо побачити баланс різних видів професійних дій фахівця з психології. Більшість психологів працюють в умовах різноманітних організацій і виконують задачу долання вразливих місць їх функціонування у випадках, коли витoki проблем містяться у психологічних глибинах, неузгодженостях між особистостями, особистості й організацій тощо.

Специфіка психологічної професійної діяльності полягає у тому, що втручання у психічне клієнта не може бути публічним, тому у більшості випадків дії психолога з вирішення проблем клієнта – це парна взаємодія без свідків. Незначна частина часу психологів використовується для психологічного навчання, тренінгу, що також потребує використання емоційного інтелекту. Парна взаємодія, безумовно домінує у психологів, що займаються одноосібною практикою з клієнтами, а також у тих, хто працює в сфері психотерапії і патології.

Таким чином, визначаючи ключове навантаження психологів індивідуальною роботою «психолог-клієнт», можна узагальнено визначити ключові *структурні складові психологічної роботи психолога* наступним чином:

- 1) встановлення контакту, особистісних відносин, а також цілей; визначення позиції «психолог-клієнт», найбільш прийнятної для психологічної роботи;

2) діагностика проблеми клієнта, його стану на основі засобів психології; через аналіз його психологічної ситуації, психологічних труднощів, сукупності внутрішніх і зовнішніх факторів, актуалізації і розгортання проблем, що завершується визначенням консультативної і психотерапевтичної задачі;

3) реалізація впливу необхідними методами на властивості, процеси і частини психічного клієнта;

4) автоматизація моделей психічного, особистісного і зовнішнього поведінкового функціонування через навчання і тренінг відповідних вмінь;

5) здійснення психологічних заходів з мотивування самостійного психологічного розвитку власної особистості в узгоджених з клієнтом напрямках для запобігання інших проблем, типових для осіб з наявною конфігурацією особистісних властивостей з наданням засобів самовдосконалення;

6) періодична чи дистанційна підтримка психологічних змін в особистості клієнта і його психологічної ситуації з активізацією вже наявних психологічних знань і вмінь та додаванням нових підходів, мотиваторів та інструментів саморозвитку;

7) організаційна робота зі створення психологічно необхідних умов індивідуальної роботи з клієнтом, до якої можна віднести й інформаційно-пошукову роботу, вдосконалення власних методів роботи самого психолога.

У частині випадків індивідуальне опрацювання проблеми потребує продовження психологічної роботи у формі групового психологічного тренінгу, що передбачає створення у групі розвитку і тренінгу необхідної для вирішення проблеми клієнта психологічної атмосфери групового сприяння та взаємодопомоги, що, через ефект фасілітації і групових очікувань, забезпечить невідворотність конструктивних позитивних особистісних змін клієнта.

Завершуючи огляд ключових структурних складових професійної роботи психологів, слід додати поступове розширення нових моделей взаємодії, зумовлене поширенням комп'ютерної техніки та доступністю мережі Інтернет, що за схемою, подібною до роботи соціальних мереж, утворює принципово

нову, відмінну від класичної парної психотерапевтичної взаємодії ситуацію. Сутність нової форми психологічної роботи полягає не тільки у можливості миттєвої відповіді через клавіатуру на актуальні для клієнта питання, а й аудіовізуального з'єднання з клієнтом, що утворює дуже мобільну, економну ситуацію термінового психологічного консультування і допомоги.

Особливий клас задач, що виконуються психологами і мають розглядатися як структурні складові професійної діяльності, стосуються не проблем клієнта, а набуття ними психологічних властивостей, що виходять за межі типового їх рівня у соціальному середовищі та спрямовані на досягнення цілей через психологічні переваги над опонентами, над середнім рівнем психологічного культурного і професійного розвитку оточуючих людей і суспільства в цілому. До цих задач, наприклад, відноситься проблема створення психологічно прийнятної іміджу певної особи у суспільстві, її привабливості, харизматичності, сприйняття як лідера з політичними цілями. Дещо іншою є маркетингова задача просування на ринок послуг і товарів через модель сітьового маркетингу, що також потребує значної психологічної роботи з модифікації клієнтом власної комунікативної поведінки. Специфічною є задача навчання і підвищення кваліфікації керівників організаційних структур, що ускладнює розвиток й особливо тренінг їх особистості, через неприйняття психолога у якості консультанта і навчаючого, а лише як виконавця. Певну проблему для особистісного розвитку складає домінування у менеджерів принципу «економічної прагматичності», заради якої вони легко відмовляються від будь-яких психологічних рекомендацій.

Зазначені особливі психологічні задачі є важливими через те, що саме в них психолог має шанс значного економічного самозабезпечення, що неможна сказати про все ще недостатньо розвинуте індивідуальне консультування для населення в Україні, яке, через економічні обмеження, не дає змоги психологам повністю реалізувати власний професійний потенціал.

Науковий підхід до реалізації консультативної і психотерапевтичної роботи, основи якого майбутні фахівці засвоюють протягом навчання у вузі,

переважно реалізує модель раціонального інтелекту, за алгоритмами якого практичний психолог входить у контакт, діагностує проблему, реалізує вплив, стимулює саморозвиток і здійснює підтримку. Навіть маленької практики достатньо, щоб стверджувати те, що фактичне консультування нелінійне, з нескінченними поверненнями до різних фаз, а враховуючи нерідкість кількох зустрічей з клієнтом та виявлення в його особистості усе нових проблемних частин і аспектів, стає зрозуміла значна непристосованість раціональних схем наукових підходів при реалізації практично дієвих інтеракцій психолога з клієнтом. Отже, ключова наукова вимога послідовного логічного аналізу проблем і психологічної допомоги, фактично, неадекватна динамічній, непередбачуваній, хаотичній ситуативності реальної взаємодії психолога з клієнтом.

Вказана проблема може бути образно проілюстрована метафоричним прикладом відмінностей поведінки бджоли і мухи, що випадково опинилися у великого об'єму плящі з вузькою горловиною. У спробах знайти вихід бджола, через кілька ударів у невидиме для неї скло, починає повзати по ньому, систематично вивчаючи поверхню (науковий логічний підхід методичного діагностування, побудови висновків і пошуку рішення). Бджола дуже довго повзе по внутрішній поверхні скла доки знаходить вихід. Муха реалізує принципово інший підхід – не на мить не припиняє літати (і стукатись) у всіх напрямках, що теж є способом вивчення поверхні без «прив'язаності» до неї. Це, у кінцевому рахунку, через безліч хаотичних, безсистемних ударів призводить до знаходження виходу, причому, зазвичай, значно раніше за бджолу.

Стратегія хаотичного пошуку рішення, безсистемної апробації то одного, то іншого методу є повною протилежністю послідовному раціональному підходу. Ключовий недолік хаотичності – завеликі витрати енергії та ризики виникнення нових проблем, що випадково актуалізуються й можуть відхилити від початкової.

В історичному розумінні раціональна модель рішення проблем – це

результат узагальнення, оцінки і накопичення у досвіді нескінченних хаотичних спроб вирішення різноманітних проблем людини. Хаотичний пошук – це модель функціонування підсвідомої сфери людини, яка генерує образно-емоційною мовою різні варіанти і пропонує «пануючому» Розуму усвідомити, оцінити, обрати і реалізувати в діях один чи кілька варіантів рішення проблеми.

Важливо додати, що хаотичний пошук рішень вдалий для вирішення простих проблем, для міжособистісного контактування, для забезпечення простих алгоритмів дій, але вкрай неідеальний для складних проблем, для технічних завдань і повністю неможливий у випадках необхідності узгодження цілеспрямованих послідовних дій великої кількості людей, пристроїв й інших систем.

Навіть при поверхневому аналізі інтеракцій, змісту висловів, спрямованості думки психолога і клієнта, добре видно поєднання хаотичного і послідовного способу діагностування проблеми клієнта і пошуку рішення. Логіка наукової методичної послідовності, безумовно, присутня в структурі психологічної взаємодії, але постійно порушується відступами, переходами вперед і назад, зміщується на випадкові змістовні напрями. Отже, психолог, на рівні реальної динаміки, фактично реалізує хаотичну стратегію пошуку, лише частково укладаючи її у науково передбачену послідовність формально необхідних кроків.

Окреслений погляд на психологічну взаємодію підказує можливість досягнути значну роль саме емоційного інтелекту. Сутність «інтелекту» в узагальненому вигляді – це стрибок думки від якихось посилок, інформації чи даних до розуміння суті, прихованого механізму, загального, до іншої, нової інтерпретації початкової інформації. Специфіка раціонального інтелекту для цього полягає у застосуванні формальної логіки, силогізмів до початкових даних для «стрибка» у розуміння сутності. Специфіка емоційного інтелекту у використанні емоцій і почуттів для руху без логічних ланцюжків від початкових даних до розуміння суті, – це «рух за почуттям» істинного чи такого, що має більшу ймовірність правильності у потоці думок, це оцінювання

через «привабливість» чи «непривабливість» думки без усвідомлення чому це так.

Таким чином, емоційний інтелект – це «стрибок» думки до осягнення суті проблеми і способів її рішення «слідкуванням» за почуттями, емоціями, кінестетичними відчуттями від тіла, за «вектором» істинного, правильного, високо ймовірного. Кінцевим результатом реалізації потоку думок емоційного інтелекту є переважно образний чи вербальний метафоричний семантичний об'єкт, що відображує в аналоговій формі сутність рішення проблеми. І лише невелике зусилля раціонального інтелекту достатнє для вербалізації цього рішення науковою мовою та подальшого встановлення причинно-наслідкових зв'язків, формально-логічних ланцюжків, у чому і полягає кінцеве усвідомлення проблеми, достатнє для дій з її практичного рішення свідомо і послідовно.

На нашу думку, емоційний інтелект – це «стрибок у невідоме», у напрямку де, як здається людині, існує рішення проблеми, це рух думки з невідомої причини лише на основі тяжіння, привабливості, потягу до якогось напрямку психологічного маркування і дії; це «пропонування» підсвідомого раціональному інтелекту зануритись в оточення певної групи семантичних об'єктів (образів, слів, відчуттів тощо), з яких останній потенційно здатний побудувати рішення проблеми; це чуттєвий «канал» доступу до забутого досвіду у якому рішення проблеми вже є, або існує на межі рішення доступного для логічного мислення.

В узагальненому розумінні емоційний інтелект – це привертання уваги свідомості до підсистеми одиниць досвіду, які забезпечують найбільшу *ймовірність* осягнення і рішення, та, на цій основі, – успішності практичної дії людини з додання психологічних проблем.

Враховуючи окреслений погляд на сутність і психологічні механізми функціонування емоційного інтелекту як «вектору» чуттєвого зміщення уваги раціональної частини свідомості, цілком правомірно стверджувати, що емоційний інтелект є наскрізним для всіх структурних фаз і станів психолого-

консультативної чи психотерапевтичної роботи, це фоновий процес відносно потоку свідомості. Оцінюючи внесок емоційного інтелекту у ефективність цілісної діяльності, можна визначити його як прямо пропорційного здатності свідомості «слідувати» за потоком емоцій і почуттів та використовувати отримувану у такий спосіб образну, метафоричну і чуттєву інформацію, що є точною постановкою задачі для вдосконалення психологічної підготовки фахівців з психології (Програма спеціальної підготовки запропонована у третьому розділі).

Для поглиблення розуміння сутності емоційного інтелекту і його місця в структурі професійної діяльності психологів, звернімося до загальної *методології системного підходу* [21], [45] при вивченні складних систем.

Емоційний інтелект – підсистема психічного, що виникла задовго до появи мови і раціонального інтелекту на основі слова. Це стародавній механізм функціонування істоти, орієнтування у середовищі та адаптації до нього, який відображує глобальну інтегральну реакцію психічного на обставини, небезпеки, організмичні потреби та інші реалії життя. Отже, емоційний інтелект є *цілісною* автоматизованою підсистемою адаптивного реагування, спрямованого на реалізацію базових потреб людини, а з розвитком мови, – і соціальних.

Специфіка процесу емоційного інтелекту полягає в тому, що, у відповідь на систему сприйнятих сигналів середовища, відбувається миттєва підсвідома асоціативна активація досвіду попереднього функціонування особистості відповідно до суті окремих сигналів і, головне, – їх сполучень, що завершується переводом цілісної системи «психіка-тіло» у новий стан функціонування. На нейрофізіологічному рівні – це активація групи ділянок мозку; на біохімічному рівні – це викид у кров і тканини сукупності різних типів гормонів; на фізіологічному рівні – це зміна психофізичного стану, рівня актуальної енергії, напруженості і готовності до дії м'язів тіла; на психічному рівні – це зміна якості, інтенсивності та конфігурації емоцій і почуттів; на соціально-психологічному рівні – це зміна реальної міжособистісної поведінки, стратегій прийняття рішень, інтенсивності взаємодії та ін.

Важливо додати, що підсистема процесів емоційного інтелекту реалізується незалежно і, нерідко, всупереч алгоритмам раціонального інтелекту, що пов'язане зі значною силою базових потреб (виживання, безпека, розмноження, харчування, комфорт та ін.). Такі суперечності складають окремий клас психологічних проблем, які потребують психотерапевтичного втручання. Таким чином, емоційний інтелект, у глибинному розумінні, є інтегральною цілісною системною адаптивною реакцією підсвідомого на ситуацію на основі попереднього досвіду людини, значна частина якого складається з досвіду людства, накопиченого у структурах нейронів мозку і на генетичному рівні.

Термін «емоційний інтелект» є звуженим відносно такої інтегральної реакції, а за змістом визначає концентрацію на емоціях і почуттях, як способу інтелектуального «стрибка» мислення від умов проблемної ситуації до її вирішення шляхом слідування уваги за переживаннями.

1.3. Теоретична модель функціонування емоційного інтелекту в ході професійної діяльності фахівців з психології

Виконаний нами аналіз теоретичних поглядів і досліджень з проблеми емоційного інтелекту та попередні оцінки його значущості для здійснення практичної діяльності фахівців з психології, дозволив запропонувати окремі концептуальні положення і теоретичну модель складових процесу, закономірностей та умов успішного використання емоційного інтелекту, які покладені в основу емпіричного дослідження та розробки програми спеціальної психологічної підготовки студентів з формування практичних професійних психологічних вмінь із застосування технік емоційного інтелекту.

На рис.1.1. представлено схему теоретичної моделі емоційного інтелекту. Перша категорія складається з компонентів оцінки та вираження власних емоцій (внутрішньоособистісний емоційний інтелект) та оцінки емоцій інших людей (міжособистісний емоційний інтелект). Компоненти оцінки та

вираження власних емоцій, в свою чергу, розділені на вербальний та невербальний підкомпоненти, а оцінка емоцій інших людей – на підкомпоненти невербального сприйняття та емпатії.

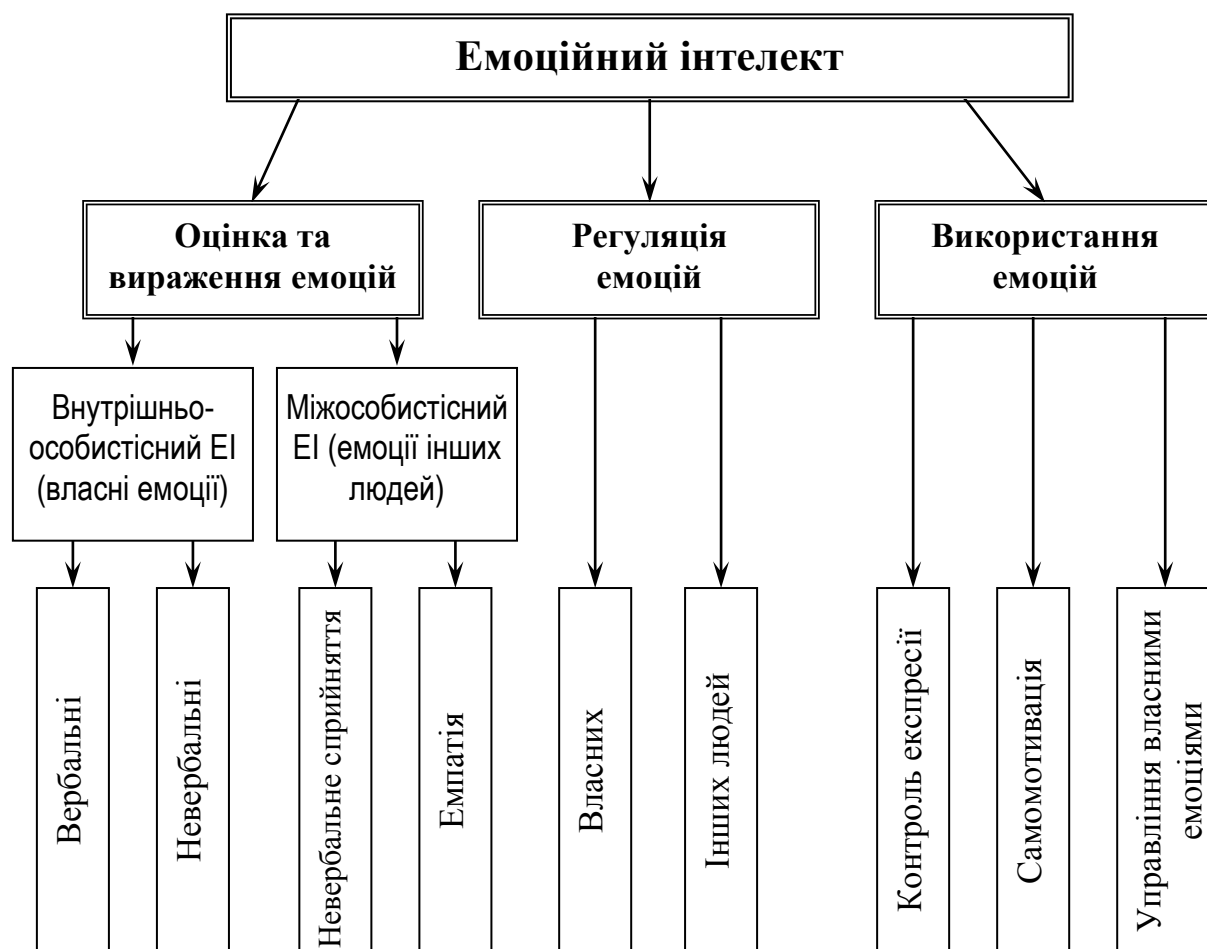

Рис.1.1. Схема теоретичної моделі емоційного інтелекту

Друга категорія емоційного інтелекту, регуляція емоцій, містить підкомпоненти регуляції власних емоцій та регуляції емоцій інших людей. Третя категорія, використання емоцій, містить підкомпоненти контролю експресії, самотивації та управління власними емоціями.

Розглядаючи детальніше структурні компоненти емоційного інтелекту, слід більш конкретно проаналізувати кожен з елементів його структури.

Так, внутрішньоособистісний емоційний інтелект – це усвідомлення власних почуттів, впевненість у собі, адекватна самооцінка, терпимість, самоконтроль, відповідальність, мотивація досягнень, оптимізм і гнучкість. Міжособистісний аспект включає емпатію, толерантність, комунікабельність,

відкритість, діалогічність, антиципацію (здатність людини уявити собі можливий результат дії до її здійснення).

Невербальне сприйняття – процес сприйняття сигналів на образному рівні за допомогою міміки, жестів та ін.

Емпатія – це розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи в формі співпереживання. За визначенням Л. П. Журавльової, емпатія є складною психологічною системою забезпечення Я – Ти-зв'язку при взаємодії людини зі світом, специфічною формою відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини [62, с. 21].

Контроль експресії виявляється в трьох формах: «придушенні», тобто приховуванні висловлювання пережитих емоційних станів; «маскуванні», тобто заміні вираження пережитого емоційного стану вираженням іншої емоції, не пережитої в даний момент; «симуляції», тобто вираженні не пережитих емоцій.

Самомотивація – спонукання і підштовхування себе до виконання призначених цілей, внутрішній запуск енергії в тому чи іншому напрямку.

Уміння управляти власними емоціями, почуттями передбачає: стримування негативних емоцій, звільнення від негативних рис характеру, не перенесення власного поганого настрою на партнерів по спілкуванню, дотримання міри в усьому.

Концепція інструменталізації емоційного інтелекту у професійній діяльності психологів – це огляд узагальненої стратегії доповнення існуючого у практичних психологів набору засобів комунікації з клієнтом на основі поглибленого розуміння сутності і механізмів функціонування власного емоційного інтелекту як системи сигналів невербального, частково вербального рівнів, емоційно-чуттєвих станів, що сполучені з цими сигналами, та ймовірнісних моделей прийняття інтерпретаційних рішень психологом про зміст поточного стану проблем і їх чинників в клієнта, а також стратегій інтегрального особистісного впливу на психічне клієнта внаслідок генерування психологом у собі певних професійно необхідних станів, що здатні змінювати психофізичний стан клієнта (наприклад, викликати ресурсний стан

сприятливий для самостійного рішення власних проблем клієнтом), актуалізувати у нього стратегії раціональності, інтуїтивного досягнення витоків власних проблем, вольової дії з їх вирішення тощо [201].

Ключова парадигмальна проблема розширення використання емоційного інтелекту у практичній діяльності психолога полягає в тенденції психології слідувати принципу об'єктивності, що виявляється у розробці і застосуванні зовнішніх (тести, пристрої, методики) засобів виміру й оцінки психічного, особистості, станів, процесів, структур, факторів тощо.

У межах об'єктивної традиції у психології реалізовано системну структурну модель прийняття інтерпретаційних суджень на основі зовнішніх, формалізованих (вимір у шкалах) засобів оцінки психічного: різні рівні шкал отримують якісні інтерпретації, на основі чого, у подальшому, здійснюються психотерапевтичні та консультативні процеси.

Відповідно до сутності емоційного інтелекту отримання психологом інформації про рівні властивостей психічного клієнта відбувається без використання об'єктивних зовнішніх засобів, як інтуїтивне досягнення і оцінка людини за внутрішніми психологічними шкалами з швидким переходом до використання такої «суб'єктивної» інформації для рішення поточних психологічних задач. З точки зору принципу об'єктивності інформація у свідомості психолога з'являється «нізвідки», немає жодного об'єктивного підґрунтя, тобто, – вона суб'єктивна у негативному розумінні, що призводить до оцінки і трактовки моделі застосування емоційного інтелекту (як інструменту психолога), як мистецтва, необ'єктивного і антинаукового, такого що не пояснює підґрунтя висновків про психічне.

Таким чином, для інструменталізації та підвищення оцінки емоційного інтелекту до такого рівня, що може відповідати рівню об'єктивності (принцип психології), необхідне поточне усвідомлення психологом об'єктивних вербальних і невербальних сигналів у якості підґрунтя (альтернативного способу виміру психічних властивостей) та обрання алгоритмів подальшої психологічної дії стосовно клієнта [201].

Об'єктивні і суб'єктивні засоби шкалювання стану психічних характеристик клієнта мають принципову відмінність в аспекті статичності і динаміки. В ході психологічної роботи з клієнтом часто немає часової можливості застосування тривалих, громістких зовнішніх методів (тестів, опитувальників, приладів) – динамічна природа комунікації у більшості випадків повністю виключає застосування багатьох об'єктивних інструментів психології.

Окрема психологічна проблема містить у собі кілька ключових складових, зазвичай недоступних для свідомості клієнта. Саме усвідомлення клієнтом цих складових проблеми, відреагування (наприклад, катарсичне) її емоційної складової, раціональне осягнення способів оволодіння життєвою ситуацією і методу вирішення проблеми (розуміння способів уникнення страждання і дезорганізацій), а також певний тренінг конструктивного поведіння у відповідь на актуалізацію проблеми (наприклад, депресивного стану) і є ключовими завданнями практичного психолога у взаємодії з клієнтом.

В ході діалогічної взаємодії психолог поступово внутрішньо моделює проблему клієнта, уточнює її елементи, з'ясовує її грані (ребра графа), аналізує механізм виникнення розладів і страждань. Після, часто досить тривалого, з'ясування складу (елементи, зв'язки, механізми, умови і особливості розгортання) проблеми психолог визначає ключові об'єкти для впливу на психічне клієнта з метою досягнення ним усвідомлення дійсної суті проблеми, що є умовою дієвості наданих у подальшому способів самостійного долавання психологічної проблеми і розвитку вмінь керування її компонентами.

Таким чином, психолог в ході керованої взаємодії отримує інформацію і діалогічно перевіряє гіпотези про витoki проблеми, конструктивно налагоджує взаємодію свідомого і підсвідомого клієнта, вибудовує раціональні, емоційні, вольові компенсаторні протипаги, що завершує невідредагований об'єкт підсвідомого (напружене проблемне ядро попереднього досвіду людини) та призводить особистість до більш високого рівня психічного функціонування і соціального поведіння.

Область предсвідомого клієнта є частиною психічного, що містить хаотичні думки, образи, переживання, відображення елементів підсвідомої проблеми у безсистемному вигляді. Саме цей неупорядкований потік об'єктів предсвідомого є джерелом значущого для діагностики змісту у взаємодії клієнта з психологом. На рівні свідомості психолога з цих хаотичних фрагментів і елементів поступово вибудовується повна «картина» проблеми клієнта [201].

Цілісну сукупність інформації у напрямку від клієнта до психолога можна поділити на три рівні: 1) відкритий вербальний потік інформації у змісті звернення (сповіді) клієнта, що містить частину опису моделі підсвідомої проблеми; 2) частково усвідомлюваний символічний, метафоричний, аналоговий потік змістовних одиниць, які є образами та вербальними конструкціями предсвідомого клієнта і за своєю сутністю виявляються специфічним раціонально-ірраціональним способом позначення складових підсвідомої проблеми з частковим усвідомленням переживань і зв'язків її елементів; 3) невербальний потік інформації, що супроводжує будь-який вербальний потік, але практично повністю не усвідомлюється – сприймається як незначущий для здійснення психотерапевтичного процесу; такий невербальний потік є взаємодією підсвідомих рівнів клієнта і психолога, що відображується і усвідомлюється психологом як емпатичне співпереживання почуттів і станів клієнта. Невербальний потік реалізується як, майже, щосекундний супровід вербального висловлювання клієнта (чи у моменти слухання) різноманітними поодинокими і комплексними сигналами тіла (жести, міміка, пантоміміка) і модуляціями інтонування, вимовляння, які разом, умовно кажучи, «коментують» зміст свідомого мовою підсвідомого. Сутність такого невербального коментування полягає у маркуванні кожного змістовного елементу вербального потоку багатомірними оцінними сигналами їх значущості для сфери підсвідомого, принаймні, за такими критеріями: валідність (симпатія, антипатія), сила (рівень впливу об'єкта на цілісну конфігурацію елементів підсвідомого), енергія (потенціал активності при його

актуалізації у свідомість і реалізації в дії), істинність чи її ступінь (жестові сигнали правди і брехні), якість переживання (якість зчеплених з вербальним об'єктом емоцій і почуттів) та ін.

Домінування раціональної традиції у сучасній психології призводить до надвеликої фільтрації невербального потоку свідомим психолога – у роботі використовуються лише такі невербальні сигнали, що мають словесне термінологічне вираження й однозначно асоційований зміст (наприклад, окремі жести мають виключно точний однозначний сенс). Таким чином, рівень раціонального інтелекту, в ході професійної взаємодії психолога з клієнтом, спирається на вербальний потік інформації та на окремі змісти відфільтрованих раціональним досвідом невербальних сигналів з однозначним їх словесним трактуванням [201].

Інтерпретації та висновки раціонального інтелекту будуються за схемами формальної логіки з кількох посилок і покладаються в основу психокорекційних дій. З набуттям практичного досвіду взаємодії з різними типами клієнтів і їх психологічними проблемами психолог невідворотно усвідомлює недостатність засобів раціонального інтелекту для виконання професійних дій, особливо у випадках складних і нетипових проблем клієнта. Саме з моменту такого усвідомлення починається активне задіяння емоційного інтелекту як засобу отримання допоміжної інформації для реконструкції проблеми клієнта у всій її структурній складності. Одним з істотних чинників звернення психолога до технік емоційного інтелекту є високий темп зміни станів, змісту висловів, невербального потоку, внаслідок чого формально-логічний інтелектуальний спосіб міркування вже «не встигає» опрацьовувати потік інформації.

Метою нашого дослідження є надання емоційному інтелекту якості інструменту внутрішнього моделювання проблеми клієнта для значного доповнення і уточнення раціональної лінії подальшої психологічної роботи. Інтуїтивне осягнення суті проблеми клієнта є саме допоміжним через те, що ключовий за способом корекційний вплив здійснюється переважно через

вербальний канал.

З позицій послідовного системного підходу до розуміння процесу емоційного інтелекту важливо наголосити на тому, що емоційний інтелект є саме проміжним ланцюжком у серії актів спрацювання раціонального інтелекту на фазах від первісної діагностики до повної реалізації корекційних дій. Нехтування даним принциповим науковим положенням, як показує аналіз професійної інволюції окремих психологів-практиків, призводить до інвертації балансу технік раціонального й емоційного інтелекту. Професійна деградація даного типу поступово призводить до істотного зменшення раціональних фаз у потоці актів емоційного інтелекту, кінцевим результатом чого стає перехід на позиції містицизму, релігії, езотерики, магії та ін. На інструментальному рівні такі психологи майже повністю переходять в емоційно-інтуїтивну площину і спосіб діагностування проблеми, до перебільшеного використання феномену віри, навіювання рішення, що призводить до «прив'язування» до себе клієнта, його несамостійності, використання методів впливу, заснованих на ірраціональній сліпій вірі.

Таким чином, дисбаланс професійної діяльності з акцентом на домінуючому використанні моделей і схем емоційного інтелекту призводить до недопустимого, з наукової точки зору (тотальний суб'єктивізм) та неприйнятної з соціальної (залежність клієнта від терапевта), результату і має трактуватися як професійна інволюція.

Враховуючи певні небезпеки використання емоційного інтелекту для рівня професійності та практичної ефективності, у нашій концепції інструменталізації моделей і схем психологічної роботи за підходами емоційного інтелекту, як ключове положення, визначається наступний акцент у підготовці майбутніх психологів: задіяння емоційного інтелекту у професійній роботі відбувається як поступове все більш глибоке усвідомлення, вербалізація і побудова раціонально логічних інтерпретаційних конструкцій. Іншими словами, – прийоми емоційного інтелекту «вводяться» у тканину потоку актів раціонального інтелекту, а не навпаки.

Ключова відмінність процесів емоційного і раціонального інтелекту полягає у реалізації, відповідно, паралельного і послідовного способів отримання інтерпретуючих стани психічного клієнта рішень. У межах процесів раціонального інтелекту присутні кілька усвідомлених елементів, що стають достатньою умовою для висновків, рішень і дій психолога. Лінійна логіка домінує через вербальний спосіб відображення проблеми клієнта – у кожному існує одна думка (семантичний об'єкт), а лінія таких думок і відображує (моделює) проблему клієнта.

У межах процесів емоційного інтелекту відбувається внутрішнє відображення значної кількості паралельних ліній побудови висновків образними, чуттєвими, вербальними й іншими способами реалізації пошукових ланцюжків висновків. Це відбувається через одночасну активацію багатьох ділянок мозку, які спеціалізовані на різних процесах, способах символізації і переживання актуальних у свідомості змістів і семантичних об'єктів. Внаслідок такого паралельного й «різномовного» способу побудови висновків з наявної, а також відсутньої на рівні свідомості інформації, зазвичай, відбувається побудова кількох альтернативних рішень проблеми клієнта, різниця між якими відчувається лише за критерієм емоційного тяжіння. Кінцевим результатом реалізації процесу емоційного інтелекту є саме емоційне (привабливість) рангування у свідомому варіантів підсвідомих рішень [201].

Специфіка рішень у процесах емоційного інтелекту полягає у відсутності усвідомленості частини ланцюжків (інформаційних одиниць) досягнення висновку. Отже, для набуття методами емоційного інтелекту рівня надійного інструменту професійної психологічної діяльності необхідне «раціональне виявлення відсутніх ланцюжків», їх вербалізація (принаймні внутрішньо), що передбачає звернення до підсвідомо отримуваної інформації і трансляції її з символічно-метафоричної мови на наукову мову психології і психотерапії. Нехтування цією принциповою вимогою призводить психолога до переходу на позицію сліпої віри власній інтуїції, що є професійно небажаною помилкою.

Наступне ключове положення концепції інструменталізації емоційного

інтелекту полягає у формуванні в майбутніх психологів вміння тимчасово «вимикати» фільтр раціонального сприйняття клієнта і відкриватись підсвідомо отримуваному потоку невербальної інформації. Досвід підготовки, переважаючи у фахівця теоретичні погляди, концепції і теорії накладають (нерідко фатальний для ефективності) фільтр на потоки інформації від клієнта. Раціональний фільтр у частині випадків є адекватним, але в значному об'ємі випадків «не допускає» у свідомість психолога дійсно важливу інформацію. Це призводить до того, що психолог вбачає у клієнта неіснуючу психологічну проблему, її елементи і їх зв'язки. Відповідно, стосовно дійсної проблеми психологічна робота стає недієвою, розтягується у часі, психотерапія спрямовується на сторонні, можливо, психологічно важливі задачі, але неадекватні запиту, дійсній проблемі [201].

Принципово важливим у даному концептуальному положенні є саме тимчасовість «вимкнення» раціональних моделей фільтрації сприйняття. Іншими словами, «нетривале» відкриття розуму до потоку образів і змістів власної підсвідомості має перериватися процесом її аналізу і домінуванням раціонального процесу опрацювання отриманої інформації.

Психотерапевтична і психолого-консультативна взаємодія – це процес розпізнання якісної суті елементів проблеми, з'ясування зв'язків цих елементів на різних рівнях психічного і особистості, виявлення механізму, що породжує проблемність і страждання людини, пошук і апробація точкових та інтегральних методів впливу, а також поступова психологічна робота з особистістю до стану вирішеності психологічних аспектів виявленої життєвої проблеми. Динаміка внутрішнього моделювання проблеми клієнта, в особистості психолога реалізується як з'ясування свідомої оцінки клієнтом: з підсвідомого багатомірного ставлення й оцінки елементів проблеми, що виявилися при початковій сповіді людини чи визначилися як доповнення.

Візуальне відображення альтернативних станів психолога при коливанні функціонування між раціональним і емоційним інтелектом представлено на рисунку 1.2. Психологічний механізм застосування емоційного інтелекту

полягає у асоціюванні однакового змісту (елементи, зв'язки, механізми) з відповідними способами їх символізації: слово, образ, жест, рух, подія, емоція, почуття та довільними їх сполученнями. Іншими словами, наприклад, елемент проблеми отримує назву: 1) словом; 2) образом; 3) переживанням; 4) жестом; 5) рухом; 6) інтонуванням; 7) проявом енергійності; 8) проявом симпатії-антипатії та іншими критеріями підсвідомого.

В ході діалогу з конкретною особистістю утворюється «індивідуальна мова асоціацій», що відкриває для психолога можливість точної діагностики. Ключову роль в інструментальному застосуванні емоційного інтелекту відіграє область предсвідомого, що накопичує асоціативні пари з термінів психології і образно-емоційних аналогів. При достатньо тривалому вислуховуванні клієнта, його ситуації, обставин прояву проблеми, описами його переживань при зіткненні з тими чи іншими факторами і процесами індивідуального життя, особливостями власного ставлення до них, описами реакцій на тиск середовища та іншого у сповіді клієнта, відбувається утворення асоціативних зв'язків між словесними символізмами свідомого і образно-емоційними символізмами підсвідомого психолога.

Важливою умовою емпатичного осягнення особистості клієнта є інтенсивний *підсвідомий намір* такого проникнення в особистість людини, що є результатом професійного тренінгу і автоматизованої звички пізнання будь-якої людини на основі техніки емоційного інтелекту. Це дуже складна задача тренінгової підготовки майбутніх фахівців, яка не може бути вирішена лекційним методом – лише індивідуальною цілеспрямованою взаємодією, що формує вміння діагностування іншої людини на основі технік емоційного інтелекту. Таким чином, предсвідоме виконує роль тимчасового «буфера» всієї сукупності асоціацій стосовно індивідуальності конкретного клієнта.

Сутність ідеї «відкриття розуму» для підсвідомого інформаційного потоку полягає у «генеруванні» *довіри* раціонального інтелекту до таких асоціативних пар, накопичених у підсвідомому. «Фільтром» виступає сумнів розуму стосовно образів, емоцій і почуттів. Тому радикальним засобом є

тимчасова зупинка раціонального інтелекту, що методично реалізується як *повне припинення внутрішнього промовляння й інтерпретування сприйнятого словами.*

За цієї умови рівня ясного усвідомлення психолога легко досягають образи, емоції і почуття, метафоричні символи і аналоги, що генеруються його підсвідомим при сприйнятті невербального потоку від особистості клієнта. За фазою «відкритого розуму» реалізується фаза активного системного аналізу, що поступово наповнює змістом внутрішню модель проблеми клієнта у свідомості психолога [201].

Проблемним аспектом такої техніки внутрішньої роботи психолога є те, що підсвідоме динамічно генерує значні обсяги образної, чуттєвої, метафоричної, асоціативної інформації, але об'єм актуального поля свідомості психолога замалий для їх одночасного охоплення, що призводить до «переповнення» свідомості хаотичними змістами, образами, почуттями і, з цієї причини, до часткової дезорганізації його професійної діяльності, цілеспрямованості та, у кінцевому рахунку, і її результативності. Таким чином, парціальне, короткотермінове звернення до процесів емоційного інтелекту, у формі тимчасового «відключення» раціональних фільтрів сприйняття, є принциповою умовою дійсної професійності та здійснення терапії в межах наукової традиції психології.

Досягнення техніками емоційного інтелекту рівня дієвого психологічного інструменту психолога потребує врахування гендерного фактору, який зумовлює принципово відмінну постановку задачі з фахової підготовки психологів чоловічої і жіночої статі. Для чоловіків – це задача розвитку вміння відкривати підсвідомий потік зупинкою раціональних фільтрів, а для жінок, які це вміють з генетичних, біологічних і гендерних причин, ключова задача полягає у посиленні саме раціонального інтелекту та вміння переривати ним (для аналізу) власний нескінченний підсвідомий потік образів і почуттів.

Спільним для чоловіків і жінок, у межах запропонованої у цьому дослідженні концепції інструменталізації емоційного інтелекту, є опрацювання усіх типів каналів передачі невербальної інформації, що полягає у досягненні

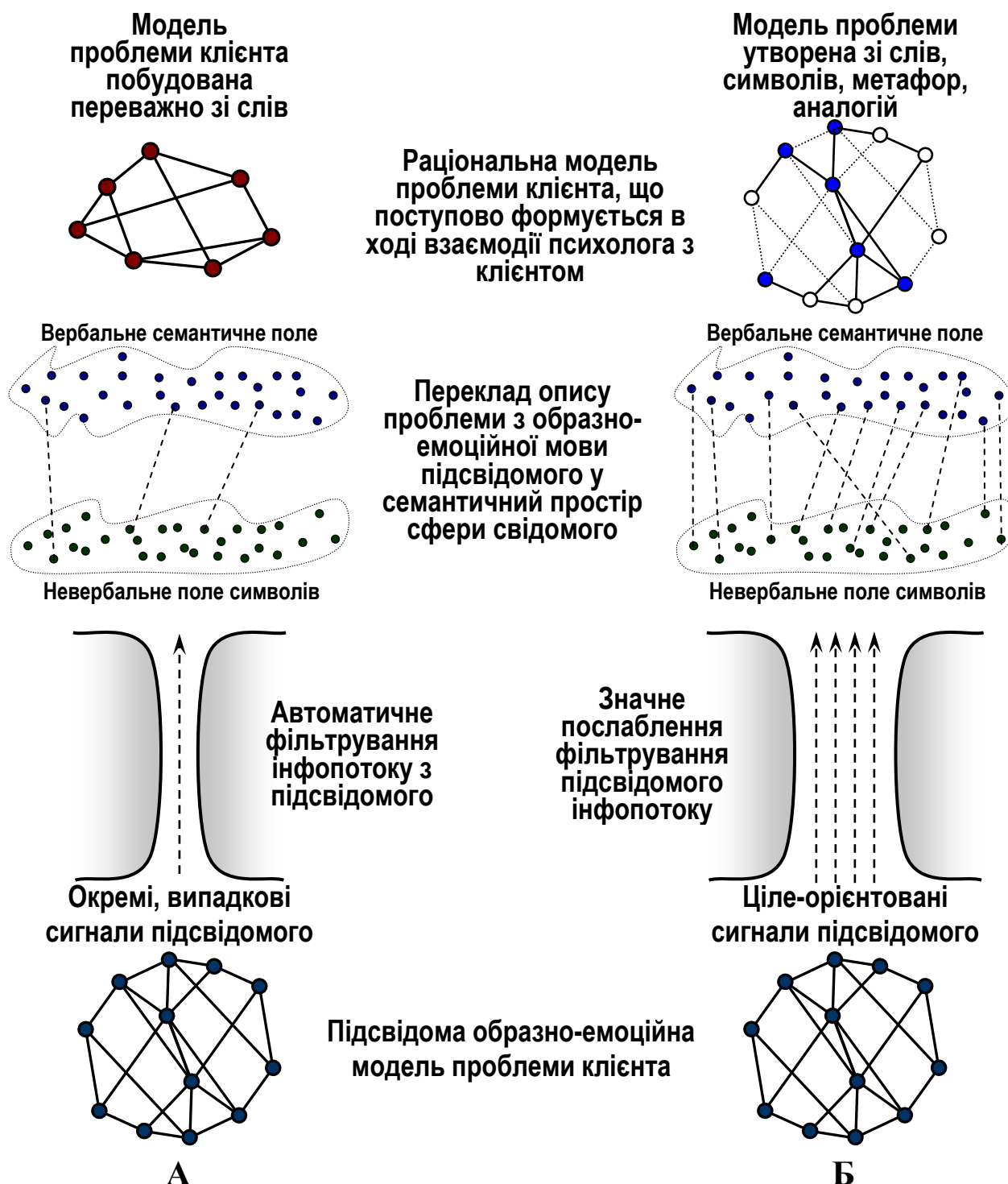

Рис.1.2. Альтернативні стани психічного психолога при переважанні раціонального (А) і емоційного інтелекту (Б) в аспекті доступності для свідомості підсвідомої інформації.

розуміння змісту кількох сотень невербальних сигналів, їх вільної вербалізації у

момент сприйняття та динамічно-ситуативної модифікації власної поведінки і змісту спілкування з використанням отриманої інформації [201].

Розуміння, вербалізація і використання окремих невербальних сигналів – це лише початковий крок активного застосування прийомів емоційного інтелекту. Наступний, більш складний – розпізнання комплексних невербальних сигналів і робота з ними. Кінцевим підсумком асоціативного розуміння комплексних сигналів є пов'язування їх з протилежностями базових рис особистості, стратегіями поведінки, полярностями акцентуацій, з типологіями проявів осіб зі значними психологічними відхиленнями і патологіями.

Окреслений підхід веде до формування у майбутніх фахівців з психології внутрішнього багатовимірного простору психологічних характеристик асоційованих з очікуваними на різних рівнях векторів цього простору кластерами жестів і невербальних проявів. Таким чином, інструменталізація емоційного інтелекту передбачає раціональне утворення в досвіді психолога відповідностей об'єктів підсвідомого і свідомого стосовно ключових класів проблемних особистісних характеристик, що виступає основою динамічного внутрішнього формулювання гіпотез в ході психотерапевтичної і консультативної роботи та одночасної оцінки цих гіпотез через спостереження проявів клієнта і вербальну перевірку. Методичні аспекти формування і розвитку вмій і технік емоційного інтелекту, в ключових аспектах використання невербальної інформації, представлено у третьому розділі дослідження [201].

Найбільш складний аспект інструменталізації емоційного інтелекту – це розпізнання почуттів, станів, переживань і емоцій клієнта без використання візуальної невербальної інформації шляхом емпатичного проникнення і віддзеркалення психологом у зменшеному об'ємі його переживань.

Емоції і почуття – неспецифічні інтегративні реакції тіла і психіки у відповідь на значущі для існування, виживання, продовження роду та соціального співіснування ситуації. При здійсненні клієнтом перегляду і опису

проблемних травмуючих ситуацій відбувається часткове згадування і переживання наново різноманітних супутніх ним емоцій, почуттів і станів. Через напруженість і суб'єктивну значущість проблемних і травмуючих об'єктів відбувається значне модулювання невербального потоку від клієнта, що частково й мимовільно викликає подібні ж переживання в особистості психолога.

Біохімічна сутність емоцій і почуттів – це синтез і викид у кров, м'язи і тканини мозку (у першу чергу на рівні синапсів) різноманітних гормонів, інгібіторів і стимуляторів, поява яких усвідомлюється як цілісне переживання (наприклад, радість, стрес, сум тощо). Отже, при емпатичному (без використання візуального невербального каналу) проникненні психолога у стан і переживання клієнта, відбувається синтез гормонів й інших речовин, що усвідомлюється як стан клієнта. Даний психофізіологічний механізм виступає основою застосування окремого технічного прийому реалізації емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психолога. [185].

Проблемним аспектом емпатичного проникнення і співпереживання при сповіді клієнта є гормональний «хаос» у тілі самого психолога, що призводить до уникання цього технічного прийому психологами-чоловіками, а також тенденції до перебільшеного використання емпатичного переживання психологами-жінками. Гендерний механізм таких відмінностей полягає у тому, що чоловіки дезорганізуються внаслідок виникнення і переживання сильних почуттів через емпатію і, заради збереження самоконтролю, уникають емпатичного віддзеркалення станів клієнта, а жінки використовують емпатично виникаючі почуття інших для власної активації, енергетизації, самостимулювання, що й призводить до перебільшеного використання ними методу емпатії у взаємодіях. Отже, чоловіки, з точки зору інструменталізації техніки емпатії, потребують стимулювання використання даного прийому, а жінки – його обмеження через самоконтроль.

Найбільш прагматично важливим для інструментального застосування техніки емоційного інтелекту в структурі практичної діяльності психолога є

глибоке розуміння суті взаємодії вербального семантичного простору і простору образних об'єктів особистості, а також ролі емоцій і почуттів у їх взаємодії в ході життєдіяльності людини [185].

Протягом навчання і всього життя людини відбувається встановлення відповідностей між знаковими (слова) і образними об'єктами. З різних причин, поряд з формальним асоціюванням відбувається й емоційно-чуттєве їх асоціювання. В останньому випадку вербальна думка викликає емоційне переживання, що актуалізує картину чи ситуацію, і навпаки, – випадково сприйнятий чи свідомо згенерований образ викликає у свідомості потік слів, суджень, міркувань. Враховуючи те, що більшість психологічних труднощів, розладів і особистісних проблем мають значне емоційне навантаження, в психолога з'являється можливість активного виклику образів, думок, емоцій, почуттів і станів, а також компенсаторного їх колапсування (наприклад, сум «знищується» радістю, депресивна бездіяльність – ресурсним енергетизованим станом тощо).

Таким чином, емоції і почуття – це канал взаємного доступу до протилежних за якістю і механізмами функціонування просторами вербального і образного відображення внутрішньої та зовнішньої реальності, а ключовою задачею майбутніх психологів виступає засвоєння вже добре розроблених у сучасній психотерапії конкретних технік корекційного втручання у свідомість і підсвідоме клієнта для взаємного їх узгодження та рішення інших психологічних, психотерапевтичних і консультативних задач.

Погляд на емоції і почуття як на проміжний канал між вербальним аналітичним простором і простором образних об'єктів відкриває особливу техніку впливу на клієнта через генерацію психологом у собі певних емоцій і почуттів та ініціювання їх віддзеркалення в особистості клієнта. На цьому фоні використання психологом сигнальних стимулів (слово або образ) для глибокого занурення у проблемні ситуації разом з клієнтом і, через перегляд та обговорення ситуації, забезпечення видалення аспектів і частин, що викликають напруження й страждання людини. Подальшими раціональними

засобами здійснюється надання прийомів самостійного подолання проблеми, з якої вже вилучена компонента переживань і страждань. Отже, генерування психологом у собі емоцій, почуттів і станів виступає активною інструментальною протилежністю емпатичному проникненню у стан клієнта на початковій стадії діагностування суті психологічної проблеми [185].

В ході практичної діяльності та апробації теоретичного досвіду загальної фахової підготовки психолог поступово накопичує досвід багатостороннього системного аналізу різноманітних проблем клієнтів. Низькочастотні проблеми і способи їх рішення залишають про себе «слід» у підсвідомому, високочастотні – містяться у предсвідомому і швидко актуалізуються у сферу ясного усвідомлення для реалізації психологом практичних дій з клієнтом.

Досвід психолога-практика складають знання про типові елементи проблем, типові якісні зв'язки цих елементів, загальні психологічні механізми та специфічні закономірності функціонування сполучень елементів різних проблем. Поряд з цим психологічний досвід включає знання типажів поведінки, кластери ознак активності різноманітних психологічних розладів та ін.

Відповідно до законів забування, низькочастотно використовувані знання і способи рішень проблем з роками поступово забуваються і стають недоступними для термінового використання. Саме такі забуті знання та прийоми дії можуть стати об'єктом для техніки емоційного інтелекту, відповідно до якої психолог генерує інтенсивний намір-бажання знайти елементи і знання для рішення проблеми клієнта і «вмикає» інтуїтивний процес пошуку і перебору варіантів у власній підсвідомості. Далі використовується прийом тимчасової зупинки потоку вербального мислення на фоні інтенсивного пошукового наміру. Інтуїтивно генеровані варіанти підсвідомого перебору оцінюються свідомістю на придатність для рішення проблеми клієнта. Цей же механізм застосовується і при поступовій побудові моделі проблеми клієнта в ході початкового вислуховування разом з діалогічним прийомом уточнення розуміння методом запитань.

Внаслідок соціалізації кожна людина засвоює і практикує відповідність

великій за кількістю елементів системі критеріїв успішності, норм людського існування. У випадку невідповідності власної особистості за окремим вектором успішності нормі, виникає інтегральна реакція – від легкої незадоволеності до страждання. За певної, порогової інтенсивності такого негативного переживання людина звертається по допомогу до фахівця з психології рівня консультанта. Для більшості типових «критеріальних» проблем консультант має стандартні рішення – від корекції суб'єктивної значущості самого критерію до розвитку вмінь, знань і досвіду, – достатніх, щоб досягти відповідності цільовому критерію [185].

Частина критеріїв, за якими людина негативно переживає власну невідповідність, інколи не мають ні педагогічного, ні консультативного рішення й пов'язані з, умовно кажучи, «невдалою» конфігурацією базових рис особистості, акцентуйованих і патологічних характеристик людини, наявною в неї системою активних життєвих стратегій і методів додання проблем, а також сукупності обставин і факторів зовнішнього середовища, які, наче навмисно, зіштовхують людину з її психічними невідповідностями нормам соціального і міжособистісного співіснування. Через неможливість ні самостійно, ні консультативно вирішити психологічну проблему відбувається ескалація негативних переживань від легкого незадоволення до страждання й, інколи, – до самогубства. Окреслений випадок критеріальної невідповідності потребує допомоги психотерапевтичного рівня, що здатний комплексно надати допомогу з усвідомлення проблеми, видалення компоненти страждання, переспрямування енергії незадоволеності собою на зміни власних психологічних характеристик, на розвиток вмінь керувати факторами власного життя, на узгодження функціонування свідомого і підсвідомого, створення компенсаторних особистісних противаг та іншого, що призводить людину до переживання критеріальності відповідності [185].

Різні особистісні критерії мають різну вагу у детермінації реальної поведінки особистості. Суб'єктивна їх вага транслюється від клієнта у напрямку психотерапевта по невербальних каналах, насамперед, через

інтонаційне акцентування суб'єктивно значущого, супровід жестами з акцентами на привернення уваги, у формі застрівання в емоційно-чуттєвому переживанні і стражданні. Раціональний інтелект зазвичай не приймає до уваги невербальне «маркування» таких значущих критеріїв через малопомітність цих сигналів. Рівень емоційного інтелекту на підсвідомому рівні з фотографічною точністю фіксує невербальні сигнали і асоціює їх з критеріями, елементами і складовими проблеми клієнта. З цієї причини у підсвідомому всеохоплююче генерується невербальна модель проблеми клієнта у всій її багатогранності, але не мовою слів чи наукових термінів, а мовою образів, оцінок, емоцій та критеріїв підсвідомої значущості.

Таким чином, перед психологом постає задача виведення на рівень власної свідомості моделі проблеми клієнта, що побудована у підсвідомому психолога на основі невербальної інформації. Саме «стрибок» мислення від хаотичної візуальної, чуттєвої, кінестетичної та багатокритеріальної інформації підсвідомого до однозначного, вербального, науково прийнятого виразу словами і є ключовим процесом використання емоційного інтелекту в ході практичної психологічної роботи.

Специфіка реалізації процесу раціонального інтелекту в ході психотерапії істотно відмінна від сутності застосування емоційного інтелекту. Раціональний інтелект функціонує як класифікатор отримуваної інформації від клієнта з переважанням словесної її форми. Осередками для класифікування є формальна схема системного підходу в аспекті системного аналізу (системний синтез – кінцева фаза об'єднання інформації перед етапом надання консультативних рекомендацій і здійснення впливу). Раціональний інтелект «вистежує» у розповіді клієнта типові *елементи* проблеми, до яких відносяться: 1) проблемоутворюючі рівні рис, характеристик, вмінь і знань клієнта; 2) фактори навколишнього середовища, які провокують, актуалізують і посилюють страждання людини [185].

Другою, після класифікації елементів проблеми клієнта, для раціонального інтелекту стає задача виявлення їх *зв'язків*. При спільній

актуалізації елементи проблеми максимізують переживання і страждання. На основі аналізу зв'язки оцінюються і класифікуються для визначення можливостей їх послаблення, унеможливлення (наприклад, стратегія уникання) або радикального руйнування як способу значного послаблення негативних переживань та страждань.

Третій крок раціонального інтелекту – встановлення співвідношення, ієрархічності, відносної сили елементів проблеми, що визначає ключові місця психологічної роботи – найбільш проблемні елементи стають першочерговими об'єктами корекційного впливу.

Четвертий крок раціонального розуміння проблеми – отримання інформації про *динаміку* розгортання проблеми клієнта у часі: минуле, теперішнє і прогноз на майбутнє. Це надає можливість рішення про попереджувальне втручання у еволюцію проблеми для її послаблення на всіх рівнях.

Черговий крок раціонального мислення психотерапевта стосується інформаційного аспекту актуалізації психологічної проблеми – визначається що саме є сигналом для виникнення проблемного стану. Така інформація часто позначає спосіб ініціювання катарсичного переживання, розірвання зв'язку між інформаційним сигналом і станом переживань.

Наступний крок раціонального інтелекту – синтез наявної інформації у послідовність консультативних, психотерапевтичних, корекційних дій стосовно клієнта. Спираючись на думку, що проблеми людини – це вузлові точки якісних, стрибкоподібних змін особистості, раціональний інтелект реалізує стратегію переспрямування енергії незадоволення на самопізнання, самозміни, активацію індивідуальної волі та самостійність [185].

Раціональний і емоційний інтелект виступають взаємодоповнюючими стратегіями в ході практичної психологічної роботи фахівців з психології, де раціональна частина генерує цільові запити, а емоційний інтелект сприяє діагностуванню суті проблеми, поточного стану клієнта і оцінці ступеню досягнення локальних цілей психологічної роботи.

Окремої уваги потребує визначення нашої позиції стосовно ідеї надчутливості, «шостого чуття», екстрасенсорного сприйняття та інших формулювань психічних властивостей, які досі ще не мають достатньої глибини вивчення у межах матеріалістичної, об'єктивної, системної парадигми сучасної психології. З узагальненої природничої космічної точки зору всесвіт, з його нескінченними просторами, – це у першу чергу світ випромінювань, і у другу чергу, – світ твердих предметів. Простір навколо людини наповнений випромінюваннями всіх діапазонів і видів. Як і кожен предмет, тіло людини має різні характеристики слабого випромінювання (наприклад, інша людина відчуває відмінності температури у 0,5 градусів від іншої людини без торкання до неї). Інфрачервоні й інші випромінювання є елементом невербального потоку і зазвичай не несуть сенсу значущого сигналу для рівня раціонального інтелекту. У межах запропонованої концепції різноманітні випромінювання розглядаються, як *підпорогові для свідомості*, але доступні для підсвідомості. Тому, при реалізації техніки емоційного інтелекту, слабкі сигнали можуть набути функцію значущого сигналу про сутність проблеми, значущість елементів та іншого при наявності узгодженості мови раціонального та емоційного інтелекту, що й необхідно досягти шляхом спеціальної психологічної підготовки [185].

Прикладом дієвості такого підходу є випадки миттєвого розуміння полярностей «енергетизованість – втома» людини, «збудженість чи пасивна депресивність» та іншого навіть без візуального контактування. Але «підкоркова інформація», зазвичай, є менш інформативною поряд з вербальними та ключовими відомими невербальними інфопотоками. Таким чином, надчутливість – це педагогічна, методична проблема навчання психологів у ряді випадків сприймати слабкі «підпорогові» невербальні сигнали як такі, що мають сенс для рішення проблем клієнта, а також навчання вмінню перевіряти дійсну цінність таких слабких сигналів для психодіагностики й інтерпретування станів.

У кінцевому рахунку, ключовим є досягнення психотерапевтичного

результату безвідносно до «чутливості-нечутливості» або «використання чи невикористання» підпорогових сигналів у взаємодіях психолога з клієнтом. Враховуючи тенденцію сучасної психотерапевтичної практики до еkleктичного поєднання методів навіть протилежних психологічних концепцій заради прагматичного ефекту, на нашу думку, надчутливість слід залишити на вибір самого практичного психолога.

Таким чином, оцінюючи місце емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності практичного психолога, можна стверджувати наявність значного конструктивного потенціалу його ефективності при використанні у перелічених та у значній частині інших випадків взаємодії психолога з клієнтом. Аналіз проблеми інструменталізації технічних прийомів емоційного інтелекту виявив певні ризики відхилення психологів від парадигми сучасної психології і психотерапії, а також недоліки у практичній підготовці майбутніх фахівців з психології, що нерідко унеможлиблюють використання емоційного інтелекту на практиці. Аналіз проблеми визначив необхідність емпіричного дослідження внеску моделей і схем здійснення практичної психологічної роботи на основі процесів емоційного інтелекту (Розділ 2) та розробки і модифікації існуючих програм тренінгової підготовки майбутніх фахівців з психології (Розділ 3).

Висновки до розділу 1

1. Специфіка процесу емоційного інтелекту полягає в тому, що у відповідь на систему сприйнятих сигналів середовища, відбувається миттєва підсвідома асоціативна активація досвіду попереднього функціонування особистості відповідно до суті окремих сигналів і, головне, – їх сполучень, що завершується переводом цілісної системи «психіка-тіло» у новий стан функціонування. На нейрофізіологічному рівні – це активація групи ділянок мозку; на біохімічному рівні – це викид у кров і тканини сукупності різних типів гормонів; на фізіологічному рівні – це зміна психофізичного стану, рівня

актуальної енергії, напруженості і готовності до дії м'язів тіла; на психічному рівні – це зміна якості, інтенсивності та конфігурації емоцій і почуттів; на соціально-психологічному рівні – це зміна реальної міжособистісної поведінки, стратегій прийняття рішень, інтенсивності взаємодії та ін.

2. Психологічні складові структури емоційного інтелекту – це емпатія особистості як здатність до нераціонального розуміння емоційного стану іншої людини, її здатність до самоусвідомлення власних емоцій, самоконтроль проявів емоційного життя і емоційне спонукання до певної активності (мотивування) себе та інших учасників соціальної взаємодії.

3. Емоційний інтелект – це «стрибок у невідоме», у напрямку де, як здається людині, існує рішення проблеми, це рух думки з невідомої причини лише на основі тяжіння, привабливості, потягу до якогось напрямку психологічного маркування і дії; це «пропонування» підсвідомого раціональному інтелекту зануритись в оточення певної групи семантичних об'єктів (образів, слів, відчуттів тощо), з яких останній потенційно здатний побудувати рішення проблеми; це чуттєвий «канал» доступу до забутого досвіду у якому рішення проблеми вже є, або існує на межі рішення доступного для логічного мислення.

4. Раціональний інтелект – це реалізації лінії однозначних логічних суджень, що вербально визначають сутність психологічних проблем людини, а емоційний інтелект – це миттєва інтеграція невербальної інформації від людини, що призводить до осягнення суті психологічної проблеми у формі почуття, рішення і аналогового образу рішення з можливою наступною вербалізацією.

5. Здатність до розуміння емоцій та управління ними, включаючи когнітивні схеми, тісно взаємопов'язана із загальною направленістю особистості на емоційну сферу, тобто з інтересом до внутрішнього світу людей (і до свого власного), схильністю до психологічного аналізу поведінки, до цінностей, що приписуються емоційним переживанням.

6. Особливий клас задач, що виконуються психологами і мають

розглядатися як структурні складові професійної діяльності, стосуються не проблем клієнта, а набуття ними психологічних властивостей, що виходять за межі типового їх рівня у соціальному середовищі та спрямовані на досягнення цілей через психологічні переваги над опонентами, над середнім рівнем психологічного культурного і професійного розвитку оточуючих людей і суспільства в цілому.

Основні положення першого розділу відображені у наступних публікаціях:

Статті у наукових фахових виданнях

1. Амплєєва О. М. Емоційний інтелект як предиктор успішності професійної діяльності психолога / О. М. Амплєєва // Вісник Одеського національного університету. – 2010. – Вип. 11. – С. 21-25.

2. Амплєєва О. М. Теоретична модель функціонування емоційного інтелекту в ході професійної діяльності психолога / О. М. Амплєєва // Психологічні перспективи. – 2011. – Вип. 18. – С. 12-18.

Статті в інших виданнях

3. Амплєєва О. М. Сутність та особливості емоційного інтелекту майбутніх психологів / О. М. Амплєєва // Актуальні проблеми практичної психології. – 2010 р. – Част. I. – С. 17-19.

Тези наукових доповідей

4. Амплєєва О. М. Емоційний інтелект як чинник реалізації психологом професійної задачі / О. М. Амплєєва // Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості: матеріали Всеукр. наук-практичн. конф. молодих науковців [«Розквітання 4»], (Одеса, 29 квітн. 2011 р.), / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, Принт-мастер, 2011. – С. 6-8.

РОЗДІЛ 2.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ВАЖЛИВОГО ІНСТРУМЕНТУ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ ПСИХОЛОГІВ

У другому розділі представлено результати експертного і факторно-аналітичного дослідження психологічних закономірностей, системоутворюючих чинників професійної роботи психологів рівня особистісних конструктів та аналіз співвідношення рівня емоційного інтелекту зі змістом, задачами і методами роботи працюючих психологів. Визначено баланс емоційного і раціонального інтелектуальних процесів у кожній фазі структури професійної діяльності.

На основі спільного аналізу простору пунктів опитувальників, що оцінюють емоційний інтелект і його складові, виконано структурний аналіз і побудовано альтернативну теоретичній, формалізовану емпіричну модель складових емоційного інтелекту, проаналізовано відносний внесок його елементів у рівень інтегрального показника емоційного інтелекту.

У другому розділі представлено результати дослідження специфічних особливостей функціонування емоційного інтелекту в аспектах трансформації чуттєвого сприйняття і невербальної інформації до рівня повного раціонального усвідомлення та подальшого практичного використання. Отримані емпіричні дані, результати їх обробки і аналізу покладено в основу розробки програм спеціальної підготовки студентів-психологів шляхом розвитку в аспектах, відображених у емпіричній моделі емоційного інтелекту.

2.1. Методична база і організація дослідження

Теоретичний аналіз сутності емоційного інтелекту, особливостей і закономірностей його реалізації у практичній діяльності психологів, представлений у першому розділі, виявив значний потенціал ефективності його використання як інструментального засобу досягнення психотерапевтичних й

інших цілей психологічної взаємодії. Для емпіричного, кількісного аналізу дійсної реальної поширеності технік емоційного інтелекту нами було використано групу методик оцінки показників та індикаторів, які різною мірою можуть розглядатися як емпіричні кореляти емоційного інтелекту або нести важливу інформацію про умови його ефективності та відображувати співвідношення і баланс різних аспектів практичної роботи психологів.

1. Експертна оцінка *співвідношення характеристик інтелектуальної діяльності і ключових структурних елементів процесу практичної діяльності психологів* (Додаток А.1) використана нами як альтернатива суто теоретичному аналізу такого співвідношення. Внутрішня логіка побудови експертної процедури полягала у тому, що досліджувані практичні психологи у момент збору даних не мали знання про цільовий об'єкт дослідження (емоційний інтелект), тому, оцінюючи внесок окремих особливостей інтелектуальної діяльності (20 індикаторів) у ефективність реалізації фаз (8 етапів) психотерапевтичної та консультативної роботи, вони орієнтувались на критерій прагматичності без впливу фактору викривлення через знання про цільовий об'єкт.

У таблиці для експертного оцінювання наведено кілька типових структурних елементів професійної діяльності психолога: 1) початковий *контакт* з клієнтом з встановлення відносин і цілей; 2) *діагностика* візуальними, тестовими, технічними й іншими засобами його стану; 3) психотерапевтичний чи консультативний *вплив* на стан, свідомість, почуття та ін.; 4) *тренінг* як форма автоматизацій вмінь рішення проблем і саморозвитку; 5) стимулювання *саморозвитку* – мотивування до психологічного розвитку; 6) дистанційна *підтримка* клієнта як періодична активізація сформованих вмінь; 7) *організаційно-інформаційна робота* зі створення умов консультування і терапії. Частину з них психолог реалізує, частину – ні. Для різних фаз більшою мірою потрібні певні особливості інтелектуальних процесів, що наведені у таблиці як критерії для оцінки.

Досліджуваним була надана *інструкція*: оцініть за стобальною шкалою необхідність характеристик інтелектуальної діяльності для кожної фази структури професійної діяльності психологів.

Отримані первісні дані передбачається поділити на масиви для кожної фази психологічної діяльності окремо та застосувати статистичний метод факторного аналізу для з'ясування головних підструктур інтелектуальних характеристик, а також місця індикатора (18) «емоційний інтелект» у цілісних факторних конфігураціях семи етапів психотерапевтичної і психологічної роботи. У трактовці даних також важливе місце посідає абсолютне середнє значення внеску емоційного інтелекту в ефективність кожного етапу практичної роботи психологів.

Таким чином, інтеграція результатів теоретичного і кількісного аналізу внеску емоційного інтелекту у структурні складові практичної діяльності психологів за результатами експертного оцінювання виступає початковою інформацією для розробки програми інструменталізації технік емоційного інтелекту для розширення його використання психологами у власній практичній діяльності.

2. Експертна оцінка *відносної ваги емоцій і почуттів у професійній діяльності і повсякденних взаємодіях* як каналу отримання інформації про стан іншої особистості та клієнтів в ході психологічної роботи. Використано наступну *інструкцію*: частина з перерахованих в Додатку А.2 відчуттів можуть виступити інструментом психолога у взаємодіях з клієнтами для точного сприйняття, інтуїтивної оцінки і динамічної дії. Для прояснення індивідуального балансу відчуттів потрібно дві експертні самооцінки типової для Вас інтенсивності емоцій і почуттів в ході професійної діяльності і Вашого звичайного життя.

Логіка використання експертної процедури у такий спосіб полягає у виявленні емоцій і почуттів, що в абсолютних числах статистично значуще переважають у професійній роботі порівняно з повсякденним життям.

Більш глибокий аналіз механізмів і психологічних закономірностей

емоційно-чуттєвого функціонування особистості психолога у професійних і непрофесійних ситуаціях надає факторний аналіз, а відмінності факторних структур у двох масивах даних, фактично, виявляють внесок певних кластерів емоцій і почуттів у професійну роботу психологів (вага факторів).

3. Експертна оцінка *інструментальності емоцій і переживань у просторі індикаторів* (Додаток А.3), утворених на основі тесту емоційної спрямованості [201], що поділяє емоційні прояви на: альтруїстичні комунікативні, глоричні, праксичні, пугнічні, романтичні, гностичні, естетичні, гедоністичні, акизитивні. Методика №3 містить більш деталізовані і класифіковані переживання, що уточнює результати методики №2. Використано *інструкцію*: частина з перерахованих в таблиці 2.3 емоцій і відчуттів можуть виступити інструментом психолога у взаємодіях з клієнтами для точного сприйняття, інтуїтивної оцінки і динамічної дії. Для прояснення Вашої професійної інструментальної конфігурації потрібні дві експертні самооцінки типової для Вас інтенсивності емоцій і почуттів в ході професійної діяльності і Вашого звичайного життя.

Дана експертна процедура виступає способом деталізації інтенсивності емоційного життя психолога та з'ясування того, які саме індикаторні емоції частіше реалізовані саме у професійній діяльності психологів (за результатами аналізу статистичної значущості відмінності середніх).

Факторний аналіз двох масивів експертних оцінок на основі порівняння факторних конфігурацій емоційних переживань у професійній і життєвій взаємодіях – вказує на певні психологічні закономірності і механізми, що задіяні в практиці психологічної роботи у емоційній площині аналізу. Поряд з цим, експертна процедура уточнює попередню і перевіряє надійність первісних оцінок.

4. Анкета *засобів впливу психолога на власні емоції, почуття, стани*. Як відмічалось в ході теоретичного обговорення застосування технік емоційного інтелекту містить істотну внутрішню суперечність: для здійснення емпатичного проникнення у психічний світ клієнта психолог фактично зупиняє раціональні моделі власного психічного функціонування, внутрішній діалог, логічні

міркування тощо, але для впливу і допомоги необхідний переважно раціональний інтелект і вербальна взаємодія. Отже, важливим є з'ясування способів переходу психолога від емоційної до раціональної моделі і навпаки. Інформація даної анкети частково відповідає на це.

Наступні методи – це опитувальники і тести різних складових емоційного інтелекту як інтегральних особистісних характеристик, факторний аналіз масиву яких, – це спосіб більш глибокого розуміння структури властивостей самого емоційного інтелекту. Наступний крок кількісного аналізу – з'ясування зв'язків складових емоційного інтелекту з іншими показниками дослідження, наприклад, з експертними оцінками внеску емоційного інтелекту у структурні фази професійної діяльності, або з'ясування особистісної детермінації звертання психолога до засобів емоційного інтелекту за кореляціями з показниками тестами ПДТ (риси особистості).

5. Опитувальник «Емоційного інтелекту ЕмІн» (Д. В. Люсін) [202]. Складається з 46 тверджень (4-бальна шкала), які об'єднуються в 5 субшкал, які в свою чергу об'єднуються в 4 шкали більш загального порядку.

Структура основних шкал та субшкал опитувальника:

- *міжособистісний емоційний інтелект* – здатність до розуміння емоцій інших людей та управління ними (шкала МЕІ);
- *внутрішньособистісний емоційний інтелект* – здатність до розуміння власних емоцій та управління ними (шкала ВЕІ);
- *розуміння емоцій* – здатність до розуміння своїх та чужих емоцій (шкала РЕ);
- *управління емоціями* – здатність до управління своїми та чужими емоціями (шкала УЕ);
- *розуміння чужих емоцій* – здатність розуміти емоційний стан людини на основі зовнішніх проявів емоцій (міміка, жести, звучання голосу) і/або інтуїтивно: чуйність до внутрішнього стану інших людей (субшкала МР);

- *управління чужими емоціями* – здатність викликати в інших людей ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій. Можливо схильність до маніпулювання людьми (субшкала МУ);
- *управління власними емоціями* – здатність та необхідність (потреба) управляти своїми емоціями, викликати та підтримувати бажані емоції та тримати під контролем небажані (субшкала ВУ);
- *контроль експресії* – здатність контролювати зовнішні прояви своїх емоцій (субшкала ВЕ).

Тест ЕмІн Д. Люсіна спирається на власну модель емоційного інтелекту автора [106]. Емоційний інтелект визначається як здатність до розуміння своїх і чужих емоцій і управління ними. Як здатність до розуміння, так і здатність до управління емоціями може бути спрямована і на власні емоції, і на емоції інших людей. Таким чином, автор вводить поняття внутрішньоособистісного та міжособистісного емоційного інтелекту, які передбачають актуалізацію різних когнітивних процесів і навичок, повинні бути пов'язані один з одним. Визначення, запропоноване Д. Люсиним, має глибинну аналогію з моделлю Х.Гарднера, який вважав, що емоційний інтелект є частиною соціального інтелекту. Особистісний інтелект розділений на інтерперсональний і інтраперсональний, що передбачає знання про себе та інших [198].

6. Методика діагностики емоційного інтелекту (Автор Н. Холл). Методика запропонована Н. Холлом для виявлення здатності розуміти відносини особистості, що репрезентується в емоціях і управляти емоційною сферою на основі прийняття рішень [196]. Вона містить 30 тверджень, що рівномірно розподіляються на 5 шкал: «Емоційна обізнаність», «Управління своїми емоціями», «Самотивація», «Емпатія», «Розпізнавання емоцій інших людей». Слід зауважити, що на думку Є.П.Ільїна, остання шкала не є достатньо валідною і більше характеризує здатність впливати на емоційні стани інших людей, ніж «розпізнавати емоції інших людей» [69].

7. Методика *суб'єктивного шкалювання знань і вмінь* з ключових психотерапевтичних концепцій призначається для виявлення конфігурації

знань і вмінь психологів як на рівні окремих концепцій, так і на рівні кластерів психотерапевтичних знань і методів. Порівняння цих векторів з показниками емоційного інтелекту – шлях до значного уточнення його ролі в структурі професійної діяльності фахівців з психології.

Другий важливий аспект даної методики – виявлення балансу знань і вмінь у сучасній системі підготовки психологів та визначення методів психотерапії, що використовують у своїй внутрішній структурі реалізації техніки емоційного інтелекту. У дослідженні використано допоміжну пошукову анкету, що містить розгорнуті питання про теоретично зв'язані з емоційним інтелектом показники. Кореляційний і факторний аналіз зв'язків цих показників (метода 100-бального шкалювання) з іншими показниками дослідження застосовано як спосіб уточнення висновків за іншими методами.

8. Психодіагностичний тест (ПДТ), розроблений В. М. Мельниковим і Л. Т. Ямпольським на основі спільного факторного аналізу шістнадцяти-факторного опитувальника Р.Кеттелла (16PF) і Міннесотського багатопрофільного особистісного опитувальника (MMPI). Опитувальник призначений для комплексного дослідження особистості, він складається з 10 шкал нижнього рівня і заснованих на них 4 шкал верхнього рівня. Шкали нижнього рівня: невротизм, психотизм, депресія, совісність, розгальмованість, загальна активність, боязкість і сором'язливість, товариськість, естетична вразливість, жіночність. Шкали верхнього рівня: психічна неврівноваженість, асоціальність, інтроверсія, сензитивність. Методика включає 174 пункт.

Тест ПДТ був розроблений, як інтеграція шкал тесту 16ЛФ Кеттела і тесту MMPI шляхом факторного аналізу поєднаних матриць кореляцій. Риси особистості спричиняють певний вплив на тяжіння психологів до використання технік емоційного інтелекту на практиці, успішність і темп розвитку емоційних вмінь емпатичного проникнення у стан клієнта. Дані про риси також важливі для оптимізації тренінгової роботи з майбутніми психологами з розвитку складових емоційного інтелекту.

Загальна кількість досліджуваних 128 осіб: працюючі практичні психологи, студенти старших курсів спеціальності «Практична психологія», психологи-консультанти, психотерапевти, обох статей віком від 20 до 65 років.

Збір даних отримувався окремо з кожним досліджуваним на основі використання буклету бланків. Середній час виконання експертних процедур 5,5 годин з технічними перервами.

Окремі шкали в методах передбачали взаємну перевірку якості експертної процедури і суб'єктивного шкалювання. Компоненти помилок вимірів видалялися методом факторного аналізу і чисельного оцінювання досліджуваних за факторами на основі методу регресії.

Підсумовуючи огляд організації і методів констатуючого експерименту слід звернути увагу, що отримувані дані є статичними, тому відображують лише середній потенціал використання емоційного інтелекту у професійній діяльності фахівців з психології.

Дійсною реальністю, де розгортаються і використовуються процеси емоційного інтелекту – це *динаміка* взаємодій, де стани і переживання постійно змінюються, перетинаються, взаємно впливають. Отже, статичні виміри отримані у констатуючому експерименті розглядаються нами як типові кластери переживань, найбільш ймовірні й високочастотні інтенсивності компонентів емоційного інтелекту, на які в ході динаміки взаємодій потрібно впливати для максимізації внеску емоційного інтелекту в ефективність структурних фаз психологічної і психотерапевтичної роботи (деталізація даної позиції представлена у розділі 3).

2.2. Емоційно-чуттєві переживання психологів в ході професійної діяльності і за межами професійних ситуацій

Оцінка інтенсивності переживання почуттів в ході і за межами професійної діяльності та їх співставлення використані нами для пошуку того, що присутнє в психологічній взаємодії з клієнтом і відсутнє за межами часу

професійної роботи. Дана інформація є прямою відповіддю про роль емоційного інтелекту. Сукупності таких емоційно-чуттєвих переживань виступають своєрідними інструментами психологічної взаємодії, а їх факторний аналіз здатен надати інформацію про закономірності і механізми емоційного підґрунтя професійних дій і підсилюючого практичну ефективність внеску емоційного інтелекту.

Загальним механізмом інструментальності емоцій і почуттів є те, що вони виступають елементами потоку свідомості, які поєднують рівень свідомості і підсвідомості. Так у творчому акті перед моментом осяяння і усвідомлення рішення людина загострено переживає збуджуюче відчуття близькості рішення. В роботі психолога слідування за власними почуттями – це спосіб усвідомлення невербального потоку від клієнта. Отже, використана нами далі логіка порівняння почуттів у житті і професійній діяльності є виправданим і потенційно інформативним психодіагностичним прийомом пошуку конгломератів емоцій і почуттів, сполучення яких значущі для різних структурних фаз роботи психолога.

Баланс і інтенсивність почуттів представлені у розділі як аналіз результатів статистичної обробки масивів оцінок переживань психологів-практиків і студентів-психологів (Додаток Б) окремо у підпросторі індикаторів почуттів у підпросторі емоційних переживань при переході від життєвого стану у професійний.

У *практиків-психологів* відбувається істотна зміна конфігурації інтенсивностей переживань почуттів. Загальна тенденція в сфері переживань психологів-практиків – зниження інтенсивності емоцій і почуттів у середньому на 5,9 бали, що відображує активацію раціональності, самоконтролю, зосередженості уваги, цілеспрямованої активності (Додаток Б.1). Статистично значущі зменшення ($P < 0,05$) виявлено в почуттів: «закоханість», «любов», «щастя», «тепло», «захищеність», що відображують виникнення позиції певної емоційної рівності, відстороненості, «тверезого» погляду на клієнта. На нашу думку, уваги заслуговують й зміни інших переживань.

Група збільшення: почуття новизни (10,6); почуття довіри до людей (6,6); почуття доброзичливості (3,1); почуття відповідальності (5,4), а також невелике збільшення почуттів: глибини, невизначеності, натхнення, оптимістичності, правильного, гуманізму. Переживання зі збільшенням: відображують професійну позицію для підтримки контакту (доброзичливість, довіра до людини, оптимістичність, гуманістичність), аспекти етичної позиції (відповідальність, гуманізм), аспект сприйняття (новизна, невизначеність, глибина), аспект оцінки (правильне), а також аспект креативності (натхнення).

Представлені дані відображують тенденцію стосовно професійної діяльності в цілому (в середньому), що безумовно, втрачає інформацію про значущість окремих переживань **на окремих фазах**. Отже, ключовим максимумом збільшення є переживання заглиблення у внутрішній світ клієнта, як переживання новизни, невизначеності, глибини і оцінки його відповідності нормі, а техніки контакту є допоміжними.

Групи зниження: фактор «любов»: закоханість, любов, щастя; фактор «автономія»: свобода, самостійність, незалежність, впевненість; фактор «тіло»: збудженість, комфортність, благополуччя, тепло, почуття польоту, легкість, гармонійність, задоволеність, гіперактивність, фізичний тонус; фактор «безпека»: захищеність, безпека; фактор «негативні»: почуття трагічного, каяття, сорому, «сп'яніння», сум'яття, страху; фактор «піднесеності»: радість, гумор, комічне; *інші*: справедливість, істина, досконалість, бездоганність, співчуття і доброти. Зниження оцінок відображують те, що більшість інтенсивних почуттів знижують якість професійної діяльності психолога, й тому, гальмуються, пригнічуються або відкидаються. Так, найбільше зниження стосується глибокої прив'язаності рівня любові і всієї сфери сексуальних відносин, що добре пояснюється активацією раціональної сфери самоконтролю.

Зниження невербальних проявів власної емоційності – це універсальний методичний засіб тілесного «провокування» клієнта до самовияву, а також подальшого його самокерування собою через механізм дзеркального наслідування стану психолога клієнтом. Зниження в психолога переживання

«автономності» пов'язано з тим, що, особливо на стадії контакту і з'ясування суті психологічних проблем, вміст свідомості психолога, який довго вислуховує клієнта, переповнюється подробицями обставин життя і почуттями іншої людини, що суб'єктивно сприймається як певна втрата контролю над вмістом власного потоку свідомості.

Група кінестетичних переживань в психолога зі зниженням «психофункціонального тону» і «гармонійності» добре пояснюється віддзеркаленням на рівні тіла і підсвідомості проблем і переживань клієнта, його стану незадоволеності, страждань, а також глибинне відчуття психологом можливих акцентуації і можливих, патологічних властивостей, що призвели до звернення за психологічною допомогою. Зниження почуття «безпеки», «захищеності», «гумору» і «радості» – це також дзеркальне відчуття комплексу переживань клієнта.

Зниження оцінок негативних переживань пов'язане з більш сильною професійною позицією фахівця, що, при сприйнятті негативних переживань клієнта, знижує суб'єктивну негативну значущість власних проблем психолога (в іншої людини все гірше, отже, в мене ще все добре). Це психологічний механізм відчуття контрасту власної ситуації і проблемної ситуації в іншої людини.

Остання група різних переживань пов'язана з частковою морально-етичною оцінкою психологом події, станів, суджень клієнта як маркування: «істинне», «бездоганне», «справедливе» тощо. Зниження переживань «співчуття» і «доброти» – частина техніки впливу на фоні «раціональної холодності» і «відстороненості», сприйняття клієнтом яких утворює в нього відчуття об'єктивності оцінок, суджень й порад психолога.

У *студентів-психологів* зменшення інтенсивності власних переживань відбулося у середньому на 3,9 бали, що вказує на менший рівень розуміння ними внеску почуттів у якість роботи психолога (Додаток Б.2). Статистично значущості зменшення: «почуття закоханості» ($P < 0,001$), «любові» ($P < 0,01$), «тепла» ($P < 0,01$), «образи» ($P < 0,01$), «легкості» ($P < 0,05$). Отже, аспект

близькості (на межі любові) істотно блокується й виникає відчуття професійності, високого статусу при контактуванні з клієнтом – відчуття переваги пригнічує почуття образи (Додаток Б.2) за стан керованості в умовах навчання.

Зниження почуття «легкості» в студента при виконанні професійних дій пов'язане з відсутністю суб'єктивно легких автоматизмів міжособистісної взаємодії, що виникнуть пізніше через роботу десятками клієнтів. Отже, студенти відчувають і переживають трудність професійної діяльності через необхідність все робити з повною усвідомленістю, що є енергетично виснажливим.

Статистично значуще збільшення переживання «гуманізму» – відображення сформованої у Вузів установки на необхідність переважно позитивної за формами і техніками роботи з клієнтом, а також спрямованості студентів вирішувати психотерапевтичного рівня задачі – долання страждань клієнта через психологічні неузгодження. Дійсна ситуація взаємодій містить і драматичні відреагування переживань клієнтом, і патологічні випадки, але більшість операцій з клієнтом є контактом з рівнем норми та необхідністю саме психолого-консультативної підтримки. Це зумовлено тим, що в Україні, поряд з економічними обмеженнями і малою кількістю практикуючих психологів, в населення ще не сформована установка на запит і необхідність звернення до психолога і психотерапевта, що зумовлює переважання саме консультативної роботи з малим об'ємом технічно складної роботи з глибинами підсвідомого.

Збільшені інтенсивності почуттів в студентів: відповідальності, новизни, оптимістичності, доброзичливості, сум'яття, «фізичного тону», співчуття, правильного, довіри до людей, безпеки, самоповаги, цінності, бездоганності. Отже, як і у практиків, інтенсивності: «відповідальність», «новизна», «довіра до людей», «доброзичливість», «оптимістичність», але відмінне – поява: «сум'яття» (через острах невдачі), «тону» (генерація надлишку енергії), переживання власної переваги (самоповага, почуття правильності, бездоганності і безпеки), а також інтересу (як новий відносно

вузівського досвід).

Знижені інтенсивності почуттів: кластер «любові»: закоханість, любов, тепло; кластер «негативне»: спустошеність, каяття, почуття трагічного і сорому; кластер «тіло»: благополуччя, легкість, збудженість, комфорт, почуття польоту, гармонії; кластер «гумор»: комічне, гумор; кластер «автономії»: свобода, незалежність, почуття захищеності; кластер «позитивні»: щастя, радість; *інші*: стійкість, справедливість, невизначеність, щирість, почуття власної гідності.

Факторний аналіз інтенсивностей почуттів в ході і за межами професійної діяльності, визначаючи більш тісно корелюючі між собою почуття, спрямовано на пошук змін латентних емоційних стратегій контактування. Назву фактору утворюють максимальні проєкції на кожен фактор (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Головні компоненти масиву оцінок переживань психологів-практиків

В ході професійної діяльності	За межами професійної діяльності
1. «Почуття щастя, тепла»	1. «Почуття польоту, перспективи, новизни, тону»
2. «Почуття цікавості, перспективи»	2. «Почуття гармонійності, задоволеності»
3. «Почуття задоволеності, досконалості»	3. «Почуття справедливості і співчуття»
4. «Почуття відповідальності»	4. «Почуття безпеки і благополуччя»
5. «Співчуття і довіра до людей»	5. «Почуття самостійності»
6. «Почуття безпеки, благополуччя»	6. «Почуття належності»
7. «Почуття стійкості і гармонії»	7. «Почуття комфортності»
8. «Почуття доброти, глибини»	8. «Почуття тепла, любові»
9. «Почуття комічного»	9. «Почуття гумору»
10. «Почуття закоханості»	10. «Почуття збудженості»
11. «Почуття образи»	11. «Почуття сум'яття і страху»
12. «Почуття сум'яття»	12. «Почуття сорому, сп'яніння і образи»
13. «Почуття комфортності»	13. «Почуття трагічного, гіперактивності»
14. «Почуття власної гідності»	14. «Почуття відповідальності»

Таким чином, значна частина змін повторює переживання психологів-практиків, а особливості професійно-орієнтованих змін переживань в студентів

і у більшій виснажливості психологічної взаємодії, посиленому переживанні власної авторитетності, зниженій жартівливості.

Коротко узагальнимо факторну конфігурацію почуттів *психологів-практиків* в ході професійної діяльності (Додаток Б.3).

1. *«Почуття щастя, тепла»*. Виконання професійних дій супроводжується максимальним переживанням *щастя, піднесення, максимуму енергії*, що є наслідком успішності взаємодії, а також результатом гендерної стратегії осіб жіночої статі (взаємодія, контакт, спілкування заради самого стану взаємодії), фізіологічним механізмом якої є синтез гормонів «радість і щастя». Значущим також є статусна перевага над клієнтом, що спричиняє значний внесок у переживання психологом стану щастя. Отже, гендерні і професійні пріоритети у психологів-практиків співпали, що викликає максимум щастя і тону в ході професійної діяльності.

2. *«Почуття цікавості, перспективи»*. Психологічна взаємодія містить переживання інтересу до внутрішнього світу у *пошуках новизни*, що також є окремою жіночою гендерною стратегією.

3. *«Почуття задоволеності, досконалості»*. Психолог відчуває перевагу, більшу досконалість порівнюючи себе з клієнтом, що активує і значно посилює його віру в себе.

4. *«Почуття відповідальності»*. Професійні дії супроводжуються посиленням переживання відповідальності, що є одним з аспектів інтенсифікації рівня усвідомленості сприйнятого, а також детерміноване механізмом очікування оцінки власних професійних дій і ефективності роботи в цілому.

5. *«Співчуття і довіра до людей»*. Звернення до психолога є частіше результатом страждання через психологічні негаразди, що є витокom переживання психологом співчуття до людини і довіри до неї в ході сприйняття сповіді про проблеми.

6. *«Почуття безпеки, благополуччя»*. Переживання у професійній діяльності безпеки і благополуччя зумовлене нерівною ситуацією

«консультант» і «людина, що потребує допомоги в стані тиску проблем і страждання». Для такої ситуації малоймовірний міжособистісний напад, що породжує відчуття власної безпеки в психолога.

7. *«Почуття стійкості і гармонії»*. Переживання стійкості, гармонійності, впевненості пов'язані зі значним контрастом стану психолога і розбалансованого психологічного стану клієнта.

8. *«Почуття доброти, глибини»*. Професійні дії інструментально включають невербальну демонстрацію переживання доброти до клієнта.

9. *«Почуття комічного»*. Почуття комічного в психолога пов'язане з сприйняттям типовості проблем багатьох клієнтів і неочікуваності витоків і життєвих ситуацій, що ініціюють психологічні проблеми саме в даного клієнта.

10. *«Почуття закоханості»*. Окремий вектор «любові» і «закоханості» можна пояснити по-перше, прогресом при допомозі клієнту – це переживання психологом професійної успішності, по-друге, – звиканням до постійно емоційно позитивної взаємодії з клієнтом.

11. *«Почуття образи»*. Почуття «образи і каяття», при розгляді й інших проєкцій, можна трактувати як перебільшений вислів переживання психологом власних професійних помилок в ході контакту з клієнтом – це внутрішня оцінка помилкових гіпотез щодо проблем і їх витоків в клієнта. Помилки невідворотні, а їх частота зменшується з набуттям досвіду. Для клієнта помилки психолога непомітні.

12. *«Почуття сум'яття»*. Переживання «сум'яття, страху» є перебільшеним виразом короткочасних станів дезорганізації стану самого психолога через фактор невизначеності на стадії з'ясування проблеми клієнта, а також, часто викликані дійсною драматичністю і трагічністю життєвої ситуації клієнтів.

13. *«Почуття комфортності»*. Вектор «почуття комфортності» містить від'ємну проєкцію почуття «сп'яніння», що відображує стан ясності, усвідомленості, «тверезості» в психолога.

14. *«Почуття власної гідності»*. Переживання почуття власної гідності і

проекція «каяття» – усвідомлення психологом власної переваги у взаємодії з клієнтом і необхідності уникнення помилок з цієї причини.

Цікавим є склад максимальних общностей: почуття сп'яніння, глибини, істини, сорому, відповідальності, самоповаги, які спричиняють найбільший внесок у всі фактори. Це свідчення дійсного існування в ході професійної діяльності періодичного переключення стану психічного у психолога з переважно раціонального в стан з акцентом на ейфорійній радості, інтуїтивності, чутливості до власного підсвідомого, відчуття істинного, як інструментальних аспектів спрацьовування емоційного інтелекту.

Таким чином, факторний аналіз виявив групу незалежних емоційних потоків, необхідних у професійній діяльності, а ключовими механізмами такого складу почуттів є професійна необхідність демонстрації професійної позиції клієнту, гендерні стратегії взаємодії, статусна й міжособистісна перевага психолога над клієнтом, а також засновані на негативних переживаннях механізми власної самокорекції стану, змісту і прийомів професійних дій.

Розглянемо факторну конфігурацію переживань *психологів-практиків* за межами професійної діяльності (Додаток Б.4).

1. «*Почуття польоту, перспективи, новизни, тону*», а також почуття «оптимізму», «глибини», «цікавості» – потік почуттів за межами професійної діяльності, що відображує латентний особистісний конструкт натхненного «руху для пошуку новизни вражень», оптимістичним очікуванням глибоко занурення у сприйняте. Цей конструкт притаманний жіночій гендерній моделі стратегій привернення уваги, орієнтація на новизну і збудження нею. Підсвідома значущість новизни настільки значна, що жінка буквально вимагає новизни від оточення (здивуй мене – вимога до чоловіків). Біологічне підґрунтя руху у просторі з стремлінням до новизни – пошук істотно відмінного від раціонального генетичного матеріалу, що покращує генотип і здоров'я дітей та ін. Отже, фактор відображує кластер почуттів, які зумовлюють більші шанси виживання, а на психологічному рівні відображуються як «збудження, натхнення при сприйнятті новизни, руху, перспектив, оптимістичних очікувань

від змін і нових обставин».

2. *«Почуття гармонійності, задоволеності»* – потік почуттів «гармонійність», «задоволеність», «бездоганність», «гідність», «натхнення» – опис ідеального стану з оцінним акцентом. Це цільовий, найбажаніший психоемоційний стан, а всі інші трактуються як небажане відхилення.

3. *«Почуття справедливості і співчуття»*, а також «довіра до людей і до себе», «гуманізму» і «доброзичливості» – базова жіноча міжособистісна позиція, з якої розпочинається контакт.

4. *«Почуття безпеки і благополуччя»* з проєкціями «захищеності» і «радості» – стан реалізованості базової біологічної потреби в «захищеності», що на психологічному рівні асоціювався з позитивними переживаннями. Поряд з біологічними витоками цього вектору, на рівні міжособистісних взаємодій жіноча особистість перебільшено чутлива до оцінних психологічних «нападів» у спілкуванні. Для жінки «безпека» це ще й унеможливлення негативних оцінок відносно неї, що посилює нормативність, слідування правилам, потяг бути відповідним стандартам зовнішності і суспільним вимогам поведінки.

5. *«Почуття самостійності»* – прояв потреби в автономії в жінок суперечить потребі і зв'язаності (присутні проєкції «любові», «тепла», «доброти»). Від'ємна проєкція «задоволеність» вказує на те, що жінка обирає саме єднання.

6. *«Почуття належності»* з проєкціями «належності», «свободи» і від'ємні проєкції «невизначеність» і «доброзичливість» – відображення протиріччя попереднього фактору поєднаний з інтенсивною потребою «однозначності», «ясності» стосунків і відносин. Отже, фактор відображує жіночу гендерну стратегію єднання, впевненості і надійності, якій протистоїть сучасна ліберальна тенденція до свободи. Проєкція почуття «комічного» на фактор «належності» вказує на переживання умовності і несучасності стратегії зв'язаності, а також пошуків нової свободи при наявності міжособистісної зв'язаності. Фактор також містить глибоку аналогію з «нетолерантністю до невизначеності», що штовхає жінок до неспецифічного з'ясування стосунків і

постійних вимог підтвердження їх позитивності.

7. *«Почуття комфортності»* з проєкціями «каяття», «правильне», «істинне», «щастя», «легкість», «свобода», з від'ємною «сп'яніння» – це відображення механізму досягнення суб'єктивного переживання психологічного комфорту через повне «тверезе» усвідомлення і каяття, як об'єктивності, вивільняю чого від переживань катарсичного процесу на внутрішньому рівні. Це відомий аналог зовнішнього механізму «сповіді» – через розповідь і вираз оцінки до власного життя, якостей, дій і подій людина вивільняється від тиску переживання власної невідповідності суспільним і релігійним вимогам. Перегляд життя в світлі «тверезості» у досліджуваних, фактично, є само психотерапією, що вивільняє підсвідоме від емоційно неприємних навантажень і досвідів.

8. *«Почуття тепла, любові»* – ключовий мотиваційний вектор жіночої особистості. Від'ємні проєкції «спустошеність» і «незалежність» вказують на переживання повноти життя лише у єднанні з іншою людиною. Максимум переживання досягається у взаємодії з особою протилежної статі, що викликає біологічно зумовлений процес збудження, синтезу гормонів (проєкція почуття «тепла» найбільша – за сучасними дослідженнями, навіть просто зацікавлений погляд чоловіка значно підвищує температуру тіла жінки). Фізіологічна підготовка тіла жінки – це надсильний первинний (стародавній) механізм підкріплення будь-яких суб'єктивно значущих для жінки об'єктів, цінностей, осіб, що генерує (неможливе в чоловіків) надсильне нестримне бажання володіти, що на психологічному рівні виявляється як тяжіння любові, єднання, зв'язаність.

9. *«Почуття гумору»* з проєкціями: «страх», «сп'яніння», «невизначеність», «безпеки», «впевненості», «цікавості», «гіперактивності». Даний фактор є особливим аспектом функціонування емоційного інтелекту – жінки мають тенденцію перебільшувати небезпечність сприйнятого у формі генерації імпульсу страху, який одразу розсіюється при аналізі об'єкту чи обговоренні. Імпульс страху через фізіологічні гормональні викиди генерує

надлишок енергії для активної дії жінки (проекція «гіперактивність»). Переживання «гумору» і «комічного» полягає саме у стрибку свідомості жінки від трактування об'єкту й небезпечного до раціонально протилежного інтерпретування як повністю безпечного. Це радикально їх відрізняє від чоловічого способу генерації переживання «гумору» – чоловіки «грають» семантичними запитами: перехід з одного «холодного» трактування в нову семантичну площину вимагає «радість» і переживання «комічного». Чоловіки не використовують «страх» для цього.

10. *«Почуття збудженості»* з від'ємною проекцією «незалежність» і «доброзичливість». Почуття «невизначеності», «щирості», «оптимістичності», «закоханості», «гуманізму» є ключовими витоками збудження жінки і її недоброзичливого стану. Психологічне функціонування жіночої особистості – це рух від одного приводу збудження до іншого, що асоційовано з повнотою життя і зумовленою тенденцією жінок до невротичності – швидке збудження і виснаження, що викликає пошук нового збудження (чоловіки для збудження використовують зарядку, конкурентність).

11. *«Почуття сум'яття і страху»* – з проекціями «спустошеність», «образа», від'ємною проекцією «правильне» – виникнення стану особистісної дезорганізації. Страх – засіб генерації енергії (для боротьби чи уникнення), але проекція «комічне» вказує на те, що цей потік почуттів також є негативно перебільшеною інтерпретацією соціальних (проекції «довіра до людей» і «зіткнення з обманом», «гуманізм») ситуацій. Отже, сум'яття – це миттєвий, тимчасовий стан у «неправильних соціальних ситуаціях».

12. *«Почуття сорому, сп'яніння і образи»* з проекціями «образи», «незалежності», «істини», «каяття» і «свободи». Фактор відображує переживання невідповідності гендерним стандартам зв'язаності з використанням алкогольного стану як альтернативного способу впливу на власний психофізичний стан, а також для катарсичного емоційного вивільнення (за моделлю сповіді). Найбільша проекція «сором» – відображення тенденції жінок до нездатності вистоювати травмуючі переживання соціальних взаємодій

і між статеві невдачі.

13. *«Почуття трагічного, гіперактивності»*, а також позитивні проєкції «легкість», «впевненість», «образ» і від'ємних проєкцій: «щирість», «захищеність», «бездоганність». Фактор відображує одну з гендерних жіночих стратегій самоактивації шляхом драматизації інтерпретації обставин. Але ключова відмінність порівняно з іншими (страх) активаторами полягає у «нещирості», усвідомленій награності і використанні образ як засобу маніпулювання оточуючими й близькими людьми.

14. *«Почуття відповідальності»* з позитивними проєкціями «образ», «фізичний тонус» і з від'ємним «сп'яніння» і «глибини». Вектор відображує на останній позиції функцію нормативного самоконтролю жіночої особистості, заснованого на очікуванні зовнішньої оцінки, негативна форма якої тонізує, викликає «тверезість» сприйняття. Від'ємна проєкція «глибина» позначає зосередженість жіночої уваги саме на поверхневому, зовнішньому, як виглядає, чи відповідає міжособистісним вимогам.

Таким чином, психологи-практики за межами професійної діяльності реалізують типові для гендерних жіночих стратегій функціонування особистості потоки і кластери почуттів і переживань.

Аналіз спільностей почуттів за межами професійної діяльності виявив максимуми: «безпеки», «збудженості», «захищеності», «щирості», «справедливості», «свободи» і «трагічності», які спричиняють найбільший внесок у всі фактори. Таке сполучення вказує на механізм єднання всіх потоків почуттів у окремих факторах: жінки драматизують, перебільшують проблему безпеки, глобально орієнтовані на свободу і справедливість, активно діють для цього.

Таким чином, у побутовому житті факторний аналіз виявив групи потоків почуттів, що реалізуються як типові альтернативи й, у більшості випадків, істотно відмінні від конфігурації переживань в ході професійної діяльності психологів-практиків. Виявлені особливості емоційної сфери певним чином послаблені особистим психологічним досвідом самоаналізу і оволодіння

психологічними негараздами.

Факторний аналіз оцінок частот переживання почуттів в *студентів-психологів* за межами професійної діяльності і в ході професійних дій виявив наступне (Табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Зміст головних компонент у масиві оцінок почуттів (студенти-психологи)

У професійно орієнтованих діях	За межами професійної діяльності
1. «Почуття щастя, любові, цікавості і перспективи»	1. «Почуття свободи, легкості, гармонійності і комфортності»
2. «Почуття збудженості, гіперактивності»	2. «Почуття сум'яття, страху, спустошеності»
3. «Почуття доброти, доброзичливості»	3. «Почуття задоволеності і впевненості»
4. «Почуття трагічного і спустошеності»	4. «Почуття щастя, радості і цікавості»
5. «Почуття самостійності і відповідальності»	5. «Почуття безпеки і захищеності»
6. «Почуття тепла, свободи, стійкості»	6. «Почуття гуманізму і довіри до людей»
7. «Почуття гумору і комічного»	7. «Почуття істини, польоту і закоханості»
8. «Почуття комфорту, впевненості і несправедливості»	8. «Почуття фізичного тону»
9. «Почуття страху»	9. «Почуття каяття і справедливості»
10. «Почуття довіри до себе»	10. «Почуття відповідальності»
11. «Почуття невизначеності і глибини»	11. «Почуття належності і тепла»
12. «Почуття благополуччя і власної гідності»	12. «Почуття глибини»
13. «Співчуття і довіра до людей»	13. «Почуття правильного»
	14. «Почуття довіри до себе і стійкості»

Підсумовуючи факторний аналіз масивів інтенсивностей переживання почуттів психологами-практиками в ході і за межами професійної діяльності, необхідно відмітити, що для здійснення професійної роботи відбувається особистісний перехід в особливий стан з майже повним відкиданням власних проблемних життєвих аспектів, з переживанням психологічної переваги над

клієнтом, вхід у дуже позитивний конструктивний і відповідальний стан, а також спрацьовування, подібного до механізму творчості, процесу використання психологом частково змінених станів свідомості для інтуїтивного осягнення проблем і їх витоків у клієнта.

Таким чином, у *студентів-психологів* конфігурації потоків почуттів у професійній діяльності і за її межами мають значні відмінності. Розглянемо склад професійної конфігурації почуттів студентів (Додаток Б.4).

1. *«Почуття щастя, любові, цікавості і перспективи»* – ейфорично-щасливий стан (щастя, любов, оптимістичність, натхнення, легкість) студентів пов'язаний з пізнавальною щодо клієнтів позицією (почуття цікавості і перспективи), що разом є відображенням нерозуміння дійсних труднощів психологічної взаємодії.

2. *«Почуття збудженості, гіперактивності»* – стан значної загальної активації зумовлений у студентів вірою у власні психологічні знання (проекції почуттів: істини, досконалості, польоту, закоханості), що в цілому позитивне, але на окремих фазах взаємодії – небажане.

3. *«Почуття доброти, доброзичливості»* – загальна професійно необхідна позиція з демонструванням спрямованості на допомогу клієнту.

4. *«Почуття трагічного і спустошеності»*. Сполучення почуттів: трагічності, спустошеності, сп'яніння, сорому, сум'яття – частина усвідомлення власних помилок і, на цій основі, часткової дезорганізації професійних дій, а також елемент процесу емпатичного віддзеркалення проблем і драматичності в клієнта.

5. *«Почуття самостійності і відповідальності»* – суб'єктивне переживання контрасту учбової (несамостійність) і практичної роботи (самостійність) психолога.

6. *«Почуття тепла, свободи, стійкості»*, а також «комічного», «комфорту», «легкості» позначають перебільшену самовпевненість студентів щодо власного успіху у роботі з клієнтом.

7. *«Почуття гумору і комічного»*, а також «сорому» і «каяття» – це прояв

механізму самостримування гумористичного типу змістів у роботі з клієнтом, серйозність взаємодії трактується студентами як професійність (проекції почуття «бездоганність» і «досконалість»).

8. *«Почуття комфорту, впевненості і несправедливості»*. Сполучення почуттів «комфорт», «впевненість», «задоволеність», «сп'яніння», від'ємні проекції «справедливість» і «каяття» – особистісна установка студентів на переживання професійної взаємодії як особливого стану зміненого сприйняття з зайвою самовпевненістю і перевагою над клієнтом.

9. *«Почуття страху»* і від'ємних «щирості» і «глибини» – точна вказівка на переживання можливої власної непрофесійності у взаємодії з клієнтом, а також імітативності реальної поведінки студента, що зумовлене навчанням у вузі, де тренінг психологічної роботи відбувається не з реальними клієнтами і їх проблемами, а з імітативно заданими тренером проблемами.

10. *«Почуття довіри до себе»*, а також «гідності», «бездоганності» – прояв позиції особистісної впевненості студентів-психологів.

11. *«Почуття невизначеності і глибини»*, а також «правильного», «гармонійності» та інші – внутрішня позиція толерантності до невизначеності, як впевненість у власній здатності визначити проблему, механізми та її передумови і витoki в клієнта.

12. *«Почуття благополуччя і власної гідності»*, а також «істини», «досконалісті», «безпеки» і «захищеності» – прояв професійної позиції з переживанням сили власного знання.

13. *«Співчуття і довіра до людей»*, а також «щирість», «самоповага», «власна гідність» – переживання високого рівня власної особистості внаслідок спрямованості психологічної роботи на просоціальні цілі, морально-етичну бездоганність, допомогу тощо. Отже, це мотив просоціальності професії, що надає відчуття самоповаги.

Аналіз спільностей масиву факторних проекцій виявив у професійній діяльності максимуми почуттів: «закоханості», «доброти», «натхнення», «новизни», «самостійності», «задоволення», «глибини», «щастя», «любові», що

разом точно відображують (через брак досвіду реальних труднощів) ейфорично-ідеалістичну конфігурацію почуттів студентів.

Факторний аналіз масиву почуттів *студентів-психологів* за межами професійної діяльності виявив наступне (Додаток Б.5).

1. *«Почуття свободи, легкості, гармонійності і комфортності»*, *«гумору»*, *«новизни»*, *«оптимізму»*, а також почуття *«сп'яніння»* – відображують найбільший бажаний в молоді стан особистості і переживань з ключовим – почуттям *«свободи»*, яке відповідає латентному конструкту *«забезпечення свободи»*, що керує зовнішньою поведінкою з глибин підсвідомого. Психологічна робота є за своєю логікою індивідуальною, тобто незалежною від груп, організацій тощо. Тому, професія психолога забезпечує студента шансом реалізації потягу до свободи.

2. *«Почуття сум'яття, страху, спустошеності»*, а також *«трагічного»*, *«образи»*, *«сорому»* – підсистема негативних переживань з великою факторною вагою, що свідчить про високочастотність їх виникнення. Ключовим є *«сум'яття»* як тимчасова особистісна дезорганізація і почуття *«страху»*, що пов'язаний не з загрозою життю, а з можливою неуспішністю в соціальному середовищі. Слово *«страх»* є перебільшеним відображенням тривоги з приводу проблем життя, які відбирають психічну енергію в студента (почуття *«спустошеності»*). Почуття *«трагічного»* – наслідок тиску життя і не навченості студентів долати його труднощі.

3. *«Почуття задоволеності і впевненості»*, а також *«гідності»* разом з почуттями *«досконалості»*, *«бездоганності»* – це точна вказівка на мотив руху до професійної майстерності.

4. *«Почуття щастя, радості і цікавості»* – пізнавальний мотив в особистості студента, виникнення позитивного стану при сприйнятті нового.

5. *«Почуття безпеки і захищеності»*, а також *«збудженості»* і *«гіперактивності»* – відображення тенденції досягати невразливості переважно власною активною дією.

6. *«Почуття гуманізму і довіри до людей»*, а також *«щирість»* – типова

емоційна побутова позиція міжособистісного спілкування.

7. *«Почуття істини, польоту і закоханості»* – відображення стану, що викликає початкова стадія в осіб різних статей.

8. *«Почуття фізичного тону»* з проєкціями *«гіперактивності»*, *«тепла»*, *«польоту»* – один з типових станів студентів з надлишком енергії.

9. *«Почуття каяття і справедливості»*, а також *«сорому»* і *«образи»*, з від'ємними проєкціями *«любов»*, *«легкість»*, *«впевненість»* – це потік почуттів при усвідомленні помилкового у власній особистості.

10. *«Почуття відповідальності»* з проєкціями *«істини»* і *«глибини»* та від'ємними *«любов»* і *«закоханість»* – відображення саме раціонального *«холодного»* характеру переживання відповідальності у зв'язку з психологічним знанням і знанням соціально бажаного; через неемоційність *«відповідальність»* часто не стає фактом реальної поведінки студентів.

11. *«Почуття належності і тепла»* – емоційно-чуттєвий прояв потягу до єднання (жіноча гендерна стратегія міжособистісного функціонування).

12. *«Почуття глибини»* і від'ємні *«благополуччя»* і *«любов»* – феномен уникання глибинного самопізнання осіб жіночої статі пов'язаний зі значною кількістю негативно насичених *«досвідів»* життя, що призводить до сконцентрованості їх свідомості на поверхневому, зовнішності, одягу тощо.

13. *«Почуття правильного»* з від'ємними проєкціями *«незалежність»* і *«самоповага»* та позитивним *«комічне»* – прояв гнучкої позиції щодо локальних культурних стандартів, які сприймаються студентом як обмеження, залежність, а слідування культурним стереотипам знижує повагу до себе. Це типове для ліберальної моделі суспільства на яку орієнтована молодь.

14. *«Почуття довіри до себе і стійкості»*, а також *«незалежності»* – почуття, що відображують тенденцію спиратися на власні зусилля у рішенні проблем життя з надією на достатність власних психічних і фізичних сил для протистояння проблемам і їх подолання.

Максимальні оцінки спільностей у почуттів: *«безпеки»*, *«любіві»*, *«гіперактивності»*, *«закоханості»*, *«впевненості»*, *«гармонійності»* –

відображення життєвої стадії утворення сім'ї, пошуків самозабезпечення через власну активність.

Таким чином, в студентів-психологів виявлені значні відмінності життєво і професійно орієнтованих конфігурацій потоків почуттів, але професійна конфігурація недостатньо прагматична, що зумовлене недоліками системи практичної підготовки студентів у вузі до індивідуальної роботи з клієнтами.

Підсумовуючи аналіз підпростору почуттів, можна стверджувати, що професійна діяльність психолога спричиняє актуалізацію специфічної системи переживань значущих для успішності роботи з особистістю клієнта, тобто емоційний інтелект виступає інструментом рішення задач психологічної, консультативної і психотерапевтичної роботи.

Баланс і інтенсивність емоційних переживань представлені у даному розділі як аналіз результатів статистичної обробки масивів оцінок переживань психологів-практиків і студентів-психологів в ході професійної діяльності і за її межами (в побутовому житті) (Додаток Б).

Контрольний перелік почуттів у попередньому розділі містив індикаторні критерії з великим рівнем узагальненості, тому для більшої деталізації аналізу сфери емоцій і почуттів нами використано перелік дуже конкретних індикаторів [56], які класифіковані на групи за типом емоцій (альтруїстичні, праксичні та ін.). Це дозволило побудувати простір переживань для уточнення ролі емоційного інтелекту в професійній діяльності психологів на основі аналізу відмінностей порівнянням з переживаннями емоцій за межами професійної діяльності.

У **психологів-практиків** в ході професійної діяльності найбільші значення (відхилення більше однієї сигми $\sigma=18,3$ за середню оцінку $X_{сер.}=50,1$) отримали наступні емоційні індикатори (Додаток Б.7): 1) *альтруїстичні*: співпереживання радості іншої людини; бажання приносити іншим радість і щастя; занепокоєння за долю когось, турбота про нього; потреба в сприянні допомозі, заступництві іншим людям; 2) *праксичні*: бажання досягти успіху в роботі; приємне задоволення, що справа зроблена;

захопленість працею; 3) *комунікативні*: почуття поваги до людини; почуття симпатії і прихильності; бажання спілкуватися, ділитися думками і переживаннями, знайти її відгук; 4) *гностичні*: радість відкриття істини. Таким чином, переживання в професійній діяльності психологів-практиків поєднані з бездоганною альтруїстичною позицією, прагматичні, а також містять ключові професійно необхідні установки щодо клієнта.

У *студентів-психологів* професійна діяльність супроводжується максимумами переживань (Додаток Б.8): 1) *праксичні*: бажання досягти успіху у роботі; задоволення, що справа зроблена; захопленість працею; любовання результатами власної праці, її продуктами; 2) *комунікативні*: почуття поваги до людей; почуття симпатії і прихильності; 3) *альтруїстичні*: бажання приносити людям радість і щастя; співпереживання радості іншого; 4) *гностичні*: радість відкриття істини; прагнення дещо зрозуміти, проникнути у сутність явища; 5) *глицичні*: потреба у самоствердженні, славі.

Таким чином, переживання у професійній діяльності студентів-психологів з сильним акцентом на прагматичності, надмірно насичені почуттям Я, власної значущості, самоствердження, а також поряд з безумовно значущими альтруїстичними і комунікативними переживаннями містять завеликий акцент на пізнанні клієнта. Окреслене можна пояснити недостатністю досвіду конкретних взаємодій з клієнтами з реальними проблемами, але склад максимумів вказує на недостатнє використання емпатичного проникнення «емоційного інтелекту» студентами – їх особисте Я, статус і позиція важливіші за клієнта.

У *психологів-практиків* за межами професійної діяльності серед максимумів присутні переживання, що відкидаються у професійній діяльності: почуття відданості (альтруїстичні); бажання заслужити схвалення (комунікативні); почуття милого, рідного, близького (естетичні); почуття симпатії, прихильності (комунікативні); почуття вдячності, подяки. Отже, психологи-практики переходять у дистанційований стан, а їх альтруїстичність і комунікативність є переважно складовими професійної моделі взаємодії без

значної інтенсивності.

У *студентів-психологів* за межами професійної діяльності серед максимумів присутні переживання, що відкидаються у професійній діяльності: потреба у тілесному і душевному комфорті (гедоністичні); насолода красою когось/чогось (естетичні); жага краси (естетичні); почуття відданості (альтруїстичні); почуття рідного, близького (естетичні); насолода фізичними відчуттями (гедоністичні); бажання заслужити схвалення (комунікативні). Отже, студенти блокують у собі гедоністичні й естетичні переживання і переходять у дистанційовану позицію. Поясненням цього є соціальна ситуація навчання з побутовими, міжособистісними проблемами, стадія розбудови сімей, а також значний дисбаланс діяльності в інформаційну сферу (мінімум практики).

Підсумовуючи аналіз середніх оцінок, слід відмітити, що перехід з побутової системи переживань у професійну систему переживань у психологів-практиків істотно менший, що обернено можна трактувати як трансляцію професійної особистості у побутові, життєві взаємодії.

Аналіз значущості відмінностей переживань у психологів-практиків в ході професійної діяльності і за її межами виявив, що перехід у професійну особистість супроводжується дуже сильним ($P < 0,001$ – 6 індикаторів; $P < 0,01$ – 4 індикатори; $P < 0,05$ – 5 індикаторів) зниженням інтенсивності емоційних переживань, насамперед, естетичних, гедоністичних, комунікативних (у близьких відносинах) і романтичних.

У *студентів-психологів* також відбувається дуже значне зниження оцінок ($P < 0,001$ – 3; $P < 0,01$ – 11; $P < 0,05$ – 6) аналогічних тим, що знижуються у психологів-практиків, а також в індикаторах: безклопіття, веселість, збудженість, насолода звуками, спогадами, насолоди, ліні, самотності, суму, зворушеності, прагнення незвичайного. Отже, професійно орієнтована модифікація сфери переживань у студентів передбачає блокування і зниження значної кількості різноманітних переживань, що є достатньо сприятливим й зумовлює мінімізацію втручання власних емоційних переживань у професійну

взаємодію з клієнтом значну більшу, ніж у практиків.

Змістовний аналіз максимальних змін оцінок почуттів визначив ключову модифікацію – особистість психолога *адаптується до взаємодії з дисгармонічною, проблемною, суперечливою особистістю клієнта*, що відображується в одночасному зниженні естетичних і гедоністичних переживань. Незалежно від змісту проблем, способів якості їх рішення та інших раціональних аспектів в емоційній критеріальній системі психолога ключовою ознакою професійності роботи виступає переживання відчуття радості від того, що клієнт вивільнився від страждань зумовлених проблемою і досяг емоційно-позитивної стабільності. Отже, це процес реалізації емоційного інтелекту на рівні невербальної взаємодії підсвідомого клієнта і психолога, який містить власний, незалежний від раціональних «критерій досягнення суб'єктивного благополуччя клієнта» як ключового результату психологічної роботи.

У *психологів-практиків* факторний аналіз оцінок інтенсивності емоційних переживань в ході професійної діяльності виявив наступне (Додаток Б.9).

1. *«Гностично-романтичні емоції»* – почуття здивування, нерозуміння, ясності і неясності думки, прагнення зрозуміти поєднані з прагненням незвичайного невідомого, таємничого, зловісно-таємничого, з переживанням зміненого сприйняття клієнта як носія невідомого, а також з переживанням драматичності проблеми клієнта. Такий склад переживань відповідає початковій фазі заглиблення в проблему клієнта з емпатичним проникненням (драматичність, змінене сприйняття). Романтичність – гендерний ефект (більшість досліджених – жінки).

2. *«Естетично-практичні емоції»* – душевна м'якість, зворушеність, задоволення від професійних дій і їх результатів, захопленість діями і втомленість від них. Інші проєкції – естетичні критерії, а також гностична емоція – «радість відкриття істини». На нашу думку, даний вектор відображує естетичну насолоду переживання психологом вдалості, успішності, проникливості, професійності власних дій у взаємодії з клієнтом.

3. *«Акизитивно-гедоністичні переживання»*. Сучасна західна традиція пов'язана з встановленням договірної платні за консультування і психотерапію, що впроваджується і в Україні. Отже, акизитивні переживання (накопичення ресурсів) асоційовані з гедоністичними переживаннями від внутрішніх планів при їх реалізації відбувається ще в процесі роботи з клієнтом.

4. *«Глорично-комунікативні емоції»* – потреба самоствердження, визнання, схвалення, вдячності, подяки. Ситуація «консультант – клієнт» створює основу цих переживань. З методичної точки зору статусно більш висока і міжособистісно більш позитивна позиція психолога – це інструмент забезпечення впливовості і зниження особистісного спротиву клієнта впливом, тренінговими вправами і рекомендаціями психолога.

5. *«Пунічні емоції»* – жага гострих відчуттів, ризику, небезпеки, інтерес до боротьби з почуттями переваги, що є проявом сприйняття психологом проблеми клієнта як виклику, а професійний досвід прогнозує успішність «боротьби». У реалізації процесів емоційного інтелекту окреслені емоції мають сенс захоплення уваги підсвідомого клієнта та загальної його активації. Це також жіноча гендерна стратегія самоактивації через загострене сприйняття драматичності проблем і життєвої ситуації клієнта.

6. *«Альтруїстичні емоції»* – емпатичне співпереживання, співчуття, переживання участі, жалю, турботи, занепокоєння, потреба допомогти клієнту – це є точним описом одного з ключових процесів механізму емоційного інтелекту у взаємодіях психолога з клієнтом.

7. *«Емоційне занурення у власний негативний досвід»* – пошук раніше особисто використаних інструментів допомоги клієнту у власному житті психолога.

8. *«Почуття вольового й емоційного занурення і потреба тілесного і душевного комфорту»* – індикатор енергетично витратного (втомленість) для психолога процесу зміни власного стану у взаємодії з клієнтом. Інші компоненти орієнтовані за межі професійних операцій.

Аналіз спільностей виявив максимуми: почуття напруження від роботи,

почуття симпатії і прихильності, бажання приносити радість і щастя, які спричиняють найбільший внесок у всі фактори. Отже, це поєднання практичної, альтруїстичної і комунікативної складових, що відображують механізми дії емоційного інтелекту на особистість клієнта – це невербальна трансляція (напружена «експансія») позитивного стану у напряму клієнта, генерація в ньому позитивно-конструктивного стану, що реалізується тілесно, паралельно раціональному рівню вербальної взаємодії й незалежно від нього як фоновий процес у професійній позиції психолога. У термінах нейролінгвістичного програмування – це виклик психологом через невербальний канал ресурсного стану в клієнта.

Підсумовуючи факторний аналіз даних *психологів-практиків* для умов професійної діяльності необхідно відмітити, що емоційно-чуттєві переживання психолога в основному мають інструментальний характер посилення ймовірності успішності раціонального рівня роботи з клієнтами; переживання мають сенс спрямування уваги підсвідомого психолога на клієнта (драматизм, таємничість тощо), а також виступають способом загострення раціональної уваги психолога на власних інтуїтивних здогадках (щодо проблеми клієнта та інших аспектах). Таким чином, даний підпростір індикаторів переживань відобразив дуже професійно важливі сторони функціонування емоційного інтелекту у професійній роботі психолога.

У *студентів-психологів* факторний аналіз оцінок *емоційних* переживань в ході професійних дій виявив наступне (Додаток Б.10).

1. «*Альтруїстичні, комунікативні і праксичні емоції*» – бажання приносити радість і співпереживання радості людини, повага, симпатія і прихильність до людини, участь, жаль, занепокоєння, а також бажання досягти успіху в роботі. Отже, студенти дещо перебільшено сконцентровані на переживанні позитивного стану клієнтом як результаті і успішності професійної діяльності психолога.

2. «*Естетичні емоції*» – переживання витонченого, краси, високого, величного та ін. Інтенсивність таких переживань не відповідає, неадекватна

ситуації взаємодії з проблемними, дисгармонійними особистостями клієнтів. На нашу думку, це гендерно зумовлена жіноча оцінна критеріальна тенденція, що є неадекватною професійній ситуації роботи з клієнтом. Інші проєкції вказують на те, що естетичні переживання стосуються самого психолога, його сприйняття власної бездоганності у вигляді і діях як елемент самоствердження, додання внутрішніх суперечностей з орієнтацією на естетичні критерії як вирішальні критерії виборів.

3. *«Гедоністично-комунікативні, пугнічні і романтичні переживання»* – веселості, обожнювання, таємничості, гостроти, небезпеки, ризику, даліни – суміш переживань далека від професійної необхідності.

4. *«Практично-гностичні переживання»* – втомленість від діяльності, переживання здогадки, близькості рішення і осягнення істини. Така конфігурація скоріше стосується лекційно-інформаційного процесу, а не взаємодії з клієнтом.

5. *«Акзизитивні і романтичні переживання»* – споглядання накопичень, бажання збільшити їх поєднані з романтичним потягом до незвичайного, що можна пояснити лише недосвідченістю молодої особистості, непрактичністю і гендерною тенденцією до переміщень як джерела сприйняття новизни з ілюзією доходів при переміщеннях. Простим поясненням в студентів такої ситуації є поїздки до родини, які супроводжуються і новизною, і матеріальною допомогою. До професійної діяльності фактор не відноситься.

6. *«Пугнічно-гностичні переживання»* – спортивна злість, потужне вольове напруження, а також гностичне переживання ясності чи неясності думки. Фактор відображує проблему концентрації студентів на процесі пізнання у вузі, а також невміння керувати психофункціональним станом, що викликає перенапруження.

7. *«Гедоністично-естетичні переживання»* – безклопіття, безтурботність, насолода, а також драматичність, самотність, гіркі спогади минулого, що також неадекватне професійній роботі психолога.

8. *«Гранична мобілізація, збудженість, скривджене самолюбство і*

бажання схвалення», а також інші компоненти неадекватні ситуаціям в професійній діяльності. Таким чином, рівень емоційного інтелекту в студентів не містить професійно орієнтованих функціональних підструктур, окрім першого фактору, який можна узагальнити як «намір викликати позитивний стан» в клієнті. Інші кластери переживань еґо-центровані, або відображують особистісні адаптації сфери емоцій і почуттів до процесу навчання у вузі.

Аналіз кластерів емоційних індикаторів студентів-психологів за межами професійної діяльності виявив дуже подібний, представлений вище склад факторів. Аналіз общностей в студентів-психологів для ситуації професійної діяльності виявив максимуми: *естетичні* – витончене, граційне, жага краси, ліричність, солодкі спогади минулого, а також *акизитивні* – накопичення. Аналогічний набір максимумів общностей і в масиві даних за межами професійної діяльності. Показники з найбільшим дисперсійним внеском у фактори неадекватні суті практичної роботи психолога. Таким чином, в студентів-психологів професійно орієнтована трансформація емоційної сфери в межах даного підпростору індикаторів ще не відбулася.

Факторний аналіз даних про *емоційні* переживання **психологів-практиків** за межами професійної діяльності виявив наступне (Додаток Б.11):

1. *«Романтичні і гностичні емоції»* – це прояв особистої значущості того, що відбувається, прагнення незвичайного, невідомого, а також гностичні – здивування, нерозуміння, здогадки, почуття близькості рішення, прагнення зрозуміти. Окреслені переживання значною мірою охоплюють процес внутрішньої творчості людини. Романтичні – пошук креативної новизни, гностичні – процес визрівання рішення і усвідомлення інтуїтивних здогадок. Отже, психологи в житті мають дійсну тенденцію до творчого функціонування.

2. *«Глоричні і пунічні емоції»* – скривджене самолюбство і бажання реваншу, приємне лоскотання самолюбства, насолода небезпекою, ризиком, а також гостротою ситуації: спортивний азарт, інтерес до боротьби тощо. Склад кластеру переживань відображує типову міжособистісну ситуацію боротьби і захисту статусу і почуття особистої значущості. Знання психології надають

впевненості і стимулюють боротьбу. В осіб жіночої статі сполучення таких переживань є засобом самотонізації через перебільшену викликану емоційну гостроту переживань.

3. *«Альтруїстичні і комунікативні переживання»* – бажання нести радість і щастя, турбота, співчуття, занепокоєння за інших, пошуки схвалення і надійності – це сполучення емоцій відносно близького оточення.

4. *«Естетичні і гностичні»* – переживання витонченості, краси, пізнання, істини, захопленість дією, що відображує тенденцію психологів до постійного розвитку аналізом й емоційним осягненням будь-якої особистості в потоці власного життя.

5. *«Естетичні і глоричні емоції»* – ліричність, м'якість, зворушеність, поетична споглядальність, прагнення визнання і самоствердження. Отже, особистість психолога в побутовому житті має значно нижчий ніж при професійній взаємодії міжособистісний статус, який через особисту чутливість психолога не зростає без активних спроб самоствердження в побутовому оточенні, де професія не має значення порівняно з життєвими вміннями.

6. *«Акзизитивні емоції»* від володіння, накопичення, збільшення ресурсів, що поєднане з почуттям переваги. Отже, враховуючи інші фактори психологи в житті спрямовані на поєднання переваг матеріального і духовного.

7. *«Комунікативно-альтруїстичні емоції»*, вдячність, подяка, відданість, прихильність, симпатія – це особлива модель обміну послуг на почуття (гендерна жіноча стратегія).

8. *«Пугнічні емоції»* – гранична мобілізація фізичних, емоційних вольових зусиль з проекцією відчуття «самотності» відображують індивідуальну, життєву ситуацію самостійності і автономності психолога.

9. *«Почуття поваги і переваги з бажанням успіху у праці»* – позначає професію як виток сильної міжособистісної позиції, а також як мотив напружено праці.

Інші, менш вагомні компоненти: 10. *«Любов до музики»* – насолода звуками і почуття обожнювання. 11. *«Любування результатами*

дій».12. «Втомлене задоволення від плідної дії».13. «Нестримне бажання долати протиріччя в своїх судженнях і все систематизувати».14. «Бажання спілкуватися».15. «Почуття участі і жалю».16. «Почуття вдовolenня ростом особистості» (ріст самооцінок).

Аналіз спільностей в **психологів-практиків** в умовах за межами професійної діяльності виявив *максимуми*: радість збільшення і споглядання накопичень; прагнення зрозуміти, проникнути в сутність, почуття здогадки, близькості рішення, ясність і чіткість думки; поетично-споглядальний стан; гранична мобілізація; приємні фізичні відчуття. Отже, психологи-практики виявляють матеріальну проблемність, тенденцію креативного і раціонального обмірковування і безперервного пізнання, здатність мобілізуватись для дії і перебувати в станах подібних до медитативних.

Підсумовуючи факторний аналіз необхідно відзначити широке проникнення в життя психолога-практика професійних знань і вмінь, тенденцію в професійній діяльності вилучати стратегії пов'язані з власним Я, що можна визначити як дійсну клієнт-центрованість, на відміну від студентів, які і в професійних діях, і в житті занадто сконцентровані на собі і власних переживаннях.

Таким чином, у межах двох підпросторів почуттів і емоцій процес емоційного інтелекту в професійній роботі психологів присутній як тенденція до здійснення повністю креативного циклу Я, емпатичного інтуїтивного осягнення клієнта і його проблем.

2.3. Дослідження емоційних складових професійної діяльності психологів на різних фазах її протікання

Виділення структурних фаз психологічної діяльності, безумовно, є умовною теоретичною операцією поділу динамічного процесу взаємодії на сегменти, які в дійсності чергуються непередбачуваним чином й лише умовно можуть бути розміщені на початку, всередині чи наприкінці взаємодії. Фази

також повторюються при кожній наступній зустрічі психолога з клієнтом при серії зустрічей. Різні дослідники процесу взаємодії дещо іншим способом виділяють фазові інтервали, що зумовлене їх уподобаннями у використанні різних психотерапевтичних і психологічних технік, а також належністю до різних психологічних наукових шкіл. У межах нашого дослідження ми орієнтувалися на власну ключову ціль – «емоційний інтелект», тому обрали фази, що потенційно мають містити відмінні особливості його функціонування. Далі було підготовлено контрольний перелік індикаторів (особливостей інтелектуальної діяльності), які разом виступили у якості підпростору для з'ясування груп властивостей, що тим чи іншим чином пов'язані з емоційним інтелектом. Дане дослідження є *пошуковим* і не передбачало формулювання гіпотез про зв'язок емоційного інтелекту з іншими характеристиками мислення. Експерти дуже добре розуміли зміст критеріїв, що сприяло підвищенню узгодженості суджень більшості з них.

Для оцінок було обрано фази: «Встановлення контакту», «Психологічної діагностики», «Психологічного впливу», «Психологічного тренінгу», «Стимулювання саморозвитку», «Психологічної підтримки», «Організаційно-інформаційної роботи». Статистичні таблиці представлені у відповідних додатках, а зміст їх інтерпретацій наведено у даному розділі.

Емоційні та інтелектуальні особливості фази «Встановлення контакту» (Додаток В.1). Початок психологічної, консультативної роботи значною мірою зумовлює її ефективність у подальшому. Психолог реалізує техніку встановлення контакту на початку кожного сеансу роботи з клієнтом. Одним з елементів професійних дій психолога є мінімізація власного самопрояву як засобу стимулювання самовиразу клієнта, що супроводжується саме активізацією процесів емоційного інтелекту як інструменту розпізнання психологом стану, спрямованості, переживань клієнта, зумовлює адекватне реагування та встановлення позитивного взаємопорозуміння психолога з клієнтом.

Для поглибленого вивчення місця і ролі емоційного інтелекту на фазі

«Встановлення контакту» були зібрані експертні оцінки психологів-практиків і психологів-студентів. При обчисленні середніх оцінок значущості двадцяти характеристик інтелекту в *психологів-практиків* (Додаток В.1.1) найбільші оцінки (більші за одну сигму за середнє значення) отримали «емоційний інтелект» і «цілісність мислення», найнижчі – «комбінаторне і структурне мислення». Значні оцінки також мають «гнучкість», «образність», «системність». Отже, особливість психологів-практиків на фазі контакту у тенденції до цілісного образно-емоційного відображення клієнта з одночасною внутрішньою гнучкістю для пристосування власної поведінки до змін у стані, висловах і переживаннях клієнта. Це істотно відрізняє практиків від студентів.

Психологи-студенти: найбільші оцінки (більші за одну сигму за середнє значення) – «емоційний інтелект», «гнучкість розуму», «імовірнісне мислення»; найнижчі – «типологічність мислення» та «критичність мислення» (Додаток В.1.2). Підвищені значення «аналітичність», «логічність» та «раціональність» мислення вказують на принципово відмінне внутрішнє функціонування інтелектуальної сфери в студентів – «емоційний інтелект» реалізується разом з одночасною раціоналізацією як маркування проявів клієнта «ймовірностями» певних інтерпретацій.

Таким чином, через специфіку ситуації навчання раціонально-логічний інтерпретаційний процес в студентів-психологів вмикається передчасно, без достатнього цілісного емоційно-чуттєвого осягнення клієнта. Передчасність зумовлює неповноту встановлення контакту і втрату частини інформації про клієнта. Найбільш ймовірним витоком такої відмінності на фазі «Контакт» є недолік методики підготовки студентів, де фаза встановлення контакту скорочена і нечітка через те, що у психотехнічних вправах клієнтами виступають інші студенти. Отже, необхідно вдосконалити тренінг на фазі «Контакт» для забезпечення студентів досвідом подібного до психологів-практиків цілісного, емоційного, образного осягнення особистості клієнта гальмуванням фази інтерпретування, що методично реалізується як медитативно-подібний стан чистого сприйняття клієнта на фазі контакту. На

кожному наступному сеансі терапії фаза контакту скорочується, але залишається важливим кроком емоційної і особистісної взаємної настройки психолога і клієнта.

Статистично значуща відмінність оцінок психологів-практиків і психологів-студентів в одному критерії «аналітичність мислення» ($P < 0,05$). Завищення студентами ролі процесу аналізу на фазі «Контакт» – безумовна помилка, що зникне з практикою взаємодії з незнайомими людьми. Відмінність значущості «емоційного інтелекту» найнижча, що вказує на глибину подібність професійної позиції і установок на взаємодії на фазі «Контакт».

Масив даних оброблено методом головних компонент з обертанням факторів (Додаток В.1.3). Властивості інтелектуальних процесів на фазі «Контакт» реалізується не уособлено, а спільно, що створює системні ефекти спрямовані на ефективність психологічної роботи.

У психологів-практиків виявлено три наступні головні компоненти, що відображують специфіку їх інтелектуальних процесів на фазі «контакт»:

1) *«Критично-комбінаторно-типологічне мислення»* (27,9%) – інтегральний ефект внутрішньої практичної оцінки психологом клієнта та миттєвого перекомбінування сприйнятих властивостей інтегрується у внутрішньому визначенні *типу клієнта*;

2) *«Гнучкість і глибина мислення»* зі значними проєкціями «стратегічне мислення», «емоційний інтелект», «практичність мислення» (27,1%) – системний ефект стратегії емоційного сприйняття психологом клієнта для гнучкого пристосування з латентною метою «практичність», ефективність, комфортність взаємодії, повнота контакту, що є проявом професійної моделі реалізації взаємодії;

3) *«Об'ємність і цілісність мислення»* (23,1%) – системний ефект спільного використання властивостей інтелектуального процесу в ході сприйняття клієнта у найбільш узагальнених ознаках. Отже, місце «емоційного інтелекту» в латентній стратегії інтелектуальних процесів на фазі встановлення контакту у психологів-практиків – це забезпечення себе інформацією для

гнучкої адаптації до специфіки поведінки, особистості і переживань клієнта.

Аналіз спільностей виявив, що найбільший внесок у фактори спричиняє комбінаторність, критичність, глибина, об'ємність. Отже, психологи-практики виявляють стратегію перебору варіантів адаптації до клієнта на основі переважно візуальної інформації, що є гендерно зумовленим ефектом первісного контакту.

У психологів-студентів факторний аналіз (Додаток В.1.4) виявив п'ять компонент:

1) *«Раціонально-логічне мислення»* (24,8%) з проєкціями *«динамічність»*, *«об'ємність»*, *«імовірнісність»* – системний ефект зумовлений ситуацією навчання і браком досвіду контакту з новими клієнтами, що полягає в активному мисленому генеруванні раціональних інтерпретацій з різною ймовірністю точності суджень щодо клієнта;

2) *«Критично-комбінаторно-системне мислення»* (17,1%), а також проєкція *«образне мислення»* – визначають процес подібний першому фактору у психологів-практиків. Це наводить на думку, що з практичним досвідом студенти відмовляються від раціоналістичності початкового контакту і цей фактор стане першочерговою стратегією;

3) *«Аналітичність мислення»* (14,1%) – стратегія *«розчленування»* об'єкта пізнання. Значна проєкція *«емоційного інтелекту»* вказує тенденцію до концентрації студентів на фрагментах сприйнятого і наданні їм, поряд з раціональною й окремою емоційною оцінкою;

4) *«Нестандартність мислення»* (9,7%) – стратегія генерування істотно нових інтерпретацій як варіантів для подальшої оцінки їх точності при розумінні особистості клієнта;

5) *«Типологічність мислення»* (9,1%) – окремий, альтернативний раціональному процес узагальненої оцінки клієнта – його належності до відомих типів особистості.

Аналіз спільностей виявив лише один значуще високий індикатор – *«раціональний інтелект»*. Отже, багатосторонньо підтверджено існування в

студентів на фазі «контакт» гіперраціоналістичного способу протікання інтелектуальних процесів.

Таким чином, педагогічна технологія вузівського навчання спричиняє в студентів раціонально-логічну тенденцію початкової взаємодії з клієнтом замінюється в практиків тенденцією до цілісного типологічно-образного внутрішнього аналізу клієнта шляхом сонастройки з клієнтом для гнучкої модифікації власної поведінки. Місце і роль емоційного інтелекту в цьому процесі змінюється від обслуговування аналітичного «розмежування» властивостей особистості (в студентів) до рівня стратегії глибокого емоційного осягнення (в практиків) з ключовою ціллю швидкої модифікації власної поведінки як адаптації до клієнта з латентною прагматичною задачею ефективності подальшої взаємодії.

Емоційні та інтелектуальні особливості фази «Психологічна діагностика» (Додаток В.2). Фаза діагностики містить два варіанти отримання інформації – через безпосередню вербальну взаємодію і спостереження невербального потоку, а також через методики психодіагностики (опитувальники, тести й інше), що видозмінює роль емоційного інтелекту і частково інтелектуалізує цей процес.

У психологів-практиків найбільші середні оцінки (перевищують середнє на одну сигму) на фазі «діагностика» (Додаток В.2.1) отримали: «логічність мислення», «емоційний інтелект», «гнучкість розуму», а найнижчі: «типологічність», «образність», «кольоровість», «нестандартність», «імовірність».

Максимуми, на нашу думку, вказують на коливання – «гнучкість» між «емоційними» і «раціонально-логічними» тенденціями інтенсивностей властивостей мислення у процесі діагностики. Мінімуми вказують на стратегію пошуку точного знання. Друга позиція «емоційного інтелекту» в психологів-практиків відображує інструментальний акцент на внутрішні засоби діагностики властивостей і проблем клієнта з ключовим критерієм вибору «логічність». Отже, психолог ініціює оцінювання засобами «емоційного

інтелекту» і «фільтрує» оцінки критерієм логічності – домінує не формальний інструмент оцінки в шкалах (як у методиках діагностики), а процес «маркування» здогадок і гіпотез як «істинних» чи «не істинних» з раціонально-логічної точки зору, що одразу використовується в побудові наступних реплік психолога у діалозі.

У студентів-психологів: найбільші оцінки (Додаток В.2.2) – «емоційний інтелект», «раціональний інтелект»; найнижчі – «критичність», «нестандартність», «кольоровість», «образність» мислення. Найвища оцінка «емоційний інтелект» – відображує переважання в студентів інтуїтивного способу виявлення властивостей особистості та суті проблем клієнта. Друга позиція «раціональність» – вказує на перевірку здогадок не прагматичним критерієм логічної узгодженості, а скоріше їх відповідністю абстрактним теоретичним моделям базових властивостей і типологій проблем людини.

На відміну від практиків, що модифікують власне професійне поведіння, студенти зосереджуються на все більш глибоких детермінантах поведінки, особливостей і проблем клієнта, поєднуючи аналітичні і цілісні погляди. Іншими словами критерій для емоційно-інтелектуальних здогадок – ідеальні, узагальнені раціональні і формальні семантичні об'єкти теоретичного досвіду фахової підготовки студентів. Низька середня оцінка «критичності» мислення в студентів вказує на феномен «сліпої» віри у власні судження, що безумовно, професійно небажане і, ймовірно, виправляється лише досвідом взаємодії з великою кількістю клієнтів.

Статистично значуща відмінність оцінок студентів і практиків психологів на фазі «Діагностика» виявлена лише у показнику «критичність мислення» ($P < 0,05$). Інші значні відмінності «логічність», «гнучкість», «нестандартність» (у практиків) і «емоційний інтелект» (у студентів) вказують на педагогічну проблему підготовки фахівців з психології – студенти спираються на завчені, можливо, перебільшено теоретичні конструкції, класифікатори і шкали при діагностуванні, практики-психологи утворюють ситуативно необхідні саме для конкретного клієнта підсистеми релевантних шкал, перевіряючи їх

необхідність логікою відповідності реальному поведженню клієнта, що містить глибоку аналогію технології виявлення індивідуальних конструктів (Келлі [33]).

Факторний аналіз масиву оцінок значущості характеристик інтелектуальних процесів для фази «Діагностика» (Додаток В.2.3) у психологів-практиків виявив 4 головні компоненти:

1) «*Раціональне і структурне мислення*» (23,1%) – системний ефект, що реалізує декомпозицію проблеми клієнта на складові, а також актуальні для проблеми властивості особистості; присутній в складі фактора «емоційний інтелект» (+0,587), а також інші проєкції вказують на прагматично-орієнтований аналіз психологом ситуації і визначення підструктури властивостей у межах якої можливе рішення проблеми клієнта;

2) «*Нестандартне типологічне мислення*» (21,0%) – системний ефект для ситуації діагностики, що виявляє тенденцію до креативного позначення раніше відсутніх у досвіді і психотерапевтичної роботи психолога типів особистості і конгломератів властивостей;

3) «*Об'ємність і цілісність мислення*» (16,9%), що разом з «образністю» вказує на протилежний раціональному спосіб символізації властивостей особистості клієнта; проєкція «емоційний інтелект» (+0,463) вказує на певну участь у такому стилі фіксації діагностичної інформації невербального рівня;

4) «*Стратегічність і критичність мислення*» (16,6%) – системний ефект функціонування інтелектуального процесу, що, на нашу думку, пов'язане з гендерно зумовленою стратегією нормативності і перебільшеної(в осіб жіночої статі, яких більшість серед досліджених) критичністю. Сутність механізму фактору у розбудові суб'єктивних шкал багатомірної оцінки клієнта та визначені властивостей, де він знаходиться за межею нормативних інтервалів; стратегічний аспект «критичності» у тому, що набір виявлених відхилень – це, фактично, план корекційної роботи психолога з клієнтом.

Аналіз спільностей виявив три максимальні показники: «критичність», «глибина», «об'ємність мислення» і разом з попередніми міркуваннями

відображує стратегію поглибленого багатомірного оцінювання психологом клієнта в аспекті його виходу за межі норми у різних критеріях, що разом складає опис витоків особистісної проблеми клієнта і «план» корекційної роботи.

Таким чином, при переході на «Діагностичну фазу» психолог змінює внутрішню конфігурацію використовуваних властивостей інтелектуальних процесів. Місце емоційного інтелекту – генерація матеріалу для раціонального структурування системно значущих для рішення проблеми клієнта властивостей, а також і для цілісне образно-метафоричне маркування конфігурації властивостей клієнта.

У студентів-психологів факторний аналіз (Додаток В.2.4) виявив 6 компонент:

1) *«Раціональність, цілісність мислення»* (17,5%) та інші проєкції відображують продовження на фазі діагностики процесу оцінки клієнта порівнянням його властивостей з теоретично значущими системами інтегральних діагностичних конструктів;

2) *«Об'ємність, нестандартність, критичність»* (13,7%) та інші проєкції відображують у студентів латентну стратегію критичності з генеруванням все нових шкал цілісної оцінки властивостей особистості і проблем клієнта в цілому. Іншими словами, – це інтенсивний «творчий» пошук недоліків будь-яких типів як стратегія максимального їх перебору для вибору дійсно значущих для подальшої психологічної роботи. Такий підхід неекономний і з досвідом буде відкинутий через значні втрати часу роботи з клієнтом;

3) *«Різнокольоровість, образність, практичність»* (12 %) – системний ефект альтернативного вербальному способу внутрішнього образного представлення результатів діагностування з орієнтацією на практичність. «Різнокольоровість» – метафоричний аналог застосування студентами істотно відмінних теоретичних психологічних концепцій для обрання шкал діагностики, а також перебільшеної їх кількості й, можливо, несумісності. З досвідом психологи тяжіють до невеликого набору психотерапевтичних технік

і відходять від еклектичної моделі психологічної роботи;

4) «*Емоційний інтелект*» (11,0%) – стратегія системного об'ємного сприйняття клієнта з повною відмовою від аналітико-структурних дій (від'ємні проєкції) – це сприйняття всього невербального потоку без розчленування на окремі сигнали, без інтерпретацій та інтелектуалізацій. На нашу думку, це змінений стан свідомості з тимчасовим пригніченням аналітичного процесу раціональної сфери. В моделі механізмів творчості це фаза зупинки мислення інтуїтивного осяяння й винайдення рішення. Отже, склад проєкцій вказує на подібного до творчого коливання стану студента-психолога при діагностуванні;

5) «*Стратегічне й імовірнісне мислення*» (10,7%), а також проєкції «аналітичність», «логічність», «структурність» – системний ефект як сконцентрованість на ймовірностях стратегічної успішності психологічної взаємодії. Іншими словами, – це стратегія побудови логічно узгодженого набору властивостей, необхідна клієнту з найбільшою ймовірністю корисності; фактор вказує на опору студентів не на ситуативні й індивідуалізовані конструкти, а на теоретично задані і доступні в методиках діагностики індикатори;

б) «*Гнучкість мислення*» – використання студентом зміни точки розгляду проблеми клієнта і його властивостей як інструмент оцінки альтернатив і їх цінності для подальшої роботи і допомоги.

Аналіз спільностей виявив три значущі високі показники, що спричиняють найбільший внесок у всі фактори: «практичність», «стратегічність», «структурність», що разом з аналізом факторів відображують глобальну тенденцію студентів-психологів шукати структуру знань, властивостей, вмінь, які стратегічно максимізують практичний ефект. Це є наслідком стадії теоретичної підготовки, системи знань якої орієнтовані у майбутнє і не використовуються одразу як у психологів-практиків, які за проблемою клієнта звертаються і до теоретичних, і до практичних джерел.

Місце емоційного інтелекту в студентів-психологів у реалізації фази «Діагностики» можна визначити як «відірване» від інших стратегій

інтелектуальних процесів, що є наслідком технології навчання у Вузі з акцентом на вербальні раціональні моделі психічного.

Емоційні особливості на фазі «Психологічного впливу» (Додаток В.3). Фаза «Впливу» найбільш інтенсивно реалізується з моменту достатнього з'ясування суті психологічної проблеми, системи властивостей особистості, що пізніше породжують проблему, сукупності обставин і факторів середовища, а також утворення у психолога внутрішньої комплексної моделі ситуації і проблеми клієнта. Психолог, для здійснення задач, пов'язаних з проблемою клієнта, реалізує серію впливу від директивних до м'яко ініційованих як внутрішнє рішення клієнта, від особистих до впливів через процеси групової динаміки. Вплив – це комплексний вербально-невербальний сигнал, що спричиняє зміни різної природи в особистості клієнта. Сотні доступних психологу методів впливу з різних психотерапевтичних напрямів по-різному включають елементи емоційного інтелекту.

Аналіз середніх оцінок для фази «Вплив» у психологів-практиків виявив значуще високі оцінки (Додаток В.3.1) в показників: «гнучкість мислення», «емоційний інтелект», «глибина мислення»; низькі значення: «ймовірнісне мислення», «типологічне мислення», «різнокольорове мислення». Разом з підвищеними оцінками «практичність мислення», «логічність мислення», «стратегічність мислення» максимумами відображують латентну сутність акту впливу: спрямованість на практичне досягнення стратегічної мети – рішення психологічної проблеми клієнта.

Ключова роль «гнучкості» зумовлена відмінностями семантичного простору клієнта і психолога, тому у кожному впливі психолог вирішує проблему трансляції психологічного знання у семантичний простір клієнта через системи аналогів теоретичних конструкцій. У цьому процесі задіяно механізм творчого інтуїтивного вибору образних, метафоричних та інших слів-аналогів.

На рівні психічного психолога емоційний інтелект спрацьовує в аспекті слідування уваги психолога за почуттям для усвідомлення власних інтуїтивних

генерацій варіантів рішень. Висока оцінка «глибина мислення» відображує саме цей процес звернення свідомості до власного підсвідомого (механізму творчого акту) для вибору аналогів, доступних для розуміння клієнта.

У *психологів-студентів* (Додаток В.3.2) найбільші оцінки також «емоційний інтелект», «гнучкість мислення» і «глибина мислення»; найнижчі: «типологічність мислення» і «критичність мислення». Специфіка студентів у значному переважанні «системного мислення» над «практичним мисленням» на фазі «Впливу», що є природнім наслідком акценту на теоретичній підготовці і відсутності чи недостатності завершених психотерапевтичних циклів роботи з проблемами різних клієнтів. В умовах Вузу вплив на тренінгу студента-психолога на студента-клієнта є імітативним, що зумовлює слабкість власного досвіду реалізації успішних впливів на особистість іншої людини.

На фазі «Вплив» виявлено лише один показник зі статистично значущою відмінністю практиків і студентів – «емоційний інтелект» (максимум в студентів). Значні відмінності з переважанням оцінок у практиків-психологів: «динамічність», «структурність», «критичність», «нестандартність», «практичність». Таким чином, відмінності відображують недосвідченість студентів, що концентрується на психічних феноменах і їх розумінні, на протиположності прагматичним практичним психологам, орієнтованим на якості саме динаміки взаємодії й ефективності кожного окремого впливу на клієнта.

У *психологів-практиків* факторний аналіз (Додаток В.3.3) оцінок для фази «Вплив» виявив 3 компоненти:

1) *«Образність, нестандартність, ймовірність, глибина мислення»* (40,9%) системний ефект поєднання властивостей інтелектуальних процесів, який можна визначити як креативне звернення до візуального досвіду з метою накопичення у підсвідомому образно-вербальних об'єктів, що підвищують ймовірність самостійного вирішення психологічної проблеми клієнтом. Це надзвичайно продуктивна, метафорична техніка психологічної допомоги, що спочатку оминає свідомість зверненням до глибин психічного, а за деякий час ініціює в людині глибоке інтуїтивне рішення. Саме самостійне знаходження і

рішення проблеми клієнтом посилює його суб'єктивну вагомість;

2) *«Логічність і типологічність мислення»* (25,3%) – латентна стратегія типова для значної кількості технік впливу. Свідомість клієнта «занурюється» психологом у беззаперечну логічну послідовність суджень з яких випливає раціональне, логічно узгоджене рішення проблеми. Спільне з клієнтом вербальне міркування над внутрішнім і зовнішнім оточенням проблеми, фактор довіри і авторитету психолога, знижена критичність клієнта призводять його до повного прийняття логіки роздумів і висловів психолога. Проекція *«Типологічність мислення»* – відображення значної узагальненості семантичних елементів логічного ланцюжка, що вказує на вдалу стратегію психолога з передачі клієнту раціональної схеми вирішення широкого набору аналогічних проблем;

3) *«Комбінаторно-структурне мислення»* (13,4%). Цей системний ефект є наслідком необхідності варіювання і поєднання у різних сполученнях семантичних і образних елементів у структурі акту впливу психолога на клієнта. Однакову ціль можна досягти різною побудовою реплік. Комбінування в структуруванні схеми, поряд з вибором найкращого, має сенс досягнення ефекту зниження спротиву клієнта, що полягає у наступному. Клієнт, безумовно, може спростувати окремі елементи логічної послідовності, але при сприйнятті взаємно зв'язаної структури доводів і аргументів зайва критичність клієнта блокується, що сприяє також переходу мислення і функціонування особистості з семантичної площини, де психологічна проблема не вирішується, у семантичну площину змістів, термінів і логіки, де рішення проблеми очевидне і миттєво схоплюється і свідомістю, і підсвідомим клієнта.

Таким чином, факторна структура виключно точно відобразила механізми психологічної техніки впливів на клієнта як переважно роботи з підсвідомим (образно-метафорична), поєднаної з раціональними терапевтичними моделями заснованими на техніці креативного комбінування семантичних і образних елементів для зміни в клієнта погляду на світ і проблему переходом у раніше недоступний семантичний підпростір, в якому рішення проблеми здійснюється

клієнтом легко і самостійно, логічно і як «інтуїтивне осягнення».

Аналіз общностей виявив ключову групу показників з найбільшим внеском у всі фактори: «нестандартність», «логічність», «системність», «образність», що в інший спосіб відображує ключові техніки з акцентом на креативних логіках побудови реплік і актів впливу психологами-практиками.

У студентів-психологів обробка оцінки фази «Вплив» (Додаток В.3.4) виявила 5 головних компонент:

1) *«Глибина, образність, логічність мислення»* (19,0%) – використання дуже ємних, логічних, семантичних і образних об'єктів. Максимальна проекція «Глибина мислення» – відображує спрямованість студента на відображення в процесі впливу переважно максимальною мірою базових глибинних факторів, хоча витoki проблеми можуть бути і серед поверхневих властивостей особистості. Отже, студент-психолог має тенденцію вбачати витoki проблеми скоріше в глибинах психічного. Це не є помилкою, але бажано додати в цю стратегію гнучкості і посилити критерій ситуативної ефективності впливу;

2) *«Стратегічне-імовірнісне мислення»* (17,8%) – це ефект сучасної технології навчання, де кожна дисципліна стратегічно наповнює фахівця знаннями, чим поступово підвищує ймовірність успішності професійної роботи; ця стратегія необхідна, але більш вдала на фазі «Впливу» стратегія досягнення ефекту в кожному акті впливу (без невдалих); це також наслідок пріоритету знань над вміннями (недолік вузівської педагогічної системи);

3) *«Системність, цілісність мислення»* (14,8%) – наслідок абстрактного і узагальненого способу передачі знань майбутнім психологам у вузі. Іншими словами, студенти-психологи сприймають системно-цілісний виклад психологічних знань за метод впливу. Цей метод обмежено використовується переважно в раціональній психотерапії, але він переважно неадекватний для більшості класів психологічних проблем з локалізацією у підсвідомому, в сферах емоцій і образів;

4) *«Звужено-емоційне мислення»* (10,2%) – специфіка фактора у тому, що «об'ємність» (-0,832) і «емоційний інтелект» (-0,479) на від'ємному полюсі

фактора, а на позитивному «аналітичність», «критичність», «практичність». Склад фактору вказує на тенденцію студентів, при переході до глобального (об'ємного) мислення, втратити критичність і практичну орієнтованість при здійсненні впливу;

5) «*Ірраціональна креативність мислення*» (9,7%), на що вказує від'ємна проекція «нестандартність мислення» (-0,733) розміщена на протилежному полюсі фактору «емоційного» і «раціонального» інтелекту та «структурності мислення». Отже, специфіка студентського впливу – шаблонність раціональних генерацій структур впливу на клієнта.

Найбільші оцінки спільностей «глибина» і «цілісність» мислення (показники з найбільшим дисперсійним внеском у всі фактори) – це відображення наслідування студентами типової для ситуації вузу стратегії формального впливу викладача на групу.

Узагальнено оцінюючи роль «емоційного інтелекту» в студентів на фазі «Впливу» на клієнта, слід відмітити протиріччя – високої оцінки його і дуже слабкої убудованості в техніки конкретних впливів. У позитивному розумінні – це акцент на цілісному розумінні підсвідомого, важливий і для фахової підготовки, і для психотерапії.

Таким чином, студенти, на рівні структури властивостей інтелектуальних процесів, виявили дуже низький рівень володіння техніками впливу і тенденції використовувати стратегії і методи впливу викладачів, які часто неадекватні ситуації психотерапевтичної і консультативної роботи – це тенденція студентів до лекційного стилю взаємодії з клієнтом, що безумовно, є недоліком технології навчання і фахової підготовки.

Емоційні особливості в процесі «Психологічного тренінгу» (Додаток В.4). Внаслідок структурного опору змінам особистості виникає потреба тренінгових форм впливу для автоматизації окремих психологічних операцій, пов'язаних з рішенням проблем клієнта. Мета – досягти стану здатності самостійно й автоматично вирішувати спонтанно виникаючі психологічні проблеми за відсутності психолога. Методом є прості форми автоматичних

розумових та інших дій, які унеможливають, компенсують або трансформують особистісні недоліки в переваги.

Автоматизація – це передача процесу керування дією у підсвідоме, що потребує багаторазового повторення, яке, нерідко, складно реалізувати. Її необхідність зумовлена тим, що недостатньо раціонального розуміння для здійснення клієнтом наодинці дії з подолання власної психологічної проблеми. Тому тренується момент входу в потік дій з самооволодіння з моменту виникнення проявів проблеми. Типові приклади: з початком страху розпочати позитивне генерування інтерпретацій; з початком гніву мислено рахувати; у стані виснаження виконати вправу з швидкого відпочинку та ін.

Проблеми і адекватні способи автоматичних дій подолання власних психологічних проблем дуже різноманітні. Різні між собою також умови індивідуального і групового тренінгу. Відмінності зумовлюють необхідність особливих стилів інтелектуальної діяльності і технік взаємодії психолога з клієнтом.

У *психологів-практиків* максимальні оцінки (Додаток В.4.1) на фазі «Тренінг»: «емоційний інтелект», «практичність мислення» і «гнучкість мислення»; найнижчі: «комбінаторне мислення», «раціональне мислення», «типологічне мислення», «структурне мислення», «аналітичне мислення», а це цілком виправдане у виконанні тренінгової вправи як контроль невербального потоку, стану, переживань тону клієнта, а також як гнучке миттєве прагматично орієнтоване втручання в розгортання все більш автоматичного самостійного виконання клієнтом завдання. Наступна найбільша проекція «динамічність» вказує на необхідність саме миттєвого реагування психолога на невербальний потік, що зовсім не обов'язково в інших фазах психологічної роботи.

У *студентів-психологів* максимуми (Додаток В.4.2): «емоційний інтелект», «нестандартність мислення»; мінімуми: «критичність мислення», «типологічність мислення», «структурність мислення». Друга позиція «нестандартність» – наслідок орієнтації студентів на новизну у навчальному

процесі, а також недостатньої кількості тренінгів. Ранжировка оцінок вказує на певне нерозуміння студентами мети тренінгу як передачі дії в підсвідоме.

При першому виконанні вправи існує збуджуюча новизна. При другому виконанні новизни вже немає, що знижує мотивацію студента до виконання (бажано 7-10 разів) психологічної вправи з метою досягнення майстерності її виконання і автоматизму дії для вивільнення свідомості для інших операцій передачею контролю у підсвідоме. Отже, позиція студентів є наслідком не тренінгової, а ознайомлювальної традиції з вправами в сучасній технології фахової підготовки.

Аналіз відмінностей не виявив жодної статистично значущої. Максимуми: більші у практиків: «практичність», «динамічність», «критичність», «гнучкість» мислення. Що вказує на дещо більшу орієнтацію психологів-практиків на конкретну динаміку взаємодії з клієнтом у тренінгу.

У психологів-практиків факторний аналіз (Додаток В.4.3) даних фази «Тренінгу» виявив 4 головних компоненти:

1) «Глибина і ймовірність мислення» (28,3%), що точно відповідає стратегії, через багаторазове повторення, підвищення ймовірності успішного психологічного функціонування передачею дій і контролю в сферу підсвідомого;

2) «Структурне мислення» (20,9%), разом з другим максимум «емоційний інтелект» відображує мету психолога – створення взаємопов'язаного набору елементів (дій), які розгортаються як автоматична послідовність надаючи кожному наступному достатню енергію для здійснення. Необхідність такої передачі енергії пов'язана тим, що при лише раціонально-вольовому керуванні власними діями існує висока ймовірність припинення наступної дії через високу енергоємність вольового зусилля. Автоматизованість мінімізує вольове зусилля, що викликає радість і відчуття легкості;

3) «Нестандартність мислення» (18,5%) – стратегія креативного урізноманітнення інструкцій. Так, вправа «Дзеркало» має сотні модифікацій завдань зі збереженням ключової мети забезпечити усвідомлення

невербального потоку для використання такої інформації у вирішенні міжособистісних і управлінських проблем.

4) *«Гнучкість і практичність мислення»* (15,4%) – стратегія адаптивності і прагматизації практично кожного елементу тренінгу.

Аналіз спільностей виявив максимуми: *«практичність»*, *«структурність»*, *«нестандартність»*, як показників з найбільшим дисперсійним внеском в усі фактори, сутність яких ідеально відповідає техніці психологічного тренінгу.

У студентів-психологів факторний аналіз (Додаток В.4.4) виявив 5 головних компонент:

1) *«Нестандартність, структурність мислення»* (21,3%) – це вже відмічена тенденція студентів орієнтуватись на новизну, збудження від неї до побудови креативних структур вправ. Одночасно втрачається необхідний ефект тренінгу – автоматичність, підсвідома керованість сформованої дії;

2) *«Раціональність, стратегічність мислення»* (20,5%) також наслідок педагогічної технології вузу. В дійсності, більшість психотехнічних вправ здійснюють тимчасове вимкнення раціонального інтелекту для зниження спротиву особистісних структур. Складові фактора необхідні для розробки вправ і аналізу їх результатів, а в ході самої тренінгової роботи такий стан віддзеркалюють учасники тренінгу, що блокує виконання і ефективність вправи;

3) *«Образність мислення»* (13,1%) цілком допустима форма для трансформації реплік-команд тренера, але без втрати однозначності символізації необхідної дії; образність покращує настрій, але може викликати несерйозне ставлення до вправ;

4) *«Об'ємність мислення»* (10,9 %) з проекцією *«системність мислення»* виявляє стратегію стороннього спостерігача, що суперечить необхідності активного лідирування психолога для ініціювання дій учасників тренінгу. Виток цього також міститься у звичній для студента позиції спостерігача на лекції, а також на тренінгах, де студенту часто лише демонструють психотехнічну вправу без особистої участі, без багаторазового повторення;

5) «Емоційний інтелект» (8,9%) зі слабкими позитивними проєкціями «практичність» і «глибина» мислення, а також від'ємними проєкціями: «ймовірнісне» і «стратегічне» мислення. Отже, «емоційний інтелект» на фазі «Тренінгу» в студентів пов'язаний з: ситуативністю, однозначністю, практичністю і глибиною розуміння психічного.

Аналіз спільностей виявив максимуми: «раціональне» і «аналітичне» мислення, які дають найбільший внесок в усі фактори, що визначає помилкове розуміння студентами суті тренінгу як перебільшено раціоналістичного процесу.

Таким чином, через брак досвіду ведення тренінгу студенти-психологи займають невдалу лекційно-фронтальну раціоналістичну позицію при оцінці фази «Тренінг». Місце і роль емоційного інтелекту у практиків-психологів в обслуговуванні формування структур дій клієнта контролем невербального потоку і миттєвим корегуванням. В студентів-психологів емоційний інтелект «відірваний» від процесу тренінгу через раціоналістичний погляд на сутність тренінгової роботи.

Емоційні та інтелектуальні особливості фази «Стимулювання саморозвитку» (Додаток В.5). Фаза саморозвитку важлива складова психологічної стратегії забезпечення психологічних змін. При розгляді життєвого шляху кожної людини добре помітно, що психологічні проблеми, кризи, навіть проста незадоволеність чимось – це вузлові точки з високою ймовірністю використання шансу особистісного розвитку, часто, – стрибкоподібного переходу у якісно новий стан конфігурації властивостей особистості. Психологічний механізм розвитку тут полягає у виникненні енергії незадоволеності і спрямуванні її на формування нової системної якості функціонування й інтенсивностей властивостей особистості.

Незначна проблемність породжує й мале зростання, надвластивості породжуються надзусиллями. Складність проблеми зазвичай вища за потенціал особистості, що є способом зростання через рішення такої проблеми. У частини особистостей, через поточну слабкість і невдалі умови середовища, навіть

прості задачі набувають статусу нездоланих проблем, що породжує психологічне страждання і звернення до психолога.

Роками не вирішувані психологічні проблеми ініціюють крайнощі акцентуацій, різні форми уникнення рішення проблем (алкоголь тощо), що передбачає допомогу психотерапевтичного рівня, а загострені психічні і патологічні проблеми вимагають і психіатричної допомоги. Таким чином, орієнтованою в майбутнє, виправданою, спрямованою на використання для розвитку поточних проблем є стратегія стимулювання в клієнта саморозвитку. Методична сутність цього – передача клієнту інструментів, прийомів і технік саморозвитку. Ідеальна гранична мета – привчити клієнта до використання будь-яких проблем життєдіяльності до саморозвитку. Ігнорування психологом окресленої стратегії породжує прив'язаність клієнта до психолога, терапію роками з недостатньою результативністю.

Для успішного стимулювання саморозвитку потрібне особливе дистанційоване мислення, артистичне поведження і різноманітні способи повернення клієнту відповідальності за своє життя, а також «база» технік саморозвитку від науково-психологічних до релігійно-містичних (як мотиваційний матеріал для наукової трактовки).

У *психологів-практиків* при оцінці характеристик інтелектуальних процесів на фазі «Стимулювання саморозвитку» (Додаток В.5.1) максимальні оцінки: «емоційний інтелект», «нестандартність», «імовірнісне мислення»; найнижчі: «типологічність» і «аналітичність» мислення. Високою також є оцінка «образність». Отже, психологи-практики вказують на креативну стратегію використання випадковості (невербальні прояви клієнта) для клієнта нарощування ймовірності самостійності дій з самозміни власного психічного функціонування. Така техніка не директивна – через метафоричну й аналогову форми реплік здійснюється звернення й активація підсвідомих образних і виконавських частин психічного, які у майбутньому оптимізують дії людини з саморозвитку оминаючи його раціональний інтелект і волю.

Розвиток психічного і особистості у повному розумінні здійснюється

переважно через особисту усвідомлену дію, що формує нові зв'язки між нейронами як елементи функціональних підструктур більш досконалих властивостей. Особливим аспектом стимулювання саморозвитку є надання клієнту розуміння і засобів корекції інтенсивності властивостей. Різні рівні рис людини у одних обставинах вдалі, в інших – неприйнятні, асоціальні. Отже, розвиток полягає у свідомому гальмуванні поведження відповідно до ситуації, що вирішує безліч міжособистісних, і породжених такими конфліктами, внутрішніх проблем.

Максимальна оцінка «емоційний інтелект» точно відображує необхідність в ході динаміки мотивуючої саморозвиток клієнта взаємодії використовувати невербальні сигнали клієнта як випадковий привід для діалогу, так і власні тілесні сигнали для посилення суб'єктивної значущості запропонованих клієнту нових форм і технік самостійного вдосконалення себе. Артистичний аспект цієї фази пов'язаний з технікою зміни погляду на проблеми з депресивної на сприйняття її як вдачі, що посилює людину і її досвід шляхом рішення проблем.

У *студентів-психологів* максимуми оцінок (Додаток В.5.2): «емоційний інтелект», «стратегічне», «раціональне», «системне» мислення; мінімуми: «типологічність», «критичність» мислення. Отже, на фазі «Стимулювання саморозвитку» студенти схильні спиратися на холодний раціональний спосіб мислення і функціонування (техніка раціональної психотерапії), але це невдале – через недостатність емоційного навантаження, в цілому правильних ідей, вони не реалізуються у реальній поведінці клієнта за відсутності психолога у майбутньому. Студенти не задіюють підсвідоме, тому важливе значення залишається лише інформацією і часто втрачається (забувається) клієнтом.

Статистично значущих відмінностей середніх не виявлено, але помітна недооцінка студентами «образності» і «нестандартності» та більш висока за оцінку психологів-практиків оцінка «інтелекту».

Факторний аналіз даних (**фаза «Саморозвиток»**) (Додаток В.5.3) *практиків-психологів* виявив 3 компоненти:

1) «*Типологічність і критичність мислення*» (29,0%), що можна трактувати як попереднє визначення типу особистості. Інші проєкції відображують раціональну схему функціонування. Тип особистості – важливий аспект адаптації до клієнта методів стимулювання саморозвитку;

2) «*Образність мислення*» (25,1%), разом з «практичністю мислення» і «емоційним інтелектом», – це відображення ключової техніки метафорично-аналогового впливу, орієнтованого на практичний результат з врахуванням і використанням невербального потоку;

3) «*Комбінаторність і гнучкість мислення*» (23,1%) – дійсний процес для інтенсивної динаміки мотивуючої саморозвиток артистичної взаємодії.

Аналіз спільностей виявив максимуми: «ймовірнісне» і «раціональне» мислення, що мають найбільший внесок у всі фактори. Це можна пов'язати з тим, що в ході взаємодії майбутній саморозвиток не можна гарантувати, тому впливи психолога спрямовані на накопичення імовірності активних дій з саморозвитку, подібно тому, як серія аргументів поступово посилює впевненість людини: через накопичення тиску і видалення сумнівів.

Таким чином, факторна структура відображує дійсно активні сполучення інтелектуальних характеристик на фазі «Стимулювання саморозвитку»: визначення типу особистості, вплив на підсвідоме, нескінченне комбінування впливів для максимізації ймовірності майбутнього саморозвитку. Роль і місце «емоційного інтелекту» зчеплене з роботою з підсвідомим, що відповідає самій суті визначення емоційного інтелекту як протилежного сфері свідомого і раціонального.

Факторний аналіз (Додаток В.5.4) оцінок *студентів-психологів* для фази «Стимулювання саморозвитку» виявив 5 компонент: 1) «*Об'ємність, цілісність, системність мислення*» (24,9%) – можливий (раціональна терапія), але мотиваційно неадекватний спосіб впливу на поведінку клієнта у майбутньому – залишає інформаційний слід, що «згасає»; 2) «*Комбінаторне, логічне мислення*» (15,0%). На відміну від практиків-психологів, студенти комбінують аргументацію, в надії на достатність її дієвості; 3) «*Гнучкість,*

глибина, нестандартність мислення» (13,0%) – креативна гнучкість; 4) *«Імовірнісне мислення»* (12,2%); 5) *«Емоційний інтелект і стратегічне мислення»*(9,3%) та від’ємна проекція образність – певне протиріччя поточно-ситуативного і майбутнього.

Аналіз спільностей виявив максимуми «стратегічність», «логічність», «комбінаторність», що підтверджує перебільшений акцент студентів на взаємодії раціонального рівня, що майже повністю протилежна моделі практиків-психологів на фазі «Стимулювання саморозвитку».

Підсумовуючи місце емоційного інтелекту в структурі професійної роботи психологів на фазі «Стимулювання саморозвитку» необхідно відмітити методичну вдалість позиції психологів-практиків (звернення до підсвідомого і виконавських частин психічного як нарощування ймовірності здійснення активних само змін у майбутньому) і перебільшену опору студентів на раціональні техніки у поєднанні з невербальною інформацією.

Емоційні та інтелектуальні особливості фази «Психологічна підтримка» (Додаток В.6). При успішному протіканні психологічної, консультативної і психотерапевтичної роботи, після розпізнання проблеми, активних впливів тренінгу, стимулювання самостійних психологічно орієнтованих дій досягається момент модифікацій особистості клієнта, стан вирішеності психологічних проблем. Але все ще існує ризик повернення у проблемний обставин через випадкові сполучення станів, ситуацій, труднощів життя, що можуть спровокувати подібну подоланій або іншу психологічну проблему особистості.

Таким чином, необхідна підтримка клієнта збоку психолога. Механізм і логіка психологічної підтримки полягає у тому, що клієнту, при зіткненні з наступними психологічними і особистісними труднощами, достатньо знань і інформації, але бракує особистої енергії, стану, імпульсу для подолання нової труднощі чи проблеми. Тому завдання психолога – викликати ресурсний стан, активізувати потенціал, тонізувати, надати розуміння напряду та імпульс до початку особистої дії з подолання проблеми, що можна робити і при зустрічі, і

дистанційно – телефоном або через Інтернет.

Техніка роботи психолога: за логікою технік нейролінгвістичного програмування: в ході серії сеансів утворити якорі піднесеного, енергетизованого ресурсного стану, а на фазі «Підтримки» – «вмикати» цими сигналами «якорями» ресурсні стани при зіткненні клієнта з труднощами. Сам контакт з психологом – це теж «якір» вмикання ресурсного стану в клієнта.

Психологічний механізм фази, пов'язаний з проблемою інерційності потоку свідомості людини, – окремі психологічні стани неадекватні сутності проблем життя, а змінити власний стан клієнт часто не в змозі, насамперед, через втому, брак енергії та нерозуміння того, що саме психологічний стан блокує рішення різноманітних проблем. Отже, підтримка – це, насамперед, зміна поточного психоемоційного і тілесного функціонального стану клієнта на такий, у якому енергії і розуміння достатньо для вирішення проблем. А дії психолога – це невелика раціональна підказка, активація в клієнта відповідальності за власне життя, виклик ресурсного стану, достатнього для самостійного вирішення клієнтом поточної проблеми.

Іншим аспектом підтримки є те, що вирішення однієї проблеми піднімає цілий потік недоліків, незнання, невміння в клієнта, які потребують психологічного навчання, що виходить за межі вирішеної проблеми. Підтримкою є позитивність оцінки рішення навчатись, але саме навчання задача не психолога, а інших структур.

У *психологів-практиків* (Додаток В.6.1) виявлено лише один максимум – «емоційний інтелект», що відповідає ключовій задачі при підтримці: з виявленням (невербальні сигнали) стану клієнта і вплив власним станом на нього, що зазвичай викликає рівень енергії достатній для самостійного подолання клієнтом проблем дистанційно; мінімуми: «типологічність», «імовірність», «об'ємність».

У *психологів-студентів* (Додаток В.6.2) максимумами: «емоційний інтелект», «цілісність», «глибина», «гнучкість» мислення, що теж цілком прийнятне для управління станом клієнта на цій фазі. Мінімуми:

«типологічність», «образність», «критичність».

Аналіз відмінностей середніх виявив статистично значущі відмінності оцінок з максимумами у практиків: «системність», «образність», «критичність» і недооцінку студентами на фазі «Підтримки» стратегічності і практичності мислення. «Критичність» – це переважно раціональна оцінка невідповідності психологічних реальностей стандартам і нормі. «Образність» переважно стосується неусвідомленого, а також візуального досвіду. «Системність», певним чином, – це поєднана у цілісність робота свідомого і підсвідомого, що й недооцінюють студенти.

У психологів-практиків виявлено 3 головні компоненти (Додаток В.6.3) для фази «Підтримка»: 1) «Глибина, практичність, нестандартність мислення» (37,7%); 2) «Імовірність, образність» (25,3%); 3) «Типологічність, критичність мислення» (20,5%). З 1 і 2 факторами пов'язаний і «емоційний інтелект». Отже, фактори відображують логіку психолога як окремі операції: №3 – визначення поточної проблеми, №2 – робота з підсвідомим через «образи», №1 – креативний практично-орієнтований вплив на виконавські частини психічного.

Аналіз спільностей виявив значущі максимуми: «аналітичне», «імовірнісне», «практичне» мислення, що мають найбільший дисперсійний внесок у фактори, які в цілому відповідають технології роботи фази підтримки: діагностика, робота зі станами і підсвідомим, надання імпульсу до дії.

У студентів-психологів факторний аналіз (Додаток В.6.4) виявив 6 компонент для фази «Підтримка»: 1) «Стратегічність, гнучкість, раціональність мислення» (19,7%) – раціональний підхід; 2) «Нестандартність, образність» (14,7%) – креативний підхід; 3) «Критичність, логічність» (13,9%) – оцінний підхід; 4) «Імовірнісне мислення» (11,6%) – пошук способів роботи з клієнтом з найбільшим шансом на успіх; 5) «Емоційний інтелект» (9,1%) пов'язано з аналітичністю; 6) «Глибина мислення» (9,3%) – концентрація на підсвідомих чинниках проблем. Найбільші значення спільностей «глибина», «практичність»,

«раціональність» мислення – показники з найбільшим внеском у фактори, відображують раціональну тенденцію роботи з глибинами психічного.

Таким чином, студенти реалізують психологічну підтримку у принципово відмінний від психологів-практиків спосіб. Привертає увагу те, що в студентів на всіх фазах майже в два рази більша кількість головних компонент, що вказує на недостатню пов'язаність властивостей у системні стратегії, що відбувається лише в ході практичної діяльності.

Підсумовуючи аналіз даних фази «Підтримка» в структурі психологічної діяльності можна відмітити максимальний пріоритет «емоційний інтелект» і в практиків, і в студентів. Але в психологів-практиків у поєднанні з системною роботою з свідомим і підсвідомим для досягнення цілісності особистості, а в студентів у зв'язку з аналітичним способом роботи з клієнтом.

Емоційні та інтелектуальні особливості фази «Організаційно-інформаційна робота» (Додаток В.7). Психотерапевтичні дії і техніки можна умовно поділити на напрями: переважання роботи з підсвідомим, переважання раціональної терапії, синтетичні технології узгодження свідомого і підсвідомого. Окремі психологічні техніки спрямовані на керування обставинами, факторами життя і навчанням психологічним навичкам взаємодії і роботи з тілом як витоку проблем.

«Інформаційна робота» психолога як особисте накопичення знань має на рівні клієнта інший сенс – введення в його семантичний простір нових змістових об'єктів, в системі яких вирішення проблеми стає простим і очевидним для самого клієнта. Отже, в ході інформаційної роботи психолог відбирає ключові семантичні об'єкти з психології і побутової свідомості та поєднує їх логікою і образно-метафоричними засобами. В ході консультативно-терапевтичної взаємодії психолог формує такі подвійні змісти в свідомості клієнта, що дозволяє клієнту розуміти закономірності і механізми психічного, а також користуватись ними раціонально-вольовим шляхом. Образні семантичні об'єкти орієнтовані на підсвідомі структури мотивування і дії, що можуть спрацьовувати за межами усвідомлення клієнта.

Таким чином, психолог у різний спосіб формує рішення проблеми в раціональній сфері свідомого і в образній сфері підсвідомого. Це зумовлює необхідність інформаційної роботи як накопичення психологом метафор, образних висловлювань, притч, парадоксів, гумористичних фраз та іншого у зв'язаній з науковою термінологією формі. У кінцевому рахунку, кожен психолог обирає власний баланс інформаційних технік роботи з свідомим і підсвідомим як відбір технік ефективних в його особистому виконанні.

Інформаційна робота набуває особливого значення у зв'язку з можливостями Інтернету: труднощі роботи з конкретною проблемою можуть бути подолані зверненням до досвіду професійного співтовариства через запитання у професійній мережі Інтернету. Фактично, завжди психолог отримує кілька відповідей від інших фахівців, що зустрічались з подібною проблемою клієнта.

У *психологів-практиків* максимальні оцінки (Додаток В.7.1) для фази «Інформаційна робота»: «логічність», «гнучкість», «практичність» мислення; мінімуми: «різнокольоровість», «комбінаторність», «типологічність». Високі оцінки також мають «нестандартність», «емоційний інтелект». Отже, *психологи-практики* здійснюють інформаційну роботу орієнтуючись на практичність знання, гнучко і креативно його сприймають, аналізують і накопичують як варіативний потенціал індивідуальної психологічної роботи з майбутніми клієнтами.

У *студентів-психологів* максимуми (Додаток В.7.2): «емоційний інтелект», «цілісність», «структурність» мислення; мінімуми: «нестандартність», «типологічність», «критичність». Така ситуація пояснюється життєвою фазою навчання: студенти сприймають нескінченні потоки лекційної, книжної та інформації з Інтернету. Кожна «порція» наступної інформації знижує ймовірність згадування попередніх її сегментів. У студентів відсутній практичний критерій того, що дійсно важливе для практичної роботи, тому вони орієнтуються на емоційний механізм оцінки можливої значущості інформації для майбутнього і новизну, а також на інформацію у структурованій

формі, що полегшує її згадування.

Статистично значуща відмінність виявлена лише у критерії «нестандартність мислення» в психологів-практиків, що визначає їх більш креативну позицію в ході опрацювання інформації, порівняно зі студентами.

У психологів-практиків факторний аналіз (Додаток В.7.3) виявив 3 компоненти: 1) «Динамічність, нестандартність мислення» (35,8%) – креативний ситуативний підхід; 2) «Раціональність, стратегічність, аналітичність мислення» (31,7%); 3) «Імовірнісне мислення й емоційний інтелект» (12,1%) – емоційно-чуттєва і раціональна оцінка знань. Таким чином, специфіка інтелектуальних процесів психологів-практиків – креативна, раціональна, а також емоційно-чуттєва оцінка імовірності цінності нових знань.

Аналіз спільностей виявив максимуми: «практичність», «аналітичність», «раціональність» мислення, що дають найбільший внесок у всі фактори.

У студентів-психологів факторний аналіз (Додаток В.7.4) виявив 5 компонент: 1) «Логічність, стратегічність, практичність мислення» (25,3%). Знання студентом сприймається стратегічно-практичним при його логічності, що є помилкою – робота з підсвідомим потребує образних, метафоричних, парадоксальних і вражаючих форм знань, що часто не є логічними; 2) «Об'ємність, імовірність» (17,7%); 3) «Нестандартність, критичність» (17,5%) – стратегія пошуку новизни й ігнорування відомого; 4) «Типологічність» (6,9%) – стратегія узагальнень знань; 5) «Емоційний інтелект», слабко пов'язаний лише з аналітичністю – чуттєва оцінка сегментів знань.

Аналіз спільностей виявив максимуми: «емоційний інтелект», «практичність мислення» – всі фактори насичені емоційно-чуттєвою оцінкою знань. Отже, сприйняття студентів недостатньо орієнтоване на дійсно необхідне у психологічній, консультативній і психотерапевтичній взаємодії, а також знання практично отримує перебільшено посилену емоційну оцінку.

Підсумовуючи фазу «Інформаційна робота» слід відмітити місце і роль емоційного інтелекту як засобу чуттєвої ірраціональної оцінки потенційної

корисності нової інформації для майбутніх взаємодій з клієнтами.

Спільний аналіз емоційних аспектів на всіх фазах професійної діяльності психолога (Додаток В.8). Окремим варіантом статистичної обробки даних стало поєднання оцінок критеріїв всіх фаз у єдиний масив, що необхідне для визначення найбільш глибокої типової фахової позиції психологів у процесі діяльності.

У таблиці 2.3 представлено максимальні і мінімальні середні оцінки, що відображують внесок *емоційного інтелекту в структурні фази професійної діяльності психологів* на основі узагальнення експертних суджень (отримані у стобальній шкалі) психологів-практиків і психологів-студентів старших курсів про значущість характеристик інтелекту на кожній фазі психологічної роботи.

Таблиця 2.3

Внесок емоційного інтелекту в структурні фази професійної діяльності в психологів-практиків і психологів-студентів

Фаза	Психологи-практики		Психологи-студенти		
Контакт	max	Емоційний інтелект	86,5 ($\sigma=17,2$)	Емоційний інтелект	86,8 ($\sigma=13,8$)
		Цілісність мислення	76,0 ($\sigma=22,9$)	Гнучкість розуму	77,3 ($\sigma=23,1$)
		Гнучкість розуму	72,3 ($\sigma=26,4$)	Імовірнісне мислення	75,9 ($\sigma=23,9$)
	
	min	Типологічність мислення	55,5 ($\sigma=26,3$)	Різнокольоровість мислення	57,2 ($\sigma=23,4$)
		Комбінаторне мислення	55,2 ($\sigma=27,6$)	Типологічність мислення	54,5 ($\sigma=23,1$)
Структурне мислення		54,7 ($\sigma=27,7$)	Критичність мислення	52,8 ($\sigma=27,1$)	
Діагностика	max	Логічність мислення	78,0 ($\sigma=22,3$)	Емоційний інтелект	81,0 ($\sigma=23,1$)
		Емоційний інтелект	75,9 ($\sigma=15,9$)	Раціональний інтелект	76,5 ($\sigma=19,0$)
		Гнучкість розуму	75,2 ($\sigma=25,2$)	Глибина розуму	73,8 ($\sigma=21,3$)
	
	min	Різнокольоровість мислення	60,7 ($\sigma=27,0$)	Різнокольоровість мислення	56,2 ($\sigma=25,1$)
Образність мислення	60,6 ($\sigma=26,3$)	Нестандартність мислення	54,4 ($\sigma=26,9$)		

		Типологічність мислення	58,3 ($\sigma=20,9$)		Критичність мислення	54,1 ($\sigma=25,3$)
Вплив	max	Гнучкість розуму	82,0 ($\sigma=21,7$)	max	Емоційний інтелект	89,3 ($\sigma=11,7$)
		Емоційний інтелект	80,1 ($\sigma=19,3$)		Гнучкість розуму	78,9 ($\sigma=16,0$)
		Глибина розуму	79,7 ($\sigma=26,2$)		Глибина розуму	77,6 ($\sigma=18,0$)
		
	min	Різнокольоровість мислення	65,8 ($\sigma=26,4$)	min	Імовірнісне мислення	64,0 ($\sigma=22,6$)
		Типологічність мислення	58,8 ($\sigma=27,6$)		Критичність мислення	60,3 ($\sigma=22,3$)
Імовірнісне мислення		57,2 ($\sigma=29,0$)	Типологічність мислення		58,1 ($\sigma=24,1$)	
Тренінг	max	Емоційний інтелект	86,0 ($\sigma=14,5$)	max	Емоційний інтелект	88,8 ($\sigma=16,9$)
		Практичність розуму	83,7 ($\sigma=19,0$)		Нестандартність мислення	82,0 ($\sigma=17,2$)
		Гнучкість розуму	83,3 ($\sigma=18,8$)		Глибина розуму	76,1 ($\sigma=16,2$)
		
	min	Типологічність мислення	72,0 ($\sigma=21,8$)	min	Структурне мислення	67,9 ($\sigma=19,0$)
		Раціональний інтелект	71,7 ($\sigma=20,9$)		Типологічність мислення	63,5 ($\sigma=22,5$)
Комбінаторне мислення		71,0 ($\sigma=21,2$)	Критичність мислення		62,6 ($\sigma=22,0$)	
Стимулювання саморозвитку	max	Емоційний інтелект	85,1 ($\sigma=14,9$)	max	Емоційний інтелект	86,6 ($\sigma=11,4$)
		Нестандартність мислення	81,4 ($\sigma=19,0$)		Стратегічне мислення	80,6 ($\sigma=18,1$)
		Імовірнісне мислення	80,1 ($\sigma=19,9$)		Раціональний інтелект	78,3 ($\sigma=16,0$)
		
	min	Комбінаторне мислення	68,6 ($\sigma=19,3$)	min	Різнокольоровість мислення	66,1 ($\sigma=24,4$)
		Аналітичність мислення	68,2 ($\sigma=18,4$)		Критичність мислення	65,5 ($\sigma=25,1$)
Типологічність мислення		67,3 ($\sigma=21,6$)	Типологічність мислення		65,2 ($\sigma=19,0$)	
Підтримка	max	Емоційний інтелект	83,5 ($\sigma=16,9$)	max	Емоційний інтелект	84,4 ($\sigma=19,1$)
		Стратегічне мислення	76,9 ($\sigma=21,7$)		Цілісність мислення	73,6 ($\sigma=21,0$)
		Системність мислення	76,6 ($\sigma=24,3$)		Глибина розуму	73,2 ($\sigma=22,9$)
		

	min	Різнокольоровість мислення	63,5 ($\sigma=24,8$)	min	Критичність мислення	59,4 ($\sigma=18,8$)
		Імовірнісне мислення	60,2 ($\sigma=26,5$)		Образність мислення	58,0 ($\sigma=21,8$)
		Типологічність мислення	59,3 ($\sigma=24,4$)		Типологічність мислення	56,7 ($\sigma=22,4$)
Інформаційна робота	max	Логічність мислення	79,8 ($\sigma=22,9$)	max	Емоційний інтелект	81,9 ($\sigma=17,8$)
		Гнучкість розуму	79,4 ($\sigma=21,9$)		Цілісність мислення	78,6 ($\sigma=19,5$)
		Практичність розуму	78,3 ($\sigma=21,1$)		Структурне мислення	78,2 ($\sigma=22,0$)
		
	min	Типологічність мислення	68,9 ($\sigma=19,0$)	min	Критичність мислення	64,6 ($\sigma=22,7$)
		Комбінаторне мислення	66,6 ($\sigma=22,6$)		Типологічність мислення	60,3 ($\sigma=27,5$)
		Різнокольоровість мислення	66,1 ($\sigma=27,6$)		Нестандартність мислення	60,0 ($\sigma=31,1$)
Разом по всіх фазах	max	Емоційний інтелект	82,0 ($\sigma=18,0$)	max	Емоційний інтелект	85,5 ($\sigma=16,8$)
		Гнучкість розуму	77,4 ($\sigma=23,3$)		Глибина розуму	78,7 ($\sigma=58,8$)
		Практичність розуму	76,1 ($\sigma=23,6$)		Гнучкість розуму	74,0 ($\sigma=20,9$)
		
	min	Імовірнісне мислення	68,0 ($\sigma=25,8$)	min	Кольоровість мислення	63,0 ($\sigma=23,2$)
		Комбінаторне мислення	66,0 ($\sigma=22,0$)		Типологічність мислення	60,2 ($\sigma=23,3$)
		Типологічність мислення	62,9 ($\sigma=23,7$)		Критичність мислення	59,9 ($\sigma=23,6$)

На рівні середніх оцінок і практики, і студенти виявили максимуми: «емоційний інтелект», «гнучкість», «глибина» мислення, в студентів – «раціональність», а у практичних психологів (Додаток В.8.1) – «практичність мислення». Отже, в студентів 5-го курсу, ще не достатній (середина ранжировки) рівень прагматичної орієнтації.

Мінімуми: «критичність і типологічність мислення» спільні для студентів і практиків-психологів.

Різні властивості інтелектуальних процесів, потрібні на різних фазах, тому при обчисленні середніх одразу по всіх фазах ми не виявили статистично значущих відмінностей.

У психологів-практиків факторний аналіз (Додаток В.8.3) виявив по всіх фазах два дійсно узагальнених фактори: 1) робота з свідомим, раціональним рівнем психічного клієнта (специфіка декомпозиція); 2) робота з рівнем підсвідомості з проекцією емоційного інтелекту (специфіка – синтез в цілісність). Ці дві фази практичної реалізації взаємодії з клієнтом містять глибоку аналогію з методологією системного підходу: в аспектах системного аналізу і системного синтезу. При цьому синтез відбувається на рівні саме підсвідомого зі значним використанням емоційного інтелекту.

Аналіз спільностей по всіх фазах в психологів-практиків підтвердив факторну структуру – максимуми «аналітичність» і «образність» мислення.

У таблиці 2.4 представлено порядковий номер, вагу (у відсотках) і зміст факторів з врахуванням найбільших проекцій індикатора «емоційний інтелект» для всіх фаз структури діяльності психологів. Дані свідчать про істотний і прагматичний внесок емоційного інтелекту в структурні фази та його вбудованість в автоматизовані структури професійної взаємодії практика-психолога з клієнтом (перше і друге місце факторів за вагою), а також через брак досвіду у студентів про автономність (фактори з низькою вагою чи окремі) процесів емоційного інтелекту від реалізації професійних операцій взаємодії з клієнтом.

Таблиця 2.4

Огляд проекцій «емоційного інтелекту» на фактори для кожної структурної фази професійної діяльності психологів

Фаза	Психологи-практики				Психологи-студенти			
	Фактор			Проекція EI	Фактор			Проекція EI
	№	Вага	Зміст з врахуванням проекції емоційного інтелекту		№	Вага	Зміст з врахуванням проекції емоційного інтелекту	
Контакт	2	27,1%	«Гнучкість і глибина мислення» – стратегія емоційного сприйняття клієнта і гнучкого пристосування з ціллю: практичність, ефективність, комфортність взаємодії, повнота контакту (проф. модель взаємодії)	0,744	3	14,1%	«Аналітичність мислення» – стратегія «розчленування» об'єкта пізнання – концентрація студентів на фрагментах сприйнятого і наданні їм, поряд з раціональною, й окремої емоційної оцінки.	0,710

Діагностика	1	23,1%	«Рациональне і структурне мислення» – прагматично-орієнтована декомпозиція проблеми і ситуації клієнта на складові і значущі властивості особистості у межах яких можливе рішення його проблеми.	0,587	4	11,0%	«Емоційний інтелект» як сприйняття студентом клієнта з відмовою від аналітико-структурних дій (від'ємні проєкції), сприйняття невербального потоку без розчленування на субсигнали, без інтерпретацій.	0,873
	Вплив	1	40,9%	«Образність, нестандартність, імовірнісне, глибина мислення» – креативна метафорична техніка, що спочатку оминає свідомість зверненням до глибин психічного, а за деякий час ініціює в клієнті самостійне інтуїтивне рішення проблеми.	0,671	5	9,7%	«Ірраціональна креативність мислення» – через брак досвіду в студентів структура реплік впливу містить розрив раціональної цілі і креативної форми змісту вислову.
Тренінг	2	20,9%	«Структурне мислення» побудова лінії дій, де кожна дає енергію наступній для досягнення головного у тренінгу – автоматизованості, що мінімізує вольове зусилля (яке надто енергоємне), чим викликає радість і відчуття легкості рішення проблем.	0,796	5	8,9%	«Емоційний інтелект» фази тренінгу в студентів зчеплений з: ситуативністю (засіб орієнтування), однозначністю (без варіації інтерпретацій), практичністю і глибиною розуміння психічного (бачення проявів підсвідомого).	0,776
Стимулювання саморозвитку	2	25,1%	«Образність мислення» як техніка метафорично-аналогового впливу, орієнтованого на практичний результат з врахуванням і використанням невербального потоку.	0,664	5	9,3%	«Емоційний інтелект і стратегічне мислення» та від'ємна проєкція «образність» – прояв слабкості в студентів технік роботи з образною сферою і підсвідомим.	0,793
Підтримка	1	34,7%	«Глибина, практичність, нестандартність мислення» – креативний практично-орієнтований вплив психолога на виконавські частини психічного.	0,689	6	9,1%	«Глибина мислення» (9,3%) – концентрація на підсвідомих чинниках проблем з раціональною тенденцією роботи студентів з глибинами психічного.	0,668
Інформ. робота	3	12,1%	«Імовірнісне мислення й емоційний інтелект» – емоційно-чуттєва оцінка можливої потенційної значущості нових знань.	0,751	5	6,6%	«Емоційний інтелект» – чуттєва оцінка сегментів знань в ході аналітичного обмірковування сприйнятого	0,962
Всі фази	2	30,2%	«Робота з рівнем підсвідомості» (специфіка – синтез в цілісність)	0,511	4	7,6%	«Емоційний інтелект» як основа гнучкості взаємодії і цілісності сприйняття клієнта	0,780

Таким чином, при обробці всіх фаз, що вилучило нетипові й випадкові дисперсійні внески показників, професійна діяльність практиків-психологів –

це одночасний процес раціонального аналізу рівня свідомості і синтезу переважно на рівні підсвідомого, що істотно відрізняє їх від студентів.

В студентів-психологів у факторній структурі (Додаток В.8.4) 5 компонент (всі фази разом): 1) *«Імовірнісне, структурне, стратегічне, раціональне мислення»*; 2) *«Образне, критичне, нестандартне мислення»*; 3) *«Типологічне, системне мислення»*; 4) *«Емоційний інтелект»*; 5) *«Глибина розуму»*. Аналіз общностей по всіх фазах в студентів-психологів виявив максимуми: «глибина», «цілісність», «раціональність» мислення.

Таким чином, можна констатувати несформованість у студентів внутрішньої структури аналізу і синтезу психологічної інформації про клієнта, як глобальної професійної стратегії, позиції і дії фахівця, що пояснюється браком практики конкретних взаємодій з клієнтами і ситуацією переважання накопичення інформації в ході підготовки у вузі.

Підсумовуючи обробку оцінок всіх фаз і місце емоційного інтелекту в узагальненому вигляді слід відмітити, що в практиків-психологів емоційний інтелект «вбудований» у техніки роботи з підсвідомим, а в студентів виступає елементом гнучкого і цілісного сприйняття клієнта. Це зумовлює необхідність прагматично орієнтованої модифікації технології фахової підготовки психологів-студентів у вузі.

2.4. Психотерапевтичні техніки і емоційний інтелект

Проведений нами аналіз особливостей і проблем підготовки студентів-психологів виявив недостатність практичної підготовки студентів-психологів до взаємодії з клієнтом. У контексті проблеми використання емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психологів було проаналізовано групу відносно уособлених психотерапевтичних напрямів, які різною мірою передбачають участь емоційної сфери психолога як інструменту досягнення цілей – від значних (драматизаційних) до мінімальних (філософська психотерапія). Отже, роль емоційного інтелекту залежить від технік практичної

роботи психологів, тому необхідне окреме вивчення частот їх використання. Нами було побудовано контрольний перелік з 45 позицій, з використанням якого отримана інформація про рівень знань і вмінь в цих терапевтичних напрямів у психологів-практиків і студентів-психологів.

У *психологів-практиків* максимальні оцінки *знань* виявлено в позиціях: арт-терапія, ігрова терапія, казкотерапія, індивідуальна терапія, дитяча психотерапія, сімейна психотерапія, музикотерапія (оцінки більше за середнє на одне стандартне відхилення). Оцінки знань і вмінь психологами у максимумах майже повністю співпадають. Така ж картина на рівні середніх оцінок виявлена і в студентів (специфіка педагогічного вузу). Отже, група досліджених фахівців орієнтована на роботу з дитячим і підлітковим віком та зосереджена на актуалізації творчого потенціалу з акцентом на вивільнення проблемних аспектів в образній і аудіальній сферах, а також з тенденцією до індивідуальної роботи. Ключовим механізмом психотерапевтичного впливу в цих техніках роботи є гармонізація свідомого і підсвідомого клієнта в процесі творчості або під впливом музики, казок тощо. Аналізуючи місце емоційного інтелекту психолога у таких техніках діяльності і взаємодії можна відмітити задачі розпізнання у продуктах творчості сигнальної інформації про неузгодженості в психічному клієнта, а також аналіз невербальної інформації у парних взаємодіях.

Аналіз відмінностей середніх оцінок технічних психологічних вмінь виявив переважання психологів-практиків в індивідуальних техніках, а в студентів – у групових формах психологічної роботи.

Факторний аналіз оцінок психологами-практиками вмінь і знань у межах напрямів психотерапії контрольного переліку виявив певні відмінності (Табл. 2.5).

У *психологів-практиків* факторний аналіз виявив наступні компоненти при обробці даних оцінок рівня знань технік з областей психологічної роботи контрольного переліку.

Головні компоненти у підпросторі психотерапевтичних технік у масивах оцінок знань і вмінь психологів-практиків

Знання	Вміння
1. «Екзистенціально-трансперсональна, еkleктична психотерапія»	1. «Холдінг-терапія, аверсивна і наркологічна психотерапія»
2. «Позитивна, поведінкова клієнт-центрована психотерапія»	2. «Соціальна, мовна, поведінкова і гештальт-терапія»
3. «Інтерактивна, комунікативна, філософська терапія»	3. «Тілесна терапія, творче самовираження, катарсична терапія»
4. «Наркологічна, стресова терапія»	4. «Танцювальна, рухова, ритмічна терапія»
5. «Дитяча, ігрова терапія»	5. «Еkleктична, клієнтцентрована терапія»
6. «Десинсібіляційна і психотерапія кататимного переживання»	6. «Дитяча, ігрова, групова терапія»
7. «Танцювальна, рухова і терапія ритмом»	7. «Когнітивна терапія»
8. «Тілесно-орієнтована психотерапія»	
9. «Гештальт і когнітивна терапія»	

1. *«Екзистенціально-трансперсональна, еkleктична психотерапія»* – це відображення пошуку фахівцем власної психологічної концептуальної основи психологічної роботи, що виходить за межі науки і еkleктично поєднує заради прагматичності роботи з клієнтом і знання про факти та ключові моменти його життя (екзистенціальний підхід), а також наукові, релігійні, духовні концепції, парапсихологічні і містичні погляди (трансперсональний підхід). Таким чином, практичні психологи у першу чергу інтегрують знання навколо ідеї трансперсональних переживань, змінених станів свідомості і релігійного досвіду, пов'язуючи їх з буттям клієнта. Поява такого підходу – це наслідок усвідомлення в ході тривалої практики недостатності суто наукових підходів і спроба їх доповнити поглядами за межами науки, що пов'язане зі зверненням до об'єктів з низькою ймовірністю в психічному, які не визнаються офіційною наукою. У контексті дослідження емоційного інтелекту цей фактор відображує

компонент техніки емоційного інтелекту з використанням ірраціональної інформації, яка враховується свідомістю при роботі з клієнтом.

2. *«Позитивна, поведінкова клієнт-центрована психотерапія»* – орієнтована на проробку «пізнього» й «легкодоступного» досвіду клієнта (поведінкова психотерапія), інтегруюча філософсько-інтуїтивну мудрість Сходу і раціональну системність Заходу (позитивна психотерапія), а також заснована на практиках позитивного контакту, емпатичного розуміння, позитивної уваги, спрямованих на особистісний ріст (клієнт-центрована психотерапія). Отже, місце емоційного інтелекту у другому за вагою фактору представлено як емпатичне проникнення в особистість.

3. *«Інтерактивна, комунікативна, філософська терапія»* – поєднання містить акцент на вербальний обмін сигналами і взаємний вплив психолога і клієнта. Отже, це аспект рівності позицій.

4. *«Наркологічна, стресова терапія»* – поєднання, що відображує роботу зі значними психологічними відхиленнями, негативними і не лише позитивними прийомами впливу.

5. *«Дитяча, ігрова терапія»* – відображення ключового методу (гра) стосовно віку (діти), що зумовлює накопичення знань психологом.

6. *«Десенсибілізаційна і психотерапія кататимного переживання»* – поєднання моделі зниження чутливості клієнта до психологічних складнощів і техніки переопрацювання образів, що виникають у клієнта в зміненому стані свідомості і виступають проявом потреб, конфліктів, афектів, які утворюють вміст підсвідомого. Отже, у цьому векторі також присутні окремі аспекти процесів емоційного інтелекту як інструменту психологічної роботи.

7. *«Танцювальна, рухова і терапія ритмом»* – область знань про вплив на психічне через зміну психічного стану засобами ритму, музики і руху.

8. *«Тілесно-орієнтована психотерапія».*

9. *«Гештальт і когнітивна терапія»* – область розладів (фобій, депресій тощо) в основі яких містяться дисфункціональні установки і переконання, а також методом виступає робота у теперішньому, актуальному, розвиток

усвідомленості, відповідальності за власне життя, цілісності і завершеності.

Таким чином, з практикою роботи психологи-практики мають тенденцію до розбудови власної системи психологічних змістів і концепцій, що зумовлене невідворотнім узагальненням досвіду роботи з клієнтами і їх проблемами, з ключовою тенденцією – введення у систему власних наукових психологічних знань практичної інформації з-за меж базових наукових напрямів психологічної і психотерапевтичної роботи.

Факторний аналіз оцінок психологами рівня *вмінь* у межах окремих психотерапевтичних напрямів в психологів виявив конфігурацію векторів істотно відмінну від факторів *знань*.

1. *«Холдінг-терапія, аверсивна і наркологічна психотерапія»*. Ключова особливість цієї групи вмінь – використання поряд з вербально-невербальними засобами хімічних препаратів, особливих технік роботи з тілом, а також виклик інтенсивних негативних переживань в клієнта.

2. *«Соціальна, мовна, поведінкова і гештальт-терапія»*, що передбачає опрацювання «поверхневого», «легко доступного» досвіду клієнта з широким використанням вербальних технік спрямованих на вирішення клієнтом соціальних, міжособистісних проблем, неузгоджень, шляхом розвитку усвідомленості, відповідальності, цілісності, життя в актуальному та ін.

3. *«Тілесна терапія, творче самовираження, катарсична терапія»* – інтегральна практична техніка «вивільнення» і усвідомлення (імажинативне і кататимне) методами роботи з образною сферою, – підґрунтям тілесних негарздів у психічній сфері (в установках, фобіях, депресіях, акцентуаціях тощо).

4. *«Танцювальна, рухова, ритмічна терапія»* – найбільш проста техніка роботи з рівнем енергії, тілесними «вивільненнями». Проекція «казкотерапія» і «психодрама» – відображують метафоричні техніки і інтенсивність переживань клієнта при такому способі роботи.

5. *«Еклектична, клієнтцентована терапія»* – вільне поєднання будь-яких технік, спрямованих на емпатичне позитивне проникнення в ситуацію,

особистісні проблеми клієнта та забезпечення його особистісного зростання.

6. *«Дитяча, ігрова, групова терапія»* – системоутворюючим чинником вмінь є вік.

7. *«Когнітивна терапія»* зі значними проєкціями десинсбілізаційна і поведінкова терапія, що відображує техніку послаблення чутливості і реагування клієнтів на актуалізацію проблем шляхом їх глибокого усвідомлення.

Таким чином, психологи-практики на рівні вмінь виявили тенденцію до використання в психологічній взаємодії засобів роботи з тілом, допоміжних (поряд з вербально-невербальним обміном) засобів впливу на тіло і психічне, спеціалізацію на дитячому віці, а також ірраціональних (за межами наукових підходів) технік, поєднаних критерієм практичності як еkleктичний підхід в психотерапевтичній роботі. Останнє ми пов'язуємо з недостатнім вивченням конкретних психологічних технік роботи з клієнтом у вузі, що призводить до недостатності психологічних вмінь і тенденції до пошуків нових вмінь у магіко-містично-релігійних семантичних площинах та відповідних їм технік впливу. Іншими словами, технологія підготовки студентів у вузі потребує істотного вдосконалення прагматизацією знань до рівня конкретних науково прийнятних вмінь психологічної і психотерапевтичної роботи з клієнтами, достатніх для широких класів проблем

Факторний аналіз оцінок **психологами-студентами** власних вмінь і знань в межах ключових напрямів психотерапії виявив певні відмінності (Табл. 2.6).

У *студентів-психологів* факторний аналіз *знань* в області психотерапевтичних напрямів виявив наступне: 1) *«Комунікаційна психотерапія»* з проєкціями *«казкотерапія»*, *«музикотерапія»*, *«ігрова терапія»* та *«психотерапія творчим самовираженням»*; отже, найбільш вагомий системний ефект поєднання знань в студентів – орієнтація на побудову психологічної взаємодії на основі інформації про вільний самопрояв клієнта у будь-який спосіб; 2) *«Індивідуальна, глибинна, аналітична психотерапія»* – раціоналістичний аналіз підсвідомого у парній взаємодії;

Головні компоненти у підпросторі психотерапевтичних технік у масивах оцінок знань і вмінь психологів-студентів

Знання	Вміння
1. «Комунікаційна психотерапія»	1. «Бібліотерапія і комунікативна психотерапія»
2. «Індивідуальна, глибинна, аналітична психотерапія»	2. «Імажинативна і психотерапія катарсичного переживання»
3. «Терапія накопичення жетонів»	3. «Аверсивна, десенсибілізацій і раціональна психотерапія»
4. «Наркологічна, поведінкова і психотерапія залежності»	4. «Аналітична, глибинна, психоаналітична терапія»
5. «Імажинативна психотерапія»	5. «Арт-терапія»
6. «Психотерапія ритмом, тілесно-орієнтована терапія»	6. «Трансперсональна, холдінг і катарсична терапія»
7. «Гіпнотерапія»	7. «Наркологічна і психотерапія залежності»
	8. «Гіпнотерапія»
	9. «Тілесно-орієнтована психотерапія»
	10. «Еклектична терапія»
	11. «Мовна, стресова, поведінкова психотерапія»

3) «Терапія накопичення жетонів» відображує техніку негативного чи позитивного підкріплення бажаних і небажаних форм і моделей психічного функціонування, що є наслідком процесу навчання у вузі (актуальний особистісний конструкт); 4) «Наркологічна, поведінкова і психотерапія залежності» – відображення напряму знань про залежності, що сприймаються студентами як значна проблема через проблемність власної життєдіяльності при навчанні і тиску різноманітних проблем; 5) «Імажинативна психотерапія» з еклектичним поєднанням знань з дуже різних напрямів; 6) «Психотерапія ритмом, тілесно-орієнтована терапія»; 7) «Гіпнотерапія».

Загальний огляд масиву проєкцій визначив значну сплутаність знань студентів – зв'язаність змістовно протилежних чи не пов'язаних концепцій. Отже, студенти виявили недостатньо упорядкований, недиференційований набір знань у психотерапевтичній сфері, що можна пояснити недостатністю

практичної перевірки ними дієвості теоретичних психологічних знань, а також класифікуванням знань під впливом домінуючих у студентів особистісних конструктів і життєвих проблем.

Факторний аналіз оцінок психотерапевтичних **вмінь** в студентів-психологів виявив наступне: 1) «Бібліотерапія і комунікативна психотерапія» – вплив інформуванням; 2) «Імажинативна і психотерапія кататимного переживання», а також проєкція «накопичення жетонів» – відображення тенденції роботи з вільними образами і маркування їх позитивно чи негативно як спосіб підкріплення; 3) «Аверсивна, десенсибілізацій і раціональна психотерапія» – модель «холодної» раціональної техніки взаємодії з використанням негативних переживань клієнта для руху до вирішення проблеми; 4) «Аналітична, глибинна, психоаналітична терапія» – стратегія раціонального розуміння підсвідомого; 5) «Арт-терапія» в індивідуальних і групових формах; 6) «Трансперсональна, холдінг і катарсична терапія» – група прийомів, що частково виходять за межі наукової традиції для емоційного відреагування проблем клієнтом; 7) «Наркологічна і психотерапія залежності»; 8) «Гіпнотерапія»; 9) «Тілесно-орієнтована психотерапія»; 10) «Еклектична терапія» з проєкціями «екзистенціальна психотерапія» і «нейролінгвістичне програмування»; 11) «Мовна, стресова, поведінкова психотерапія». Таким чином, у студентів техніки психологічної роботи істотно диференційовані, порівняно зі знаннями, але це скоріше знання про вміння, а не особиста здатність використовувати спеціальні прийоми психотерапевтичної роботи з клієнтами.

Підсумовуючи розділ, необхідно відмітити значно більший прояв тенденції практиків-психологів спиратися на емоційний інтелект порівняно зі студентами, що акцентовані на раціоналістичному підході як в області знань, так і в області вмінь в сфері психотерапевтичних засобів.

Таким чином, при завершенні навчання і поступовим набуттям досвіду відбувається посилення звертання психологів до емоційних, ірраціональних, нетрадиційних підходів до розуміння психологічних проблем клієнта і їх

вирішення, а також до відповідних технік впливу і взаємодії, досягнення результату і його оцінки.

2.5. Співвідношення рис особистості і складових емоційного інтелекту

Дослідження для оцінки рівнів складових емоційного інтелекту психологів виконувалось з перспективною метою пошуку особистісних важелів для формування емоційного інтелекту в процесі тренінгової роботи зі студентами в умовах Вузу. Вимір рівня емоційного інтелекту є складною задачею через специфіку самого процесу мінливих емоційних переживань, образів, думок, що лежать в основі емпатичного осягнення суті проблеми клієнта, його стану, а також можливих способів подолання небажаного в особистості людини. Емоційно-чуттєві переживання можуть швидко десятками різноякісних переживань проминати в психічному, це дуже динамічний процес, що радикально суперечить статичності методів вимірювання емоційного інтелекту на великих інтервалах часу, типових для методів психологічної діяльності. Таким чином, суперечність статичних психометричних підходів та технологій виміру і динамічної сутності емоційного інтелекту вказує на необхідність дуже обережного ставлення до точкових оцінок інтенсивності складових емоційного інтелекту.

У нашому дослідженні не ставилося завдання створення нової методики вимірювання емоційного інтелекту, але бажано було б мати оцінки досліджуваних. Специфіка вивчення емоційного інтелекту психологів, що приймали участь у дослідженні, додає, поряд з іншими факторами викривлень даних («соціальної бажаності» та ін.), ще й фактор «професійної бажаності». Пункти використаних методик цілком зрозумілі досліджуваним фахівцям з психології, що призводить до певних змін первісних оцінок.

Методики опитування породжують оцінку мінливого динамічного процесуального емоційного інтелекту у формі точок у певній шкалі. Типова обробка тестів такого типу орієнтована на діагностику груп осіб для

демонстрування їх приблизного рівня, що здійснюється сумуванням балів за ключами, співставленням отриманого числа з тестовими нормами та формулюванням якісного висновку про інтенсивність. Вочевидь, сумування балів є занадто неточне з психометричної точки зору. У межах нашого дослідження оцінка емоційного інтелекту не планувалось для індивідуальної роботи, тому всі операції перераховані вище не виконувались.

Ще один аспект проблеми виміру емоційного інтелекту у тому, що психометрична адаптація виконується на великих популяціях осіб, які, зазвичай, докорінно відрізняються від нашої специфічної групи досліджуваних – практичних психологів. Тому тест сконструйований на таких великих популяціях осіб неадекватний ситуації дослідження самих психологів, які частково «викривляють» дані пунктів опитувальника через повне усвідомлення їх суті і фактор «професійної значущості» окремих змістів індикаторів тесту.

На відміну від завдань конструювання тестів, їх психометричної адаптації та індивідуального консультування, ми вирішували задачу пошуку глибинних зв'язків емоційного інтелекту і рис особистості, а також нас цікавили окремі зв'язки з такими показниками, наприклад, як: «Вік», «Стаж», «Стать» тощо. Тому ми повністю відмовились від способів сумування балів («грубих для наших цілей»), які запропоновані авторами і виконали обчислення оцінок досліджуваних за субшкалами емоційного інтелекту у значно більш точний, психометрично бездоганний спосіб методом регресійного обчислення оцінок за факторами, який передбачений серед алгоритмів факторного аналізу в комп'ютерній програмі SPSS (Statistical Package for Social Science).

Для обґрунтування дієвості цього підходу слід послатися на цілі статистичного методу факторного аналізу – це вияв: 1) головних компонент, що містять найбільший об'єм інформації про варіацію ознак досліджуваних; 2) специфічних факторів, що при дослідженні психологів, насамперед, пов'язані з чинником «професійної бажаності», професійних установок сприйняття пунктів тестів; 3) факторів помилок вимірів (наприклад, – втома, освітлення, обставини, темп тощо). В моделі головних компонент специфічні і

фактори помилок не розділяються, отже, здійснюючи факторний аналіз і зосереджуючись на змісті головних компонент (з найбільшою вагою, більше одиниці), ми ігноруємо зміст специфічних факторів, а також векторів помилок. Ключовою задачею при такому підході є з'ясування того, які вектори відповідають змісту факторів запроєктованому розробником тестів.

Виконана нами обробка даних психологів-практиків методикою Н.Холла виявила дійсне існування компонент змістовно запроєктованих автором, але в іншій послідовності, а також з появою серед авторських специфічного для психологів фактору (його зміст ігноровано). Пункти тесту дійсно скупчені (відповідно до авторських ключів) на 70-80 відсотків в головних компонентах, що є достатньо прийнятним результатом.

Математичний експеримент з обробки даних студентів-психологів, а також спільна обробка даних практиків і студентів виявила значне «розмивання» і руйнування у цьому випадку окремих субшкал в обох методиках. Психологічний аналіз визначив ключову причину цього у тому, що студенти внаслідок ситуації навчання перебільшено орієнтовані на інформацію, раціонально-логічне структурне й нечутливе сприйняття клієнтів, що сильно викривляє результати факторизації і унеможлиблює отримання оцінок студентів за субшкалами, заявленими авторами методик. Отже, у цьому розділі використано дані лише практичних психологів, що цілком відповідає темі дослідження.

Оцінка досліджуваних за факторами виконується на основі лінійних регресійних рівнянь, факторні проекції (кореляції між показниками і головними компонентами) програмно трансформуються у коефіцієнти регресії, а значеннями для підстановки в рівняння виступають стандартизовані первісні дані (з нульовим середніми і одиничною дисперсією). Таким чином, на відміну від «грубих» оцінок сумуванням для індивідуального консультування, ми використали психометрично дуже точну процедуру регресійного обчислення оцінок досліджуваних психологів, яка врахувала варіації дисперсії за всіма пунктами опитувальників Н. Холла і Д. В. Люсіна. Це є підставою для

використання отриманих у стандартній шкалі оцінок субшкал емоційного інтелекту для подальших пошуків його зв'язків з рисами особистості та іншими показниками дослідження.

Відповідно до методики Н. Холла для кожного досліджуваного нами отримано оцінки за субшкалами: 1) *управління власними емоціями*; 2) *розпізнавання емоцій інших людей*; 3) *емпатія*; 4) *самотивація*; 5) *емоційна обізнаність*. Відповідно до авторської логіки далі будується «інтегральний показник емоційного інтелекту» як сума балів, але у нашому випадку (оцінки досліджуваних отримані у стандартній шкалі) застосовано середнє значення субшкал. На нашу думку, інтегральний показник слід отримувати на основі факторного аналізу масиву оцінок, але у нашому випадку, через ортогональність оцінок головних компонент, це неможливе. Тому, отримані (як середні значення) інтегральні оцінки емоційного інтелекту в обох методиках слід розглядати як менш точні і допоміжні показники, задані авторами методики як необхідні, але ключова інформація для висновків про емоційний інтелект все ж містяться в стандартизованих оцінках субшкал.

Наступною методикою дослідження емоційного інтелекту є опитувальник **ЕмІн** Д. В. Люсіна [109]. Факторний аналіз первісних даних досліджуваних виявив в практичних психологів існування запроєктованих автором субшкал, але в іншому порядку, що не є критичним. На рівні структурного аналізу пунктів опитувальника **ЕмІн** Д. В. Люсіна нами виявлено п'ятнадцять головних компонентів (Додаток Г.1), що разом пояснюють 75,7% загальної дисперсії та добре відображують теоретично очікувані глибинні чинники в межах проблеми значущості емоційного інтелекту для структурних фаз психологічної діяльності.

В додатку Г.1 представлено таблицю факторних проєкцій: більше 70% пунктів сполучені саме з векторами вказаними автором. За цими субшкалами також були обчислені оцінки по кожному досліджуваному за факторами: 1) розуміння емоцій інших; 2) контроль експресії; 3) розуміння власних емоцій; 4) управління власними емоціями; 5) управління емоціями інших. Відповідно

до позиції автора методики **ЕМІн** також були обчислені інтегральні показники: міжособистісний EI; внутрішньоособистісний EI, розуміння емоцій; управління емоціями, інтегральний показник EI. Через використання стандартної шкали інтегральні показники обчислювались як середнє між субшкалами, що увійшли в такі інтегровані показники, що частково знижує їх якість з психометричної точки зору.

Таким чином, було підготовлено два масиви оцінок, субшкал і вторинних показників з результатами методів Д.В.Люсіна і Н.Холла з метою пошуку їх зв'язків з рисами особистості й іншими показниками дослідження.

Розглянемо *співвідношення рис особистості та емоційного інтелекту* психологів. Аналіз зв'язків рис особистості і субшкал емоційного інтелекту важливий з точки зору розвитку особистості студентів в ході тренінгу. Частина рис особистості сприятлива для використання емоційного інтелекту, частина гальмує його інструментальне застосування, третя частина майже не впливає. Знак кореляції риси і субшкали емоційного інтелекту вказує на сприятливість чи несприятливість риси особистості для інтенсивності властивостей емоційного інтелекту. До уваги були взяті лише значущі коефіцієнти кореляції.

Для виміру рис особистості нами застосовано тест ПДТ [144], розроблений в результаті факторизації спільного простору векторів тесту ММРІ [170] і 16ЛФ [32], адаптований на російськомовній популяції. Розглянемо значущі кореляційні зв'язки шкал другого рівня методики ПДТ і субшкал методик виміру емоційного інтелекту.

Аналіз зв'язків шкали «**Психічна неврівноваженість**» (Табл. 2.6), яка в методиці ПДТ інтегрує в собі шкали «Нейротичність», «Психотичність», «Депресивність» і показників методів оцінки емоційного інтелекту виявив наступне (в таблиці 2.7 і в наступних: **r** – коефіцієнт кореляції, **P** – імовірність помилки).

Кореляційні зв'язки шкали ПДТ «Психічна неврівноваженість» і субшкал в методиках оцінки емоційного інтелекту в психологів

Шкали рис ПДТ і показники ЕІ	r	P
Невротичність	0,79	0,00
Депресивність	0,64	0,00
Боязкість, сором'язливість	0,58	0,00
Інтроверсія	0,56	0,00
Розгальмованість	-0,40	0,01
Психотичність	0,38	0,01
ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИЙ ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ (Люсин)	-0,38	0,02
Розпізнання емоцій інших людей (Холл)	-0,37	0,02
Контроль експресії (Люсин)	-0,32	0,03
ІНТЕГРАЛЬНИЙ ПОКАЗНИК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ (Люсин)	-0,32	0,04
ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ (Холл)	-0,31	0,04
Совісність	0,30	0,04
УПРАВЛІННЯ ЕМОЦІЯМИ (Люсин)	-0,30	0,04
Емоційна обізнаність (Холл)	-0,30	0,05
Управління власними емоціями (Люсин)	-0,29	0,05

Виявлено від'ємні проєкції з субшкалами емоційного інтелекту: «розпізнання емоцій інших», «контроль експресії», «емоційна обізнаність», «управління власними емоціями», а також від'ємні зв'язки з вторинними показниками: «внутрішньоособистісний емоційний інтелект», «інтегральні показники емоційного інтелекту (Люсин)», «інтегральний рівень емоційного інтелекту (Люсин)».

Таким чином, нейротично-психотично-депресивні тенденції особистості істотно зменшують ймовірність інструментального застосування емоційного інтелекту у професійній діяльності практиків-психологів.

Механізмом такого процесу ми вбачаємо у блокуванні усвідомлення емоцій зависокими їх рівнями у неврівноважених осіб, що, безумовно, блокує управління емоційною сферою. З точки зору підготовки психологів потрібно звернути увагу на лабільність емоційних процесів і виявлення межі інтенсивності переживань нейротично-психотично-депресивного типів, за якою починається блокування інструментальності емоційного інтелекту та усвідомленості переживань.

Найбільший внесок у «неврівноваженість» спричиняє «невротичність» як процес інтенсивного збудження і швидкого виснаження психічного. Ключовим інструментом долання і оволодіння такої тенденції є фізичне тренування, яке збільшує час до початку виснаження, а також техніки гальмування лабільності емоційних процесів методом психологічного тренінгу для сповільнення наростання емоційного збудження. Нейрофізіологічний і генетичний рівень витоків «нейротичності» призводить до позитивної її стабільності, що зумовлює єдину можливість оволодіння нею розробкою контрстратегій психічного функціонування, що блокують крайні рівні нейротичності.

Таким чином, у глобальному розумінні, психічна неуврівноваженість гальмує і блокує професійну діяльність психологів у аспекті використання емоційного інтелекту через блокування усвідомлення і керування власними емоціями.

Аналіз зв'язків шкали «*Асоціальність*» (Табл. 2.8), яка в ПДТ інтегрує в собі шкали «*Розгальмованість*» і «*Совісність*» (від'ємна проекція) та показників методів оцінки емоційного інтелекту виявив наступне.

Таблиця 2.8

Кореляційні зв'язки шкали ПДТ «Асоціальність» і субшкал в методиках оцінки емоційного інтелекту (в психологів)

Шкали рис ПДТ і показники ЕІ	r	P
Совісність	-0,55	0,00
Емпатія (Холл)	-0,45	0,00
Невротичність	-0,39	0,01
Розгальмованість	0,35	0,02

Шкала «Асоціальність» у психологів виявила зв'язок також і з «невротичністю». Отже, на рівні рис особистості посилена емпатія пов'язана одночасно з «загальмованістю», «совісністю» і «невротичністю» – емпатичне проникнення ініціюється і посилюється при сполученні підвищеної нормативності, самоконтролі, збудженості та психологічному виснаженні. Це можна висловити інакше: відповідальність перед клієнтом ініціює виснажливі зусилля, що вмикають емоційний процес повної концентрації свідомої і

підсвідомої уваги психолога на клієнті і його проблемах, а нейротичне виснаження є наслідком задовгої концентрації на особистості клієнта, проблеми і розлади в якого часто дійсно емоційно вражаючи для самого психолога (умовно кажучи психолог частково бере на себе тягар проблем клієнта, а допомога може виходити за межі лише психологічної).

Нейротичність – це підвищена чутливість до інтерорецептивних подразників в тілі (в жінок, наприклад, біологічно необхідна при вагітності для забезпечення дитини необхідним – мати без інтелектуальних міркувань шукає їжу з необхідним дитині). На психологічному рівні така чутливість – це спрямування свідомої уваги на імпульси підсвідомого, що й зумовлює більш ефективний процес емпатичного розуміння клієнта психологом.

Аналіз зв'язків шкали «*Інтроверсія*» (Табл. 2.9) та показників методів оцінки емоційного інтелекту виявив наступне.

Таблиця 2.9

Кореляційні зв'язки шкали ПДТ «Інтроверсія» і субшкал в методиках оцінки емоційного інтелекту (в психологів)

Шкали рис ПДТ і показники ЕІ	r	P
Боязкість, сором'язливість	0,90	0,00
Комунікабельність	-0,71	0,00
Контроль експресії (Люсин)	-0,64	0,00
Депресивність	0,59	0,00
Психічна неврівноваженість	0,56	0,00
Естетична вразливість	0,49	0,00
ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИЙ ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ (Люсин)	-0,46	0,00
ІНТЕГРАЛЬНИЙ ПОКАЗНИК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ (Люсин)	-0,39	0,01
Розгальмованість	-0,38	0,01
Невротичність	0,36	0,02
УПРАВЛІННЯ ЕМОЦІЯМИ (Люсин)	-0,35	0,02
Психотичність	0,31	0,04

«Інтроверсія» у тесті ПДТ є сполученням підвищених «*боязкості, сором'язливості*» та низьких «*комунікабельності*» і «*загальної активності*». Але «*Загальна активність*» не має значущих від'ємних кореляцій з інтроверсією в даній популяції досліджуваних. Отже, з екстраверсивністю (як протилежного полюсу інтроверсії) пов'язані показники емоційного інтелекту:

«Контроль експресії» (Люсин); «Внутрішньоособистісний емоційний інтелект», «Інтегральний показник емоційного інтелекту», «Управління емоціями». Це відображує значний для підготовки психологів аспект: екстраверсія значною мірою зумовлює контроль і управління власними емоційними переживаннями психолога в ході взаємодії з клієнтами.

Нейрофізіологічний механізм «інтроверсії» пов'язаний з надсильним збудженням нейронів мозку у відповідь на екстерорецептивні подразники, що призводить до уникання інтровертами соціальних взаємодій, де він переживає нестерпне внутрішнє збудження. Відповідно, екстраверсивна тенденція – це слабке збудження психічного при екстерорецептивних подразниках, що й зумовлює більш ефективний контроль і управління власними емоціями.

Аналіз зв'язків шкали «*Сенситивність*» (Табл. 2.10), яка в ПДТ інтегрує в собі шкали «*Жіночність*» і «*Естетична вразливість*» та показників методів оцінки емоційного інтелекту виявив наступне.

Таблиця 2.10

Кореляційні зв'язки шкали ПДТ «Сенситивність» і субшкал в методиках оцінки емоційного інтелекту (в психологів)

Шкали рис ПДТ і показники ЕІ	r	P
Жіночність	0,69	0,00
Естетична вразливість	0,55	0,00
Розуміння емоцій інших (Люсин)	0,42	0,01
Сумлінність	0,38	0,01
Загальна активність	0,38	0,01
ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ (Холл)	0,31	0,04

У випадку психологів-практиків «сенситивність» зчеплена з «сумлінністю» і «загальною активністю». Серед шкал емоційного інтелекту найбільші кореляції з сенситивністю виявили: «Розуміння емоцій інших» і «Інтегральний рівень емоційного інтелекту» (Холл).

Не виявлено значущих зв'язків між шкалами емоційного інтелекту і двома шкалами ПДТ: 1) «*жіночність*», що можна трактувати як наслідок взаємного нівелювання різними гендерними жіночими стратегіями функціонування емоційного інтелекту. Іншими словами, – частина особливостей

функціонування жіночої особистості інтенсифікує емоційні процеси, інша частина блокує, що на рівні кореляцій виявило незначний вплив «жіночності», як гендерного типу особистості, на властивості, визначені шкалами емоційного інтелекту; 2) «сумлінність», що відображує її знижену впливовість на складові емоційного інтелекту.

Таким чином, у межах використаного підпростору рис емоційний інтелект – це системний ефект сполучення кількох властивостей: «Загальна активність» (рух, енергійність) особистості – це підґрунтя емоційного інтелекту в аспекті енергії і обов’язковості певної дії; «Естетична вразливість» – це особлива властивість, що відображує чутливість і активацію психічного при сприйнятті гармонійного чи дисгармонійного, пропорційного чи не пропорційного, естетичного чи не естетичного тощо. «Вразливість» цього типу може стосуватися і внутрішніх об’єктів.

Отже, механізмом емоційного інтелекту є сполученням «сенситивності», «сумлінності» і «загальної активності». Підтвердженням такого висновку є те, що з «загальною активністю» особистості пов’язані обидва інтегральних показника емоційного інтелекту (Н. Холла і Д. В. Люсіна), а також субшкали: 1) розуміння емоцій інших; 2) міжособистісний емоційний інтелект; 3) управління емоціями; 4) управління власними емоціями.

Таким чином, підсумовуючи аналіз особистісної детермінації емоційного інтелекту на рівні рис особистості в межах простору векторів методики ПДТ, можна визначити зумовленість емоційного інтелекту сполученням: «екстраверсія», «психічна стабільність», «загальна активність», «сенситивність», «сумлінність», «нейротичність». Емпатичне проникнення інтенсивніше при сполученні «сумлінності» і «нейротичності»; розуміння емоцій інших посилене сполученням «сенситивності», «совісності» і «загальної активності»; управління емоціями посилене при максимумах «екстраверсії» і «загальної активності»; внутрішньо особистісний емоційний інтелект підсилений при максимумах «нейротичності»; інтегральний емоційний інтелект посилений, насамперед, при максимумі «загальної активності»

особистості (надлишок психічної енергії, що реалізується не для руху у просторі, а для обслуговування взаємодії свідомого і підсвідомого).

Шкали ПДТ складені з різної кількості пунктів, тому для порівняння середніх оцінок досліджуваних психологів ми трансформували їх у 100-бальну шкалу інтенсивності (Табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Ранговані середні оцінки рис з шкалами ПДТ в психологів

<i>Шкали ПДТ</i>	<i>Середня оцінка</i>
<i>Комунікабельність</i>	<i>74,9</i>
<i>Сумлінність</i>	<i>63,8</i>
<i>Жіночність</i>	<i>60,6</i>
<i>Сенситивність</i>	<i>57,6</i>
<i>Естетична вразливість</i>	<i>52,9</i>
Невротичність	51,3
Психічна неврівноваженість	47,1
Загальна активність	42,2
Депресивність	40,1
Розгальмованість	36,2
Боязкість, сором'язливість	29,3
Інтроверсія	29,1
Психотичність	28,7
Асоціальність	17,5

Таким чином, для реалізації емоційного інтелекту в процесі професійної діяльності в психологів-практиків наявна сприятлива конфігурація рис особистості, що відповідає жіночій моделі гендерних стратегій функціонування і типовим професійно-орієнтованим змінам особистості психологів, які займаються психотерапевтичною і консультативною практикою. Також необхідно зауважити, що рівень цих рис можна значно варіювати, що зумовлює конструктивні перспективи формування емоційного інтелекту як свідомого коливання стану особистості психолога для більш інтенсивної реалізації властивостей емоційного інтелекту різних типів (заданих субшкалами).

Поряд з вивченням зв'язків рис особистості і особливостей емоційного інтелекту нами було виконано також пошук значущих зв'язків з іншими показниками дослідження. Аналіз зв'язків «стажу» і субшкал емоційного

інтелекту виявив наступне:

- + 0,29 (P<0,05) «Вік» і «Інтегральний рівень EI» (Холл);
- + 0,28 (P<0,05) «Психодіагностичний стаж» і «Розпізнання емоцій» (Холл);
- + 0,32 (P<0,05) «Психотерапевтичний стаж» і «Інтегральний рівень EI» (Холл);
- + 0,29 (P<0,05) «Загальний стаж» і «Інтегральний рівень EI» (Холл)
- + 0,29 (P<0,05) «Загальний стаж» і «Емпатія».

Отже, з віком і стажем відбувається дуже повільне, але нарощування активності емоційного інтелекту у функціонуванні особистості психологів-практиків в ході професійної діяльності.

При переході від раціоналістичної позиції студентів до гнучкої позиції психологічної роботи практиками психологами поступово збільшується акцент на використанні емоційного інтелекту як інструменту. Серед кореляції було помічене також збільшення використання медитативних вправ і вживання алкоголю психологами-практиками. І алкоголь, і медитації зупиняють раціональну активність, але у різний спосіб, тому можуть бути частковими чинниками набуття досвіду функціонування особистості психолога як «чистого сприйняття» вербального і невербального потоку без раціонально-логічного його аналізу, що є окремою фазою реалізації емоційного інтелекту.

У таблиці 2.12 представлено середні значення для запропонованих в формі анкети засобів управління власними емоційними станами (потенційно значущі для функціонування емоційного інтелекту).

Отже, найбільш високочастотними є «переключення емоцій», «інтенсивне спілкування», що є точним відображенням ключових жіночих гендерних стратегій: переспрямування енергії активності при емоційному збудженні на прості дії (робота по дому) і соціальне єднання шляхом інтенсифікації спілкування, пошуку спільних почуттів, ставлень, тем розмов, для чого жінки використовують будь-який привід (для початку контактування). Стан взаємодії є нормою для жінки, що радикально відрізняє її від чоловічої статі з гендерно зумовленою цілеорієнтованістю, яка потребує мовчання і зосередженості.

Ранговані середні оцінки прийоми й інші аспектів саморегуляції психологів в емоційній сфері

Індикатори анкети	Середнє	Сигма
Переключення емоцій	58,2	20,1
Інтенсивне спілкування	55,5	30,2
Зосередження емоцій	54,8	22,0
Робота по дому	54,8	30,9
Заспокоєння	53,3	25,8
Розподіл емоцій	49,5	24,1
Видалення напруження	47,4	27,5
Гра з домашніми тваринами	37,6	34,9
Напруження	37,3	23,8
Зарядка	34,5	29,4
Психоделічна музика	30,6	27,6
Збудження	29,1	21,1
Танці	26,4	29,0
Спорт	26,2	27,0
Медитація	24,5	29,1
Алкоголь	9,2	17,8
Куріння	8,9	25,5
Вживання антидепресантів	0,5	1,9

При рангуванні коефіцієнтів кореляцій показника «Інтегральний рівень емоційного інтелекту» (Холл) з іншими показниками дослідження (Табл. 2.13) виявлено найбільші його кореляції з: «видаленням напруження» (+0,60; $P < 0,001$), «заспокоєння» (+0,39; $P < 0,01$), «зосередження емоцій» (+0,39; $P < 0,01$), «відчуття емоцій, почуттів іншої людини» (+0,48; $P < 0,001$).

Таким чином, як важливу умову «спрацьовування» емоційного інтелекту можна розглядати опанування вольовим зусиллям власними емоційними переживаннями. Важливим тут є спочатку емоційний сплеск, як генерація енергії активності психічного, а потім вольове самоопанування. Енергія необхідна для встановлення зв'язку між рівнем свідомого і рівнем підсвідомого, що містить новий об'єм інформації про сприйняття клієнта. Вихід інформації в свідоме блокується раціональними фільтрами, доланню яких сприяє емоційний сплеск і його опанування психологом. Витоками емоційного сплеску є відповідальність і нейротичність самого психолога, а також драматичність

ситуації клієнта, що, через ефект емпатії, викликає сильні почуття в психолога.

Таблиця 2.13

Ранговані коефіцієнти кореляції показника «Інтегральний рівень емоційного інтелекту» (Холл) й інших показників дослідження

Індикатори	r	P
Видалення напруження	0,60	0,00
2. На скільки часто Ви відчуваєте емоції і почуття іншої людини при знаходженні поряд з нею?	0,48	0,00
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект (Люсин)	0,46	0,00
Розуміння емоцій (Люсин)	0,45	0,00
Емоційна обізнаність (Холл)	0,45	0,00
Розпізнання емоцій інших людей (Холл)	0,45	0,00
Самомотивація (Холл)	0,45	0,00
Емпатія (Холл)	0,45	0,00
Управління власними емоціями (Холл)	0,45	0,00
1. На скільки часто у Вас бувають випадки відчуття внутрішнього світу іншої людини (думка, образи) при знаходженні поряд з людиною?	0,41	0,01
Заспокоєння	0,39	0,01
Зосередження емоцій	0,39	0,01
11. Чи є у вас тенденція до складання ритмічного тексту чи віршів (зараз або в минулому)?	0,38	0,01
Медитація	0,38	0,01
Розуміння власних емоцій (ВП-Д. В. Люсин)	0,35	0,02
Вік	0,34	0,03

«Інтегральний показник емоційного інтелекту» за методикою Д. В. Люсина, при рангуванні кореляцій виявив значний акцент на управлінні емоціями (табл. 2.14).

Для уточнення співвідношення шкал в обох методиках ми застосували спільну факторизацію лише показників емоційного інтелекту (Додаток Г.3).

З таблиці факторних проєкцій видно 5 ключових векторів: 1) «Емоційний інтелект» як розуміння емоцій інших людей; 2) «Емоційний інтелект» як розуміння власних емоцій; 3) «Емоційний інтелект» як управління власними емоціями; 4) «Емоційний інтелект» як розпізнання-контроль емоцій, що разом пояснюють 63,1% загальної дисперсії. Четверта – «Самомотивація» і п'ята «Емоційна обізнаність» компоненти – це специфічна позиція розуміння

емоційного інтелекту в ході розробки методики Н.Холла, яка відсутня в методиці Д.В.Люсіна.

Таблиця 2.14

Ранговані коефіцієнти кореляції показника «Інтегральний показник емоційного інтелекту» (ОЭИ-Д. В. Люсин) й інших показників дослідження

Індикатори	r	P
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект (Люсин)	0,77	0,00
Управління емоціями (Люсин)	0,77	0,00
Розуміння емоцій (Люсин)	0,63	0,00
Міжособистісний емоційний інтелект (Люсин)	0,63	0,00
Психотичність	-0,46	0,00
Розуміння власних емоцій (Люсин)	0,45	0,00
Управління емоціями інших (Люсин)	0,45	0,00
Розуміння емоцій інших (Люсин)	0,45	0,00
Контроль експресії (Люсин)	0,45	0,00
Управління власними емоціями (Люсин)	0,45	0,00
Переключення емоцій	0,42	0,01
Загальна активність	0,42	0,01
Інтроверсія	-0,39	0,01
<i>Спорт</i>	-0,38	0,01
<i>Куріння</i>	-0,38	0,02
Розпізнання емоцій інших людей (Холл)	0,36	0,02
Депресивність	-0,35	0,02
<i>Зарядка</i>	-0,35	0,02
Інтегральний рівень емоційного інтелекту (Холл)	0,34	0,03
10. Чи можете ви побачити сон за власним бажанням?	0,33	0,03
Психічна невірноваженість	-0,32	0,04

Таким чином, емоційний інтелект – це процес розпізнання емоційних сигналів, розуміння їх, як внутрішня вербалізація раціонального рівня, і управління власними переживаннями. Управління емоціями інших – менш значуща субшкала, яка є похідною і наслідком розуміння емоцій клієнта й виступає окремим стороннім, відносно внутрішнього механізму емоційного інтелекту, аспектом роботи психолога.

Аналіз зв'язків субшкал «Самомотивація» і «Емоційна обізнаність» виявив їх значущу спільну кореляцію з «видаленням напруження», як одного з прийомів роботи з власною емоційною сферою в психологів. Отже, в структурі механізму реалізації емоційного інтелекту присутній фактор «м'язового

розслаблення», що веде до зменшення імпульсації від м'язів і тканин тіла, чим сприяє зосередженню уваги свідомості на інформації з підсвідомості.

Аналіз зв'язків субшкали «Управління емоціями інших» виявив ключовий інструментальний прийом – вплив через власний спокій, скидання власного напруження і збудження. Отже, в ситуації взаємодії з клієнтом психолог задіює механізм наслідування людиною власного спокійного стану, як ключового способу управління станом клієнта.

У зв'язку з проблемою вивчення емоційного інтелекту і подальшої роботи з його розвитку у студентів нами була запропонована анкета з пунктів, які містять потенційно цікаву інформацію про особливості прояву емоційного інтелекту (Табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Ранговані середні оцінки відповідей в анкеті проявів ЕІ

Індикаторі запитання	Середн є	Сигма
2. На скільки часто Ви відчуваєте емоції і почуття іншої людини при знаходженні поряд з нею?	71,5	18,0
4. На скільки часто у Вас бувають почуття що з кимось з ваших рідних у цей момент відбуваються неприємні події?	55,9	25,0
1. На скільки часто у Вас бувають випадки відчуття внутрішнього світу іншої людини (думка, образи) при знаходженні поряд з людиною?	54,8	23,2
9. На скільки часто Вам сняться кольорові сні?	51,2	33,8
3. На скільки часто у Вас бувають почуття що з комусь з ваших рідних погано у даний момент?	50,5	24,6
11. Чи є у вас тенденція до складання ритмічного тексту чи віршів (зараз або в минулому)?	49,5	37,8
5. На скільки часто у Вас бувають сновидіння з баченням власного майбутнього?	32,9	28,1
10. Чи можете ви побачити сон за власним бажанням?	26,5	29,2
8. На скільки часто Вам сняться чорно-білі сні?	22,9	28,8
6. На скільки часто у Вас бувають сновидіння з баченням майбутнього іншої людини?	20,9	24,5
7. На скільки часто ви практикуєте медитацію?	15,8	21,9

Таким чином, дію емоційного інтелекту у першу чергу гіпотетично (потребує більш глибокого дослідження) можна пов'язати з присутністю

людини поруч з психологом на малій відстані, як ключової умови, а також взаємною настроєю людей, типовою для осіб з родинними зв'язками.

Висновки до розділу 2

1. Професійна діяльність спричиняє актуалізацію в психолога специфічної системи переживань значущих для успішності роботи з особистістю клієнта – сукупність емоційно-чуттєвих переживань виступають підсилюючими ефективність інструментами психологічної, консультативної і психотерапевтичної взаємодії. Загальним механізмом інструментальності емоцій і почуттів є те, що вони виступають елементами потоку свідомості, які поєднують рівень свідомості і підсвідомості психолога.

2. Структурний аналіз оцінок інтенсивностей переживань у психологів у професійній діяльності виявив існування взаємно незалежних емоційних й необхідних при професійних діях потоків переживань як інтегрованих кластерів почуттів. Механізми виникнення поєднань почуттів: необхідність демонстрації професійної позиції клієнту, гендерні стратегії взаємодії, конструктивна статусна й міжособистісна перевага, а також засновані на негативних переживаннях механізми власної самокорекції стану, змісту і прийомів професійних дій.

3. Структурна фаза «*Контакт*» у психологів-практиків реалізується як цілісне, емоційне, образне емпатичне проникнення і осягнення особистості клієнта, з гальмуванням фази інтерпретування, з тенденцією до цілісного типологічно-образного внутрішнього аналізу клієнта для гнучкої модифікації власної поведінки, адаптації до клієнта; в психологів-студентів інтерпретаційний раціонально-логічний процес вмикається передчасно, без достатнього попереднього цілісного емоційно-чуттєвого осягнення клієнта, що зумовлює неповноту встановлення контакту і втрату частини інформації про людину.

4. Структурна фаза «**Діагностика**» у *психологів-практиків* протікає з адаптивною зміною поточної внутрішньої конфігурації використовуваних властивостей інтелектуальних процесів, а місце емоційного інтелекту полягає у генеруванні матеріалу для раціонального структурування значущих для рішення проблеми клієнта аспектів і образно-метафоричного цілісного маркування конфігурації його властивостей; психолог ініціює оцінювання засобами «емоційного інтелекту» і «фільтрує» оцінки критерієм логічності – це процес «маркування» здогадок і гіпотез як «істинних» чи «не істинних» з раціонально-логічної точки зору й одразу використовує діагностичну інформацію в побудові наступних реплік у діалозі; в *психологів-студентів* фаза протікає як статичне аналітичне «розмежування» властивостей особистості, з акцентом на формальні інструменти оцінки в діагностичних шкалах, з концентрацією на психічних феноменах і їх глибинному підґрунті, а використання емоційного інтелекту реалізується як часткове інтерпретування невербальної інформації в станах подібних до творчого.

5. Структурна фаза «**Вплив**» у *психологів-практиків* акцентована на якійсній динаміці взаємодії її ефективності у кожному окремому акті впливу на клієнта, в техніках впливів переважає образно-метафорична робота з підсвідомим поєднана з раціональними терапевтичними моделями заснованими на техніці креативного комбінування семантичних і образних елементів для зміни в клієнта погляду на світ і проблему для забезпечення його переходу у раніше недоступний семантичний підпростір психологічних змістів, в якому рішення проблеми здійснюється клієнтом легко і самостійно, логічно і як інтуїтивне осягнення; в *психологів-студентів* вплив реалізується з низьким рівнем володіння конкретними техніками впливу, переважно інформуванням як тенденція до лекційного стилю взаємодії, що невдале для ситуації індивідуальної роботи; наявна шаблонність раціональних генерацій структур впливу на клієнта.

6. Структурна фаза «**Тренінг**» у *психологів-практиків* реалізується як, насамперед, формування і якоріння ресурсних станів та прагматичних структур

дій клієнта спрямованих на проблеми, як контроль невербального потоку і миттєве корегування помилок, як формування стійких автоматичних психологічних вмінь з самостійної зміни клієнтом власних станів і унеможливлення проявів психологічних й інших зв'язаних з ними проблем; в *психологів-студентів* наявна концентрація на ситуативному, однозначному, практичному і глибині розуміння психічного, через брак досвіду особистого ведення тренінгу при ініціюванні виконання психотехнічних вправ вони займають невдалу лекційно-фронтальну раціоналістичну позицію, з мінімальним використанням емоційного інтелекту для керування динамікою процесу тренінгу.

7. Структурна фаза «*Саморозвиток*» у *психологів-практиків* реалізується на основі визначення типу особистості, як креативна стратегія використання випадковості (невербальні прояви клієнта), через вплив на підсвідоме, комбінування впливів для максимізації ймовірності самостійності дій клієнта з самозміни власного психічного функціонування за необхідністю; з використанням не директивних технік, метафоричних й аналогових реплік для звернення й активації підсвідомих образних і виконавських частин психічного, які у майбутньому оптимізують дії людини з саморозвитку оминаючи його раціональний інтелект і волю, а також як розвиток психічного і особистості через особисту усвідомлену дію з впливу клієнта на себе; в *психологів-студентів* фаза реалізується на основі «холодного» раціонального способу мислення, аргументування і функціонування (техніка раціональної психотерапії), що через недостатність емоційного навантаження не забезпечує повну реалізацію клієнтом рекомендацій у реальній поведінці за відсутності психолога; відсутні дієві впливи на підсвідоме.

8. Структурна фаза «*Підтримка*» у *психологів-практиків* реалізується системною роботою з свідомим і підсвідомим індивідуально чи дистанційно (телефон, Інтернет) з врахуванням того, що з наступними психологічними і особистісними труднощами в клієнта достатньо знань і інформації, але бракує особистої енергії, стану, імпульсу для подолання нової труднощі чи проблеми,

тому підтримка реалізується як виклик в клієнта ресурсного особистісного стану, тонізація, активація його інтелектуального потенціалу, надання розуміння наступного напрямку психологічних змін та сильного імпульсу до особистої вольової дії з подолання поточної проблеми; фаза «*Підтримка*» в *психологів-студентів* реалізується як інформаційно-аналітичний спосіб роботи з клієнтом з недостатнім рівнем емоційної підтримки; в студентів несформовані дистанційні стратегії взаємодії, а також обмежене використання ресурсних станів через не сформованість відповідних якорів у процесі роботи внаслідок браку досвіду.

9. Структурна фаза «*Інформаційна робота*» у *психологів-практиків* реалізується креативна, раціональна, а також емоційно-чуттєва оцінка імовірності цінності нових знань у прагматичний подвійний спосіб: як формулювання рішень класів проблем і її рішень у раціональній формі, а також в образній формі через накопичення метафор, образних висловлювань, притч, парадоксів, гумористичних фраз та іншого у зв'язаній з науковою термінологією форм; психолог обирає власний баланс інформаційних і алгоритмічних технік роботи з свідомим і підсвідомим як відбір технік роботи з свідомим і підсвідомим, ефективних в його особистому виконанні; психолог в ході інформаційної роботи відбирає ключові семантичні об'єкти з психології і побутової свідомості та поєднує їх логікою і образно-метафоричними засобами, в чому і полягає внесок емоційного інтелекту; психолог обирає образні семантичні об'єкти орієнтовані на підсвідомі структури мотивування і дії, що можуть конструктивно спрацьовувати і за межами усвідомлення клієнта. Структурна фаза «*Інформаційна робота*» у *психологів-студентів* реалізується як накопичення інформації без істотної орієнтації на конкретні класи проблем з стратегічною метою введення в семантичний простір клієнта нових змістових об'єктів, в системі яких вирішення проблеми стає простим і очевидним для самого клієнта, досягається розуміння ним закономірностей і механізми психічного та передбачається користування знаннями раціонально-вольовим шляхом.

10. Роль емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності частково обумовлена тенденціями фахівців у використанні конкретних технік, знань і вмінь психотерапевтичної психологічної роботи. При завершенні навчання і набуттям досвіду відбувається посилення звертання психологів до емоційних, ірраціональних, нетрадиційних підходів до розуміння психологічних проблем клієнта і їх вирішення, а також до відповідних технік впливу і взаємодії, досягнення результату і його оцінки. Найвизначніший прояв тенденції практиків-психологів спиратися на емоційний інтелект порівняно зі студентами, що акцентовані на раціоналістичному підході як в області знань, так і в області вмінь зі сфери психотерапевтичних засобів.

Основні положення другого розділу відображені у наступних публікаціях:

Статті у наукових фахових виданнях

1. Амплєєва О. М. Проблеми психологічних передумов ефективності професійної діяльності психологів / О. М. Амплєєва // Вісник Одеського національного університету. – 2011. – Вип. 11. – С. 9-14.
2. Амплєєва О. М. Емоційний інтелект в структурі професійної діяльності психологів / О. М. Амплєєва // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – 2011. – Вип. 94. – С. 8-10.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОРОЗВИВАЛЬНА ПРОГРАМА
«РОЗВИТОК ТА ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ»

На основі структурного вивчення складу і балансу елементів емоційного інтелекту як системи властивостей, характеристик і конструктів особистості у розділі запропоновано концептуальні засади організації і реалізації багатостороннього розвитку в студентів-психологів ключових інструментальних засобів емоційно-чуттєвого сприйняття і психологічної допомоги людині, рішення проблем, а також вирішенні інших професійних психологічних задач.

У третьому розділі запропоновано психорозвивальну програму спеціальної психологічної підготовки студентів з формування вмінь емоційно-чуттєвого сприйняття і професійної взаємодії на основі використання техніки емоційно-чуттєвого сприйняття інформації.

3.1. Концептуальні основи, принципи і засоби розвитку
емоційного інтелекту

Теоретичний аналіз проблеми застосування емоційного інтелекту в практичній діяльності психологів, емпіричне дослідження варіації вмінь психологічного взаємосприйняття і взаємодії в ході психолого-консультативної роботи визначили ключові області можливого вдосконалення застосування окремих аспектів емоційного інтелекту та дозволили розробити принципи, методи, засоби здійснення спеціальної психологічної підготовки.

Ключові концептуальні ідеї і напрями тренінгової роботи з розвитку емоційного інтелекту в майбутніх психологів в умовах вузу полягають у наступному:

– розвиток вмінь *усвідомлення невербальної інформації від клієнта* та раціонального підтвердження її невідповідності, зв'язку з вирішуваними

психологічними проблемами;

- розвиток *вміння динамічно-ситуативно використовувати невербальну інформацію* для посилення чи зміни напрямку впливу, деталізації чи узагальнення змісту взаємодії, побудови моделі типажів і стереотипів реагування особистості клієнта та ін.;

- розвиток *вміння співвідносити невербальний потік від клієнта з типовими відомими класами проблем* особистості;

- розвиток *вмінь свідомої генерації невербальних сигналів* для впливу на особистість клієнта (модуляція мови, змісту тощо);

- розвиток *вміння концентруватись на окремих суб потоках* невербальної інформації (екстралінгвістичний, паралінгвістичний, просторовий, часовий, жести, міміка, пантоміміка тощо);

- розвиток *вміння розпізнання базової моделі* співвідношення в клієнта інтенсивності функціонування за аудіальним, візуальним і кінестетичним каналами та застосування такої інформації за психотерапевтичними моделями впливу, наприклад, за концепцією нейролінгвістичного програмування [179];

- розвиток *вміння синтетичного образного сприйняття* всієї невербальної інформації від клієнта і запам'ятання її як цілісного асоціативного образу людини;

- розвиток *вміння розпізнання за групами невербальних сигналів* типових патологічних, проблемних, акцентуйованих і нормальних стратегій особистісного функціонування та, після виявлення їх на рівні емоційного інтелекту, через вербальну взаємодію досягнення їх раціонального підтвердження чи спростування;

- розвиток на основі невербальної інформації та інших засобів емоційного інтелекту *вміння розпізнавати базові риси* особистості (нейротизм – емоційна стійкість; інтроверсія – екстраверсія, кортикальний контроль, психотизм, депресивність, чутливість, конформізм, нормативність та ін.) та їх типову область інтенсивності у клієнта (за стобальною шкалою);

- розвиток *вміння усвідомлювати кінестетичні відчуття* від власного

тіла як можливі невербальні сигнали про психологічну ситуацію, стан і проблеми клієнта (з подальшою раціональною перевіркою);

– розвиток вмінь на *основі інформаційних каналів за моделлю емоційного інтелекту аналогового мислення* – використання образів як для відображення цілісного функціонування особистості клієнта, так і для опосередкованого образного, метафоричного, символічного впливу на клієнта з метою посилення запам'ятання психологічних рекомендацій, передачі йому відповідальності за свій психологічний стан та для задіяння підсвідомих механізмів керування психофізіологічним станом, самомотивування особистісних змін і подальшого прогресивного еволюціонування особистості клієнта;

– розвиток вміння *розпізнання окремих емоцій і почуттів* у клієнта, а також їх *типових сполучень* з подальшою раціональною перевіркою на вербальному рівні;

– розвиток вміння *розпізнання невербальних сигналів, що «вмикають» в клієнта переживання* окремих емоцій і почуттів у собі та навичок «увімкнення» переживань за сигналом, як засобу надання клієнту досвіду цілеспрямованого виклику і оволодіння своїми почуттями;

– розвиток вміння на основі невербального потоку *розпізнавати типові дисфункції психофізичних процесів* клієнта та надання йому досвіду компенсаторних моделей невербальної поведінки (тілесного тренінгу), практикування яких знижує ймовірність розладів через несумісність дисфункціональних і запропонованих моделей і способів тілесної поведінки та підтримки конструктивного психічного стану і способу мислення;

– розвиток *дидактичних вмінь психолога* з надання інформації і тренінгової роботи з клієнтом для передачі йому знань і розвитку вмінь використовувати власний емоційний інтелект при розпізнанні проблемних психологічних станів та термінової тілесної і психологічної самокорекції клієнтом власного стану;

– розвиток *раціонального інтелекту психолога як засобу урівноваження*

можливостей емоційного інтелекту, дисбаланс між якими породжує недопустимі для професіонала тенденції до містичного, релігійного, магічного, екстрасенсорного та інших моделей погляду на психічну реальність і життя людини;

– розвиток в психолога на основі емоційного і раціонального інтелекту *вміння здійснювати цілісне системне сприйняття особистості* клієнта реалізації стратегії ефективної психотерапевтичної взаємодії на основі системоутворюючих факторів, що детермінують поведінку і проблеми особистості. За цією моделлю першочерговими об'єктами впливу є модифікація або контроль клієнтом базових стратегій власної особистості як раціонально так і на рівні емоційного самосприйняття, що дозволяє знизити інтенсивність поверхневих проявів, пов'язаних з системоутворюючими факторами особистості;

– розвиток вмінь *пропагування і надання психологічних знань* з проблем раціонального та емоційного інтелекту у площині проблеми їх протилежності за рівнем розвитку даних якостей в чоловіків і жінок, а також вмінь *адаптивно змінювати стратегію* психотерапевтичної взаємодії і психологічного консультування з клієнтами-чоловіками (потребують розвитку чутливості до емоційних процесів та зниження гіперраціоналістичності) та клієнтами-жінками (потребують навичок відстороненого усвідомлення і гальмування потоків власних емоцій і почуттів);

– розвиток вмінь психолога з надання клієнтам усвідомлення і використання переваг їх особистості, які зумовлені конфігурацією їх емоційних процесів, балансом емоцій і почуттів, а також засобів уникання крайніх станів акцентуацій і патологій, до яких призводить неконтрольованість емоційно-чуттєвої сфери [179];

– розвиток в психологів вмінь емоційного і раціонального розпізнавання і долання переважно неусвідомлюваних маніпулятивних схем клієнта у взаємодії з психологом та іншими людьми. Сутність проблем у тому, що клієнт, маніпулюючи власними переживаннями, ситуацією і почуттями іншої людини

для досягнення якихось цілей, в дійсності породжує нові міжособистісні проблеми, які створюють усе нові цикли приводів для переживань, стресів, психологічних і соматичних розладів.

Аналіз специфічних особливостей процесів реалізації емоційного інтелекту як інструментального засобу підвищення якості діяльності психологів дозволив сформулювати деякі принципи, підходи і алгоритми методичного рівня для застосування в ході фахової їх підготовки у вузі як допоміжний напрямок практично-орієнтованої підготовки майбутніх психологів.

Принцип врахування фактора гендера. У стратегіях професійної взаємодії чоловіків-психологів і жінок-психологів існують значні гендерно зумовлені відмінності, що зумовлене підвищеним рівнем емоційності, емпатійності, чутливості жінок та зниженим рівнем інтенсивності емоційних станів і чутливості чоловіків. Тому методика тренінгової підготовки психологів має бути адаптована до природних тенденцій і можливостей реалізації психічних схем і процесів емоційного інтелекту

Нейрофізіологічний механізм підвищеної чутливості жінок пов'язаний нейротичною тенденцією – чутливістю до внутрішньо-рецептивних подразнень, що біологічно важливо для забезпечення дитини при вагітності. У соціальних взаємодіях така чутливість трансформована у емпатичне віддзеркалення стану іншої людини та у побудові різних моделей поведінки навколо проблеми переживань у формі спілкування для з'ясування їх витоків і спільного пошуку засобів рішення проблем, що викликали небажані почуття. Дану модель переважного аналізу почуттів щодо переживань схильні реалізувати й психологи-жінки та на науковій основі обирають рекомендації. Жіночий стиль викликає рівень довіри клієнта не доступний для чоловіків, специфіка жіночої допомоги в пропуску фази чіткої вербалізації почуттів, що переважає у чоловіків перед втручанням.

Раціональні цілеорієнтовані чоловіки-психологи визначають у сповіді клієнта в першу чергу проблему, яка виявляється через різні прояви й не надають (емпатично) такого великого значення емоціям і почуттям як

психологи-жінки. Чоловіки у частині випадків допомагають саме своєю «холодністю» зміщуючи свідомість і увагу клієнта на проблему, її раціональне рішення, що нерідко веде до припинення психічних розладів.

Таким чином, жінки краще відчують, краще реалізують сприйняття переживань клієнта, чоловіки раціонально класифікують переживання, але працюють переважно з життєвими проблемами. Тому психологів обох статей важливо навчати стратегіям іншої статі як доповнення наявної природної гендерно зумовленої стратегії взаємодії.

Особливим ракурсом підготовки психологів обох статей є готовність до розуміння стратегій і функціонування особистості іншої статі. Так жінка-клієнт очікує емоційного відгуку, а чоловік-клієнт ефективного рішення власних проблем. Отже, адаптуючись психолог має реалізувати обидві стратегії вербально модифікуючи власний стиль відповідно до статі клієнта.

Другий принциповий момент стосується специфічного *співвідношення раціонального і емоційного інтелекту*. Емоційний інтелект – переважно підсвідомий адаптивний психічний процес, що формувався мільярди років у механізмах виживання, автоматизований значною мірою у рефлексах, нейрон-гормональних реакціях на значущі для виживання подразники життя. Раціональний інтелект – надбання останнього мільйону років – це психічна система адаптації з допоміжним ланцюгом у формі символів, слів, змістів, оперування якими забезпечило радикальне підвищення пристосованості людини та долання значної кількості небезпечних факторів середовища.

Емоційний і раціональний процеси реалізуються як два паралельних процеси де на передньому плані свідомості знаходиться раціональний. Специфіка результату емоційного інтелекту в аморфності, багатозначності, образності і важкої властивості результату даного психічного процесу. Специфіка раціонального інтелекту у чіткості, однозначності, звуженості свідомості на вузькій зоні реальності, що часто забезпечує результат без участі емоційного інтелекту.

Ключова ланка, важлива у професійній діяльності психолога, – це

переклад з емоційної, невербальної мови на мову раціональну для прийняття рішень і забезпечення доступності такого рішення клієнту у майбутньому. Ключова проблема підготовки психологів до застосування емоційного інтелекту у тимчасовому зниженні раціональних процесів, які створюють фільтр сприйняття передчасною трактовкою невербальних сигналів відносно до вже наявних логічних схем класифікації і рішень проблем, що блокує продукти емоційного інтелекту, разом з тим втрачається важлива інформація і альтернативи допомоги клієнту.

Отже, навчання підлягає здатність тимчасово і повністю «вимикати» раціональний процес фільтрації, інтерпретації, домислювання, внутрішній діалог у свідомості психолога, тобто, – досягати стану чистого сприйняття інформаційного потоку від клієнта. Це забезпечує повну реалізацію психічного процесу «емоційний інтелект» та досягнення усвідомлення його кінестетичних, аудіовізуальних, образних, асоціативних «продуктів» при сприйнятті особистості і проблеми клієнта. Після «ввімкнення» раціонального процесу такі «продукти» отримують інтерпретацію мовою слів, логіки, розуму, але при цьому зберігаються й образи і переживання, як результат роботи емоційного інтелекту.

Важливо додати, що емоційна фаза є проміжною, допоміжною, інструментальною порівняно з раціональною. При «застріванні» у фазі емоційного сприйняття (тривале відключення раціонального фільтрування) відбувається професійна деградація психолога у формі відмови від наукового підходу та еволюціонування у бік релігійних, магічних, шаманських та інших психічних практик, а також у формі початку активного застосування антинаукових парадигм для інтерпретування емоційно-чуттєвого досвіду. Таким чином, підготовка психолога має містити як коливання між раціональним та ірраціональним способами сприйняття, так і істотне посилення саме раціональної сфери для компенсаторного збалансування можливостей обох способів світосприйняття і здійснення професійних дій. На підтвердження необхідності даного підходу важливо додати, що більшість психічних розладів

є дисбалансом саме у ірраціональне світосприйняття, а психотерапевтична допомога полягає у посиленні саме раціонального інтелекту до досягнення збалансованості або переважання останнього.

Найбільш важливим для практичного застосування у психологічній практиці можливостей емоційного інтелекту є внутрішнє *вміння* психолога тимчасово *зупиняти внутрішній діалог*, потік думок і внутрішніх інтерпретаторів реальності. Це надскладне завдання розвитку психологічного, яке особливо важко вдається чоловікам. Нейрофізіологічним підґрунтям внутрішнього діалогу є луноподібне внутрішнє повторення у кільцях нейронів відповідальних за короткотермінову і середньотермінову пам'ять, що суб'єктивно переживається як поступове «затухання» (у розумінні яскравості) думки чи образів сприйнятого. Біологічна необхідність внутрішнього діалогу пов'язана з закріпленням через багаторазовий повтор необхідних істоті на біологічному і соціальному рівні стратегій виживання. Багаторазовий повтор – це автоматизація значущого для існування.

У психічному людини внутрішній діалог розвинуто до такого рівня, що відбулося переважання вербальної, символічної, логічної сторін внутрішнього відображення реальності над древніми психічними механізмами емоційного, чуттєвого, образного, які у минулому добре забезпечували виживання, а в технологічну епоху є майже непотрібним. Таке переважання раціонального призвело до домінування людини на планеті.

Древні механізми емоційно-чуттєвого сприйняття реальності у сучасному світі мають метафоричну трактовку «бачити серцем». Ці механізми настільки сильні, що періодично захоплюють управління людиною у випадках стресів, потрясінь, наркотичного стану, вживанні алкоголю, при значній втомі, уві сні і т. ін. Окремі невеликі групи осіб соціуму практикують значні інтервали часу перебування у зміненому стані свідомості для рішення містичних, магічних, релігійних й інших завдань з локальних культурних традицій.

Специфіка станів зміненого сприйняття у тому, що вони рідкісні, не підконтрольні розуму через те, що самі є саме станом тимчасового вимкнення

розуму. Це стало ключовою причиною відсутності уваги матеріалістичної психології до змінених станів сприйняття реальності й емоційного інтелекту зокрема.

Сучасний стан вивчення психічного на раціональному рівні реалізовано з значимою повнотою і подальше вивчення природи людини пов'язане з дослідженням рідкісних станів з низькою ймовірністю виникнення. З цими станами небезпідставно пов'язують різноманітні надздібності людини (наприклад, точне запам'ятання у формі образів великих об'ємів інформації; виконання математичних обчислень з великими числами; гіпнотичний вплив на людей на ін.).

У нашому дослідженні «зупинка внутрішнього діалогу» (наприклад, медитативною вправою) є інструментом відкриття емоційно-чуттєвого потоку сприйняття клієнта для застосування у практиці психологічної допомоги. Сутність нашого підходу саме у *«дозованому» відкритті підсвідомого сприйняття* («бачення серцем») з швидким поверненням у раціональний стан для вирішення конкретних проблем клієнта на основі невербальної, емоційно-чуттєвої та іншої інформації.

Наступний принцип у застосуванні емоційного інтелекту полягає у розвитку вміння психолога *концентрувати власну підсвідому увагу на особистості клієнта* без чого неможливо задіяти емоційний інтелект у професійній діяльності.

Проблема практичної реалізації даного принципу у тому, що, на відміну від раціональної свідомості, для якої достатньо сформулювати об'єкт концентрації словами і кілька разів подумки повторити, увага підсвідомості керується принципово іншими критеріями для зміни напрямку уваги. Ключові чинники виникнення підсвідомої уваги: емоційна напруженість при сприйнятті об'єкту, новизна, значущість для виживання, асоційованість з базовими потребами (наприклад, сексуальними, статусом у суспільстві тощо).

При психолого-консультативній взаємодії з клієнтом нерідкістю є заклопотаність самого психолога різноманітними проблемами, що виключає

саму можливість задіяння емоційного інтелекту в ході психологічної роботи з клієнтом. Отже, в ході фахової підготовки ключовим завданням є навчання вмінню свідомо тимчасово зупинити внутрішній діалог і фільтр раціонального мислення для сприйняття емоційного потоку підсвідомого та подальшим раціональним аналізом цього потоку та практичним використанням за ситуаційною необхідністю.

Принцип *«психологічного опрацювання власних проблем»*. Ключовим внутрішнім бар'єром застосування емоційного інтелекту в межах особистості самого психолога є невідпрацьованість його власних психологічних проблем, суперечностей, некерованості потоку свідомості та ін. Сутність даної проблеми полягає у тому, що при зупинці внутрішнього діалогу для сприйняття підсвідомого емоційного потоку, як способу задіяння емоційного інтелекту при психологічному консультуванні, відбувається небажана актуалізація власних психологічних проблем самого психолога. Більшість з проблем мають емоційну природу і витоки у досвіді дитинства, становлення особистості та пов'язані з нереалізованими потребами, фрустраційними, больовими й іншими ситуаціями. Особливу групу проблем складають акцентуйовані риси особистості, блоковані в раціональному стані свідомості. Третя група потреб пов'язана з базовими інстинктами психодинамічного напрямку.

Отже, в ході фахової підготовки за схемою розвитку емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психологів необхідне самоопрацювання проблем в адекватних їм психотерапевтичних системах і техніках, або з допомогою зовнішніх психотерапевтів.

Неопрацьовані проблеми у момент тимчасового послаблення раціональної свідомості для включення емоційного інтелекту, як стиснуті пружини «виштовхують» в свідомість безліч сплетених образів, почуттів, переживань, імпульсів, які, безумовно, через їх напруженість, блокують емоційний інформаційний потік від самого клієнта. Такі міркування визначають на необхідність досягнення дуже високого рівня особистісного розвитку самого психолога, бездоганності, несуперечливості його цінностей,

вирішеності проблем керування факторами свого життя та забезпеченість системою знань і вмінь, засобами рішення типових власних психологічних проблем. У такій постановці проблеми фахової підготовки психологів система вузівської підготовки має бути істотно модифікована під наявні внутрішньоособистісні проблеми, а також врахувати існуючі технології їх тренінгового опрацювання.

Ключовими інструментальними засобами опрацювання проблем майбутніх психологів є перегляд у «світлі тверезості», у стані відстороненої позиції потоку актуалізованих проблем та видалення з них емоційної складової; колапсування якорів, що актуалізують проблеми, а також використання катарсичних, гештальттерапевтичних та інших адекватних специфічним психологічним дисфункціям засобів. Критерієм відпрацьованості психологічних проблем є здатність психолога довго (5-10 хвилин) знаходитись у стані зупиненого внутрішнього діалогу без виникнення образів і почуттів відповідних давнім психологічним проблемам, накопиченим у підсвідомому. За досягнення такої мети у власній особистості фахівець отримує інструменти і засоби процесів емоційного інтелекту у повному об'ємі для використання стосовно клієнта в ході психологічної терапії і консультування.

Принцип «індивідуальної мови імовірнісної символізації» – відповідностей між невербальними сигналами та змістом та інтенсивністю психологічних характеристик, як для відображення клієнта так і для мови трансляції сигналів самого психолога.

Однією з методологічних обмежень досліджень у психології є дуже висока планка ймовірності для психічних феноменів ($P < 0,01$; $P < 0,05$; $P < 0,001$) що відбулося при механістичному впровадженні математичних методів у схеми психологічних досліджень. Внаслідок чого значна частина рідкісних психологічних феноменів не вивчається наукою. При вивченні проблеми емоційного інтелекту й, особливо, при спробах його розвитку як інструментальної можливості в діяльності психолога проблема, надвисокої планки ймовірності існування психологічних проявів особливо деструктивна.

Відповідно до сучасного розуміння функціонування мозку кожна думка, мозкова активність чи риса особистості, внаслідок загальної зв'язаності нейронів, може викликати невербальний прояв – жести, мімічні зміни, просторові, темпоритмічні, модуляцію голосу тощо. Але відповідності невербальних сигналів і процесів у мозку та свідомості пов'язані з ймовірностями, з точки зору методології психології, недостатніми для судження про достовірність таких відповідностей. До того ж ймовірності сильно варіюються від одної людини до іншої.

Психолог стикається при сприйнятті невербальної інформації з конгломератами сигналів, які неможливо однозначно трактувати при зависокому рівні вимог до достовірності висновку, прийнятому в сучасній психології. Особливу проблему складають емоційні тілесні сигнали, які майже унікальні, але при своєчасному їх виявленні точно діагностують мінливий стан клієнта.

Рішенням даної проблеми, на нашу думку, є побудова у взаємодії з клієнтом *індивідуальної мови перекладу невербального потоку* мовою раціональної свідомості для кожного клієнта на основі стандартного очікуваного набору з кількох тисяч невербальних сигналів. Саме такий набір невербальних сигналів має бути об'єктом вивчення у практично-орієнтованих тренінгах майбутніх фахівців з психології при підготовці у вузі.

Другий аспект запропонованого принципу полягає у модифікації мови сигналів відповідно до конфігурації рис і особливостей самого психолога. Так для жінок образна символізація психічних проблем більш вдала, ніж їх символізація засобами алгоритмів рішень за чоловічою моделлю стратегій взаємодії з клієнтом. Отже, з прагматичної точки зору, необхідний певний вихід за обмеження детерміністичного мислення домінуючої парадигми сучасної психології.

У психотерапії, як засіб долання психологічних розладів, широко використовується, асоціативна символізація. Наприклад, у технології нейролінгвістичного програмування з візуальним, кінестетичним чи іншим

сигналом асоціюють ресурсний стан (підвищений рівень енергії, самоконтролю і здатності до самостійного вирішення проблем), який вмикають або для виклику цього стану, або (колапсування якорів), для компенсації негативного сигналу, що викликав небажаний стан.

Таким чином, практика психологічного консультування і допомоги потребує гнучкого, імовірнісного, адаптивного (до клієнта і до себе) підходу при трактуванні невербальної інформації як образу й конгломерату сигналів, з різною ймовірністю точності відображення дійсності психічної реальності клієнта.

Принцип *«введення методу емоційного інтелекту в схеми реалізації стандартних психотерапевтичних технік»* при підготовці у вузі. За результатами проведеного теоретичного й емпіричного дослідження проблеми емоційного інтелекту в структурі діяльності психолога нами запропоновано реалізовувати короткотермінові зміни сприйняття (кілька секунд непомітні для клієнта) для активації підсвідомого потоку сигналів власного тіла психолога з швидким поверненням у раціональний стан. У такому розумінні, поряд з первісною діагностикою особистості на основі невербальної інформації і потоків відчуттів емоційно-кінестетичного характеру від власного тіла, психолог отримує можливість діагностики у будь-який момент психологічної роботи в ході використання будь-яких психологічних технік корекції, допомоги і консультування. Методично це реалізується як активація емоційного інтелекту до і після застосування конкретної психологічної техніки.

Принцип *«системного аналізу конфігурації емоційно-чуттєвої сфери»* особистості клієнта. У першу чергу цей принцип вказує на виявлення частотного балансу переживань базових та змішаних емоцій і почуттів клієнта.

На сучасному рівні розвитку міждисциплінарних досліджень вже досить точно виявлені області мозку, які активуються при переживанні людиною різних емоцій і почуттів. Поряд з локалізацією також вивчені й хімічні зміни у функціонування синапсів нейронів та їх груп. Разом дані про локалізацію і хімічні процеси частково пояснюють психологічні закономірності

інтегрального психічного функціонування особистості та древніх механізмів підкріплення поведінки, адаптаційних процесів і вказують на можливі стратегії модифікації поведінки людини, що потребує психологічної допомоги.

Визначення балансу переживань емоцій і почуттів дозволяє, у межах вивчення проблеми емоційного інтелекту, динамічно-ситуативно визначити і формулювати гіпотези про внутрішній механізм індивідуальних психологічних розладів і проблем клієнта. На основі такого аналізу визначаються нові стратегії функціонування (нові баланси переживань) яким необхідно навчити клієнта для розвитку здатності повністю самостійно долати власні проблеми.

Одна з типових проблем клієнтів – стрес через невміння керувати випадковими факторами свого життя. Стрес даного типу нерідко викликає психосоматичні розлади і певні сполучення емоцій і почуттів. Отже, реконструкція психологом на основі техніки використання емоційного інтелекту балансу переживань клієнта, сполученого з життєвими проблемами дозволяє реалізувати дійсно комплексний вплив, а по закінченні психологічної роботи й діагностування її результативності. Враховуючи ймовірнісний характер протікання емоцій і почуттів, такий рівень роботи психолога тяжіє до мистецтва, але на кожному етапі може бути раціонально пояснений і обґрунтований відомими психологічними механізмами.

Принцип *«визначення балансу рис, акцентуацій і потенційних патологій»* як інтегральної багатомірної особистісної стратегії рішення проблем. Базові риси особистості, функціонування в крайнощах акцентуацій на межі патологій вже досить добре класифіковані і вивчені (Л. Н. Собчик, Леонгард) [170]. До більшості характеристик у даному підпросторі характеристик психічного співставленні типові переживання і почуття і їх баланси. Тому в ході початкової психотерапевтичної взаємодії двостороннім шляхом (через стандартні діагностичні та техніку діагностування на основі емоційного інтелекту) психолог визначає найбільш ймовірну область типового функціонування особистості клієнта. Багатомірний опис такої сукупності базових характеристик (наприклад, за стобальною шкалою: нейротизм – 75 ± 20 ,

психотизм – 30 ± 5 , депресивність – 80 ± 10 , конформізм – 50 ± 20 тощо), – це пояснення глибинних витоків поверхневих поведінкових особистісних стратегій, які народжують життєві проблеми клієнта.

Через те, що базові риси і диспозиції особистості, фактично, неможливо змінити, ключовим шляхом психологічної допомоги є свідоме формування контрстратегій уникання чи блокування базових характеристик, які спільно утворюють інтегральний системний ефект, що викликає психологічні проблеми. За такого підходу техніка емоційного інтелекту може виступити як засіб оцінювання сформованості контрстратегій даного типу у клієнта.

Принцип *«компенсації гендерних стратегій психолога»*. Аналіз практики діяльності психологів виявив дві гендерні стратегії, які найбільшою мірою впливають на довгостроковий ефект психотерапевтичної і консультативної допомоги клієнтам.

У психологів-жінок вдало розгортається емпатичне проникнення у стан клієнта, нюанси його почуттів, виявляється щире демонстрування відгуку та інші позитивні моменти. Але відбувається й «застрівання», розтягнутість у часі фази чуттєвої взаємодії внаслідок спрацювання гендерно зумовленої жіночої орієнтації на почуття, зв'язаність, позитивність, близькість і т.ін. Це призводить до ефекту «лікування» почуттів через їх колапсування позитивним станом клієнта від самої взаємодії з психологом. Помилковість цього підходу жінок можна проілюструвати спробою лікувати у хворого на грип лише поверхневі ознаки – нежить, кашель, температуру, не торкаючись вірусної складової помилкових стратегій функціонування особистості, які й призводять до психологічних розладів, психосоматичних й інших проявів. Отже, психологи-жінки видаляють в клієнта переживання, страждання, депресію через виклик позитивного переживання від тонкого позитивного співчутливого контакту з психологом, а самою сутністю проблеми займаються в останню чергу і переважно невдало – занадто розтягнуто у часі. Результат впливу жіночої гендерної стратегії – значне відчуття полегшення в клієнта, недостатня відповідальність клієнта за власний стан і, головне, за рішення проблеми

чинників психологічних розладів, що призводить до необхідності значної кількості сеансів терапії.

Для покращення професійної діяльності психологів-жінок бажано на основі техніки емоційного інтелекту обирати моменти готовності клієнта до «захоплення» рішення проблеми (вірус у хворого на грип). Такий підхід дозволить досягти більш швидкого початку роботи над дійсною проблемою клієнта та включити типову для жінок психотерапію через «стосунки», «прив'язаності» до терапевта, що разом активує самостійність і відповідальність клієнта, важливі з точки зору його майбутнього.

У психологів-чоловіків гендерно зумовлена й частково небажана для ефективності психологічної допомоги стратегія, полягає у занадто швидкому переході до алгоритму рішення психологічної проблеми, що нерідко супроводжується відсутністю емпатичної фази стосовно клієнта. У межах нашого дослідження це можна назвати відмовою від емоційного інтелекту як інструменту діагностики і терапії. Однак серед різновидів технік, пов'язаних з емоційним інтелектом, чоловіки використовують переважно візуальні канали аналізу жестів, міміки, руху тощо.

Передчасне (до формування в клієнта ресурсного позитивного емоційного стану, з яким необхідно асоціювати способи рішення проблем) надання психологом-чоловіком способу вирішення психологічної проблеми клієнту зумовлене тим, що у свідомості психолога, внаслідок психологічної підготовки й досвіду, вже існує поле типових психологічних проблем і поле типових способів їх вирішення. Психолог-чоловік потребує дуже небагато часу для розуміння проблеми клієнта. А гендерна стратегія спрямованості до цілі найбільш ефективним, коротшим, прямим шляхом, призводить до того, що клієнту передається спосіб вирішення проблеми без досягнення готовності його прийняти: клієнт ще в стані страждання, має низький рівень психологічної енергії, низьку мотивацію до самостійних дій з самозміни своїх якостей і стратегій тощо. Отже, чоловіки працюють безпосередньо з проблемою (вірусом у хворого грипом) ігноруючи поверхневі ознаки проблем яким занадто багато

часу приділяють психологи-жінки. Іншими словами, – чоловіча гендерна стратегія призводить до неефективності психологічної допомоги через неопрацьованість емоційної допомоги клієнта.

У межах запропонованої нами техніки використання емоційного інтелекту, порад з розвитком в чоловіків вмінь діагностувати і виводити людину у ресурсний стан готовності до змін, компенсаторною (відносно чоловічих гендерних стратегій) може бути розширення поля невербальної інформації, яка застосовується психологом для прийняття консультативного рішення та посилення технік емоційно-чуттєвого мотивування клієнта. Таким чином, способи рішення клієнтом власних проблем отримують асоційоване емоційно позитивне посилення (що зазвичай в чоловіків-психологів не відбувається через лекційний, інформуючий стиль консультування).

Особливим ракурсом відміченої розглянутим принципом є *проблема суперечності особистісних стратегій*, коли психолог-чоловік працює з клієнтом-жінкою, або психолог-жінка з клієнтом-чоловіком. Такі суперечності мають бути усвідомлені майбутніми психологами в ході спеціальної психологічної підготовки.

Принцип *«повсякденного тренінгу моделі реалізації техніки психологічної допомоги з використанням емоційного інтелекту»*. З досвіду роботи над проблемою розвитку емоційного інтелекту, опитувань фахівців і спостережень за їх діями з'ясувалося існування мимовільного тяжіння до переважно раціонального, технологічного способу здійснення консультативних і психотерапевтичних дій, що заохочується методологією науки, але часто невиправдане через емоційну природу людини.

Способом вирішення даної проблеми, на нашу думку, є введення техніки емоційного інтелекту у тканину повсякденного життя психолога у формі свідомого короткотермінового виклику стану зміненого сприйняття в ході спілкування з кожною новою людиною. Окремою формою повсякденного тренінгу, доступного для студентів пропонується виклик медитативного стану на хвилину у момент, наприклад, вживання чаю. Але найкращим регулярним

методом є медитативна вправа «Зупинка внутрішнього діалогу», яка виконується студентом вранці і ввечері протягом 10-15 хвилин. Отже, розвиток навичок ефективного застосування техніки емоційного інтелекту шляхом повсякденного тренінгу цілком можливий на рівні студента і має бути впроваджене як особлива форма самостійної спеціальної фахової підготовки майбутніх психологів.

Таким чином, запропонована теоретико-емпірична модель процесів функціонування емоційного інтелекту в структурі професійної діяльності психологів, як інструментальний засіб діагностування базових рис особистості, локальних стратегій, що породжують психологічні проблеми і розлади, як техніка створення ресурсних станів, мотивуючого впливу на особистість та досягнення цілей психотерапії, консультування й інших форм допомоги клієнту потребує системного застосування запропонованих принципів і підходів в ході фахової підготовки майбутніх фахівців з психології.

3.2. Програма розвитку структурних компонентів емоційного інтелекту у майбутніх психологів

Теоретичне і емпіричне вивчення проблеми емоційного інтелекту надало можливість узагальнено переглянути його роль у структурі практичної роботи фахівця з психології та істотно розширити й поглибити застосування емоційного інтелекту шляхом спеціальної підготовки майбутніх психологів конкретним технікам психолого-консультативної і психотерапевтичної взаємодії зі значним посиленням використання конструктивного потенціалу процесів емоційного інтелекту.

Психорозвивальна програма в організаційно-педагогічному розумінні складається з кількох частин: лекції, практикуми, тренінги, тестовий тренінг, самостійна робота. На відміну від загальної моделі фахової підготовки, в якій домінує теоретична підготовка, запропонована нами спеціальна підготовка містить акцент на індивідуальний досвід, на формування майже автоматичного

розпізнання невербальних сигналів, на майстерне ситуативно-динамічне використання інформації у межах каналів емоційного інтелекту для реконструкції, моделювання і вирішення проблеми клієнта.

Призначення лекцій з проблеми емоційного інтелекту полягає у досягненні студентами достатнього рівня загальної орієнтації в інформації та розбудова системного бачення структури, проблем і інструментів психологічної роботи.

Програма теоретичної психологічної підготовки за використання технік емоційного інтелекту містить наступну тематику лекційної форми спеціальної підготовки: «Теоретичні основи і психофізичні закономірності невербальної і вербальної взаємодії людей»; «Екстралінгвістична і паралінгвістична система сигналів в ході вербальної взаємодії»; «Просторово-часові системи невербальних сигналів особистості»; «Оптико-кінетична система невербальних сигналів»; «Невербальний потік сигналів психофізичного і емоційно-чуттєвого стану, особистісних стратегій рівня особистої енергії»; «Емоційний інтелект як інструментальне доповнення раціонального інтелекту в ході практичної роботи психологів»; «Базові структури психолого-консультаційної і психотерапевтичної роботи і області використання емоційного інтелекту у практичній роботі»; «Імовірнісна модель діагностики характеристик особистості за комплексними невербальними сигналами»; «Психологічний і корекційний вплив на основі невербальних сигналів і вербальної взаємодії»; «Базові риси, акцентуації і патології та їх невербальні кореляти»; «Системний синтетичний підхід до реалізації психологічної роботи на основі технік емоційного, раціонального інтелекту та ключових методів і прийомів ключових напрямів сучасної психотерапії»; «Спеціалізовані аспекти та ризики професійної інволюції застосування емоційного інтелекту у психологічній роботі».

Серія практикумів у складі програми має виконати особливу задачу початкової апробації окремих технік емоційного інтелекту в умовах групової роботи. Таке призначення практикумів зумовлене тим, що процес емоційного

інтелекту повною мірою можна реалізувати лише у парній взаємодії, а присутність стороннього спостерігача й, тим більше великої кількості студентів-спостерігачів, істотно викривляє невербальну поведінку, наприклад, двох осіб, що реалізують психотерапевтичну бесіду. Ефекти фасілітації та інгібіції внаслідок сторонньої уваги унеможливають контроль потоку власної свідомості, викликають ефект шоу-самоподачі й, безумовно, виключають щирість переживань, наприклад, особи, яка прийшла за допомогою до психотерапевта.

Таким чином, призначення практикуму – апробація зовнішньої схеми, структурної послідовності дій психолога, що стосуються загальної логіки консультування, роботи з типовими проблемами, а також схем дій в окремих техніках взаємодії для передачі їх на самостійне тренування чи роботи в парних тренінгах без свідків.

Програма практикумів містить наступні теми: «Апробація певної послідовності універсальної логіки психологічної і психотерапевтичної взаємодії з клієнтом»; «Апробація просторово-часових систем сигналів в індивідуальних і групових формах взаємодії»; «Апробація ключових моделей і стратегій особистості у групових та індивідуальних взаємодіях методом дискусійного зіткнення»; «Апробація екстралінгвістичних і паралінгвістичних сигналів у парних взаємодіях»; «Апробація кластерів жестів, що мають близький сенс невербального змісту»; «Апробація базових мімічних сигналів емоцій, почуттів, команд і станів»; «Апробація базових сигналів рук без руху і з використання руху»; «Апробація базових сигналів голови, корпусу, сидячи, стоячи і під час руху по приміщенню»; «Апробація структур технік тимчасової динаміки процесу раціонального інтелекту методом медитативних та інших психологічних вправ»; «Апробація комплексних сигналів базових рис особистості»; «Апробація комплексних сигналів особистостей, що мають інтенсивні рівні акцентуації»; «Апробація схеми проведення психологічної консультації з мотивуванням змін для осіб, що не потребують втручання психотерапевтичного рівня»; «Апробація технік невербального впливу, надання

команд якоріння та ін.»; «Апробація технік емпатичного проникнення, емоційного розуміння, встановлення контакту означення рольових позицій «клієнт» і «психолог» та ін.»; «Апробація технік впливу для модулювання напруження і розслаблення клієнта(стиль мовлення, вправи, гумор та ін.)»; «Апробація базових психологічних технік вербального впливу з акцентуванням уваги на модулюванні вимовляння і ефектах стилів вербальних висловів»; «Апробація ключових невербального індикаторів особистісних позицій і емоційно-чуттєвих станів з акцентом на використанні змісту сигналів тіла для продовження спілкування»; «Апробація повного репертуару модуляторів власного невербального потоку з акцентом на розвитку вміння виділяти ключові елементи речення різними способами».

Тренінг вмінь, що складають цілісну систему технік емоційного інтелекту, – це ключова форма спеціальної психологічної підготовки, яка спрямована на формування інтерпретаційних автоматизмів невербальних сигналів, миттєвого використання невербальної інформації для підтримки спілкування, зміни його напрямку, а також як приводу для корекційного впливу.

Найбільша складність тренінгової форми роботи – необхідність багаторазового повторення невербальних сигналів, що є єдиним способом досягнення майстерності їх практичного миттєвого використання. Чисельні повтори потребують значної професійної мотивації студентів, помилково вважають, що для професійності достатньо лише інформованості про невербальні сигнали. Без тренінгової автоматизації теоретична інформація забувається майже на 90%, що унеможлиблює використання техніки емоційного інтелекту.

Тренінг складових психологічних технік у межах розробленої нами програми спеціальної психологічної підготовки складається з модифікованих під цільову проблему відомих психотехнічних ігор і різноманітних психологічних практик за наступними темами:

- психотехнічна вправа «дзеркало» груповий варіант;

- психотехнічна вправа «дзеркало» парний варіант;
- пантомімічний супровід вербального виступу партнера;
- пантомімічна розповідь без слів по події, обставини, стосунки тощо (у парах, перед групою);
- відреагування ключових кластерів жестів у парах;
- розпізнання і вербалізація базових мімічних проявів у парах;
- розпізнання і вербалізація жестів рук у парах;
- розпізнання і вербалізація голови, тулуба у парах;
- розпізнання і вербалізація жестів стоячи і у переміщеннях у парах;
- розпізнання і вербалізація екстралінгвістичних сигналів у парах;
- розпізнання і вербалізація просторових сигналів у парах;
- розпізнання і вербалізація часових сигналів у парах;
- розпізнання і вербалізація емоційних станів у парах;
- розпізнання і вербалізація щирості чи нещирості у парах;
- вправа з невербального надання команд, пропонування, натяку, мотивування тощо.
- вправа з відпрацювання всіх фаз психотерапевтичної бесіди;
- вправа із застосування різної вокалізації при здійсненні різних методів психологічного впливу;
- вправа з входження у медитативний стан спокою, розслаблення;
- вправа з розвитку впевненості у собі та невербального його вияву;
- вправи з віддзеркалення дихання;
- вправа з настройки і емпатичного проникнення для відчуття образів, емоцій і думок людини;
- вправа з метафоричного аналогового мислення в ході спілкування на довільну тему;
- вправа на основі техніки слухання;
- вправа на основі техніки постановки питань різних типів;
- вправа на управління тривалістю пауз у власному мовленні;

- вправа на акцентування елементів речення засобами вокалізації;
- вправа на тонізацію;
- вправа на релаксацією з наступною тонізацією;
- вправа з прояву виключно жіночих жестів, невербальних сигналів та вербальних модуляторів;
- вправа з прояву виключно чоловічих жестів, невербальних сигналів та вербальних модуляторів;
- вправа з емпатії при спостереженні людини, що мислено читає цікавий невідомий текст (спроба відтворити зміст);
- вправа з реалізації типової для чоловіків моделі спілкування, заснованої на цілях, розумінні ділової прагматичної взаємодії;
- вправа з реалізації типової для жінок моделі спілкування, заснованої на демонстрації почуттів, вимоги спільного їх переживання, з реалізації потреби вислуховування спільного вибору дій, узгодження в часі;
- вправа з цілісного моделювання жіночих стратегій «привабливості», «захоплення стратегій «привабливості»», «захоплення уваги», «маркетингової позиції» та ін.;
- вправа з цілісного моделювання чоловічих стратегій «силового протистояння», «провокаційного виклику», «боротьби за статус» та ін.;
- вправа з цілісного моделювання в парах схеми психологічної роботи з особами депресивного типу;
- вправа з цілісного моделювання в парах схеми психологічної роботи з особами розгальмованого типу;
- вправи з виклику в клієнта ресурсного стану та стимулювання самостійного вирішення власних проблем;
- вправа з техніки генерації гумористичних реплік, історій на основі формальних прийомів гумору;
- вправа «позитивне мислення» – генерування позитивних інтерпретацій у відповідь на будь-які негативні ситуації чи стимули;

– вправа з моделювання психологічної і терапевтичної взаємодії з випадковою людиною як підготовка до самостійної роботи.

Дійсно цінним досвідом психотерапевтичної взаємодії з використанням технік емоційного інтелекту є виконання самостійної роботи з індивідуального спілкування з випадковими особистостями, що потребують психологічної допомоги та наступний аналіз невербальних і емоційно-чуттєвих аспектів співбесіди незалежно від ефекту такої роботи.

Самостійна робота включає наступні завдання: 1) щотижня проводити за моделлю психологічної, чи психотерапевтичної взаємодії коротку (до 30 хвилин) розмову та надати тренеру короткий звіт за вимогою; 2) «вистежити» і узагальнити типові фактори переживань, психологічних страждань і негараздів у доступної популяції осіб; 3) виявлення у собі психологічної проблеми і мислене діалогічне її опрацювання за схемою психотерапевтичної взаємодії з розмовою з собою у позиції від третьої особи; 4) медитативна вправа 10-15 хвилин кожен день в умовах тиші.

Особливою формою спеціальної психологічної підготовки, спрямованої на інтегрування раціонального і емоційного інтелектуальних процесів є тестування знань невербальних сигналів у трьох формах: 1) бланкова форма, що містить серію пунктів з відповідності, наприклад, жесту і емоційного змісту, який він несе; 2) парна форма, де один студент за планом демонструє жест, а інший його вербалізує для виявлення об'єму вивчених невербальних сигналів; 3) комп'ютерне тестування знання жестів, які демонструються на екрані у картинках і словами, що дає змогу автоматизувати контроль об'єму знань студентів про невербальні сигнали.

Завершальною формою спеціальної психологічної підготовки з використання емоційного інтелекту є індивідуальна робота студента з тренером для вияву вразливих місць у його знаннях, вміннях, станах, життєвій ситуації з корекційним консультативним втручанням.

3.3. Тренінгова програма з розвитку та підвищення рівня емоційного інтелекту у студентів-психологів

З метою підвищення рівня емоційного інтелекту у студентів-психологів нами було розроблено тренінгову програму із застосуванням різноманітних технік та структурних компонентів емоційного інтелекту. Даний тренінг дозволить навчитися: більш досконало розпізнавати та усвідомлювати свої власні емоції та емоції інших людей; розуміти невербальні сигнали (міміка, жести та ін.); управляти собою, почуттями, станами, внутрішнім діалогом.

Відповідно до досліджень в області розвитку емоційного інтелекту, він проявляється в професійній діяльності через 15 компетенцій (професійно важливих інтегральних якостей, що містять в собі знання, вміння, навички та установки). Спеціально підібраний набір ефективних вправ дозволить учасникам тренінгу розвинути ті з компетенцій, якими вони володіють недостатньо.

Тренінг починається, як завжди, організаційним моментом, який містить: знайомство, представлення змісту тренінгу, розмова про очікування учасників, введення правил поведінки, «розігриваючі» ігри, ігри на посилення уваги та працездатності. Після завершення цього етапу, учасникам тренінгу пропонується по колу виконати всі запропоновані тренером вправи. Наводимо приклад таких вправ, модифікованих нами.

Вправа 1. «Відображення почуттів». Всі учасники тренінгу розбиваються на пари. Один з учасників пари промовляє емоційно забарвлену фразу. Другий спочатку розповідає своїми словами зміст того, що сказав перший, а потім намагається визначити почуття, яке відчував його партнер в момент вимовляння фрази. Партнер оцінює точність обох відображень. Потім учасники міняються ролями.

Вправа 2. «Зрозумій іншого». Кожний учасник протягом 2-3 хвилин описує настрій когось у групі. Необхідно уявити, відчути людину, її стан,

емоції, переживання і все це описати на папері. Потім всі записи озвучуються та підтверджується їх достовірність.

Вправа 3. «Внутрішній голос». Учасники стають по колу. Один з учасників групи (назвемо його «Х») обирає собі того, хто буде грати роль його внутрішнього голосу. Він встає за спиною учасника «Х» і говорить від першої особи: «Я (ім'я учасника «Х»), зараз відчуваю... тому що... через те, що...». Потім ведучий задає питання учаснику «Х»: «Чи правий твій внутрішній голос? Чи все він сказав із того, що ти хотів би почути? Може, ти хотів би почути інший «внутрішній голос»?». Потім наступний учасник групи обирає собі «внутрішній голос». Питання для обговорення:

1. З якими труднощами Ви зустрілися під час виконання вправи?
2. Що затрудняє або полегшує відображення почуттів іншої людини?
3. Які почуття Ви відчували?

Вправа 4. «Дзеркальне відображення суджень». Група ділиться на пари. Одна людина описує будь-яку ситуацію з негативної сторони. Інша знаходить позитивні аспекти цієї ж ситуації.

Вправа 5. «Хто ти?». Кожному учаснику пропонується написати характеристику невербальної поведінки одного зі студентів групи. Потім характеристики зачитуються без зазначення адресата. Група повинна визначити, кому належить дана характеристика.

Вправа 6. «Контакт масок». Всі учасники малюють собі маску. Вона може бути будь-якого вигляду, на своє власне бажання. Після виготовлення масок учасники сідають по колу. Ведучий стає в центрі кола, закриває очі та починає повільне обертання, витягнувши руку (вказівний палець у вигляді «стрілки»). Коли він зупиниться і відкриє очі, «стрілка» вкаже на когось з присутніх: з цієї людини і починається обговорення. Кожен (у будь-якому порядку) повинен свою думку про маску, надіту на людину, яку обговорюють: чи цікава маска і чим, чи підходить вона цій людині (з суб'єктивною точкою зору того, хто висловлюється); які особливості характеру людини відбиті в цій масці; які особливості свого характеру людина (на думку того, що говорить) хотіла б

приховати за допомогою цієї маски; яка маска, на думку того, що говорить, краще підійшла б для цієї людини (літературного героя, якого-небудь звіра, героя фільмів, історичної особи і т.д.).

Ведучий повинен стежити, щоб висловилися усі. Після обговорення маски першої людини, переходять до наступного (наприклад, рухаючись за годинниковою стрілкою) і т. д. Цей етап зайняття не повинен тривати більше години, після чого розмови на тему масок припиняються. Потім ведучий говорить: «В повсякденному спілкуванні ми теж іноді носимо маски, тільки маски не з паперу, а з мускульного гриму – особливого виразу обличчя, пози, тону. Зараз ми подивимося, що це таке». Учасники сідають в коло, в центр якого викладаються (тестом вниз) сім карток (якщо учасників більше, то дублюються картки 3– 6).

- 1 – маска байдужості;
- 2 – маска прохолодної ввічливості;
- 3 – маска зарозумілої неприступності;
- 4 – маска агресивності («спробуй не послухай мене»);
- 5 – маска слухняності або догоджання;
- 6 – маска доброзичливості або співчуття;
- 7 – маска простодушно-дивакуватої веселості.

Усі учасники навмання вибирають собі по одній картці і читають текст (не вголос). За порядком дотримання номерів карток кожен повинен продемонструвати "маску", що дісталася йому: потрібно придумати ситуацію, в якій довелося б надіти цю маску, і відтворити ситуацію. Наприклад, кому дісталася маска байдужості, може зображувати сценку: «Він опинився в купе з подружньою парою, що свариться, з міркувань такту йому доводиться робити вигляд, що він нічого не бачить і не чує». Після чого група оцінює, наскільки людина зуміла зобразити необхідну маску. Потім переходять до наступної сценки. Питання для обговорення: Які переживання виникали під час виконання завдання? Чи важко було зображувати маски? Чому люди надівають

маски в ході спілкування? Що нового ви дізналися, виконуючи вправу? [23, 154, С. 25]

Вправа 7. «Відображення емоційного стану». Усі учасники розбиваються на пари. Один виконує роль дзеркала, яке повинне відбити показаний партнером емоційний стан. Вправа виконується за допомогою міміки і пантоміми. Кожен виконує вправу по три рази (різні емоційні стани).

Вправа 8. «Передача почуттів». Учасники встають в потилицю один за одним. Останній повертає передостаннього і передає йому мімікою яке-небудь почуття (радість, гнів, печаль, здивування і т. п.). Друга людина повинна передати наступному це ж почуття. У першого запитують, яке почуття він отримав, і порівнюють з тим, яке почуття було послане спочатку.

Вправа 9. «Список емоцій». Групі пропонується назвати якомога більше слів, що означають емоції. Потім хтось виходить і зображує емоцію мімікою і жестами. Усі відгадують. Перший, хто відгадав, показує свою емоцію. Ускладнення: Вправа проводиться по колу. Одна людина називає емоцію – всі інші її показують.

Питання для обговорення: Яке слово було найважче показати? Чи у всіх був однаковий вираз обличчя при зображенні емоції і чому? Чи можуть люди відчувати одні і ті ж емоції і мати абсолютно різний вираз обличчя? Коли? [152, С. 27]

Вправа 10. «Геометрична фігура». Учасникам (усій групі або кожному по черзі) пропонується накреслити рукою в просторі перед собою прямокутник. Завдання виявляє очевидні варіації в проявах експресії. Один малює в повітрі невелику фігурку, ледве обертаючи прямим вказівним пальцем, не рухаючи при цьому ні очима, ні головою. Інший підключає енергію усієї руки, його погляд синхронно відстежує контури уявної фігури, рухається голова і корпус тіла. Третій "рубає" долонею, немов перед ним щось тверде. А хтось м'яко оперує кистю руки, використовуючи середній або широкий жест.

Таким чином, даний тренінг можна розгляди як приклад певної частини навчальної програми, яка спрямована на розвиток та підвищення рівня

емоційного інтелекту у студентів-психологів.

Висновки до розділу 3.

1. Контроль рівня застосування емоційного інтелекту фахівцем з психології – дуже складна задача для емпіричних вимірів. Різноманітні опитувальники емоційного інтелекту стосуються далекого минулого його вияву, а для їх використання у формуючому експерименті необхідно, щоб частина часу спеціальної підготовки включала реальне психологічне консультування і психотерапію. Тільки за цієї умови можливе впровадження техніки емоційного інтелекту у тканину практичної роботи психолога.

2. Система тестування знань і вмінь, використана як частковий інструмент оцінки ефекту програми, складається з тестової перевірки знань структурного раціонально-логічного рівня, знань сигналів невербальних потоків, тесту реальної поведінки з реалізації базової схеми-послідовності психотерапевтичної і консультативної роботи, а також тесту реальної поведінки, у якому оцінювалась здатність відреагування на значущі для інтерактивної діагностики станів особистості сигнали «умовного клієнта».

3. Знання *структур раціонального рівня* включає: перевірку знань складових системного підходу (аналізу і синтезу), важливих при діагностуванні проблеми клієнта; перевірку знань етапності проблемного аналізу ситуації і особистості клієнта; перевірку знань і легкості їх актуалізації в області базових рис особистості, акцентуацій і патології; знань психологічної структури діяльності людини; знань головних методів впливу психологів в ході консультування; знань ключових психотерапевтичних напрямків і їх суті та ключових методів терапії і психологічної роботи у їх межах; знання базових моделей психологічного самозахисту.

4. Знання *невербальних сигналів особистості* включає: перевірку знань сутності і механізмів емоцій і почуттів; оцінку знань міміки і пантоміміки, жестів та кластерів оптико-кінетичної системи невербальних

сигналів; знання просторово-часових невербальних сигналів; знання ключових професійно (для впливу) і діагностично необхідних модуляторів мовлення та інших сукупних сигналів екстралінгвістичної і паралінгвістичної системи знаків; знання комплексних невербальних сигналів особистості, які відповідають типовим класам особистісних проблем клієнтів.

5. *Тест реальної поведінки у формі ілюстративної реалізації з умовним клієнтом логіки проблемного аналізу та психологічного консультування на прикладі простої проблеми.* Оцінка включає критерії професійного поведіння, структурованість взаємодії, дієвість рекомендацій та ін. Роль клієнта виконує інший студент, якому надана для імітування конкретна психологічна проблема й інструкція з її виразу не безпосередньо, а через опис різних ситуацій де вона виявляється.

6. *Тест відреагування значущих сигналів особистості для включення їх у тканину спілкування, консультування, психотерапії реалізується у різних варіантах.* У відповідь на невербальний сигнал можливі варіанти відреагування: 1) віддзеркалення; 2) суміжний інший невербальний сигнал; 3) запитання, пов'язане зі стимульним невербальним сигналом; 4) виправдана зміна напрямку розмови у неочікуваному напрямку без зв'язку зі змістом сигналу; 5) застосування методу впливу, що викликає в клієнта стан, протилежний наявному (сум змінюємо на радість тощо); 6) якоріння ресурсного стану, що демонструється як невербальний сигнал; 7) виклик ресурсного стану, як відповідь на невербальний сигнал, та інші способи (наприклад, гумор, припинення розмови, перенос, обумовлювання поведінки та ін.).

7. Ключовий критерій оцінки – ступінь усвідомленості взаємодії самим психологом, різноманіття його репертуару психологічно і терапевтично виправданого реагування на сигнали у взаємодіях з клієнтом. Відповідно, до запропонованої у першому розділі концепції інструменталізації емоційного інтелекту, ключовою задачею психологічної підготовки має стати розвиток асоціативного вмісту рівня предсвідомого психолога. Іншими словами це формування стійких пар «невербальний сигнал» і його «змісти».

Основні положення третього розділу відображені у наступних публікаціях:

Статті у наукових фахових виданнях

1. Амплєєва О. М. Основні принципи застосування емоційного інтелекту в ході фахової підготовки майбутніх психологів / О. М. Амплєєва // Наука і освіта. – 2012 . – № 7. – С. 101-105.

Статті в інших виданнях

2. Амплєєва О. М. Закономірності і механізми функціонування та реалізації емоційного інтелекту / О. М. Амплєєва // Актуальні проблеми практичної психології. – 2012 р. – Част. I. – С. 10-14.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлене теоретичне узагальнення і запропоновано новий погляд на вирішення проблеми місця і ролі *емоційного інтелекту* в структурі професійної діяльності психологів, що виявляється у розкритті сутності і специфіки цього процесу, виявленні психологічних особливостей його прояву і закономірностей реалізації та розробці психолого-педагогічних засобів його розвитку.

1. Теоретичний аналіз і узагальнення існуючих наукових досліджень з проблеми емоційного інтелекту в функціонуванні особистості та його ролі в протіканні професійних взаємодій у діяльності психолога визначив, що емоційний інтелект є *значущим, але недооціненим і недостатньо вивченим* фактором ефективності професійної діяльності психологів, чим зумовлена недостатня увага до розвитку емоційного інтелекту в процесі професійної підготовки психологів. Сучасні дослідження відзначають, що структурними складовими емоційного інтелекту є емпатія особистості, самоконтроль, самомотивування, здатність особистості до самоусвідомлення власних емоцій та усвідомлення емоцій інших людей. Емоційний інтелект може виконувати адаптивну, регулятивну і стресозахисну функцію у взаємовідносинах людей і виявляється в адаптивності їх емоційної поведінки і ефективності досягнення мети індивідуальної або групової діяльності.

Більшість фаз структури професійної діяльності психологів потребують використання емпатичного «проникнення» в стан, проблеми і фактори життя клієнта, а також передбачають внутрішній інтуїтивних пошук засобів психологічної допомоги психологом у власному досвіді. Динаміка терапевтичної роботи часто не залишає часу для тривалих раціональних міркувань і теоретичного аналізу при прийнятті рішень, що, разом з набуттям психотерапевтичного досвіду роботи з типовими проблемами, поступово зменшує тривалість фази раціональних міркувань. Рівень високої майстерності психолога на межі професійного мистецтва виявляється у майже повному вилученні теоретичної, раціональної стадії вербальних міркувань –*цілісне*

сприйняття та емпатичне проникнення в стан і проблеми клієнта безпосередньо *трансформується в дії психолога* з психологічної корекції, впливу і розвитку, а обґрунтування мають місце лише як мотивація клієнта до самозмін. Окреслений рівень ефективності психолога є точним відображення *граничного рівня розвитку емоційного інтелекту*, при якому системи психотерапевтичних концепцій стають лише орієнтиром і повністю автоматизуються до рівня енергетично мінімальних професійних дій з максимальною дієвістю терапії і консультування.

Сучасні системи професійної підготовки психологів перебільшено акцентовані на вербальному засвоєнні студентами теорій, концепцій, діагностиці, пошуку зв'язків, апробації технік психологічного консультування і взаємодії з ключовим недоліком *недостатністю автоматизації професійних дій*. «Емоційний інтелект» відображує напрям психологічної підготовки як назріле й необхідне доповнення до наявної системи фахової підготовки у якості стану граничної автоматизованості професійних дій психолога з використання повних емоційних, інтелектуальних, невербальних можливостей і фахового досвіду. Інструменталізація технік емоційного інтелекту потребує переосмислення специфіки і особливостей його функціонування у фахівців з психології і поглибленого системного дослідження його закономірностей.

2. Вимір рівня, структурних складових і, особливо, інтенсивностей емоційного інтелекту на різних фазах професійної діяльності психологів є дуже складною психометричною проблемою й потребує системного погляду на поверхневі і латентні складові емоційної сфери. На основі аналізу діагностичних можливостей різних методик оцінки емоційного інтелекту, психометричних обмежень, врахування специфіки діяльності психологів нами запропоновано комплекс засобів діагностичної оцінки складових емоційного інтелекту на основі методів опитування, контрольних переліків індикаторів емоційної сфери з статистичною обробкою методом факторного аналізу, що дозволяє виявити глибинну специфіку протікання процесів емоційного інтелекту на різних фазах структури професійної діяльності. Для емпіричного,

кількісного аналізу дійсної реальної поширеності технік емоційного інтелекту нами було використано групу методик оцінки показників та індикаторів, які різною мірою можуть розглядатися як емпіричні кореляти емоційного інтелекту або несуть важливу інформацію про умови його ефективності та відображують співвідношення і баланс різних аспектів практичної роботи психологів.

3. Дослідження ролі емоційного інтелекту в протіканні і досягненні цілей різних фаз психотерапевтичної взаємодії виявило його суттєвий внесок в ефективність, який з віком і стажем поступово підвищується, відображуючи процес автоматизації професійних дій і мінімізації енерговитрат. У структурі професійної діяльності досліджених психологів емоційний інтелект переважно використовується: для встановлення контакту і конструктивного статусного співвідношення «психотерапевт – клієнт»; для діагностування рис і характеристик, обумовлених досвідом життя; для обрання індивідуалізованих стратегій функціонування і взаємодії; для визначення позитивності чи негативності складових життєвої ситуації клієнта; для посилення впливу на проблемні об'єкти клієнта засобами невербального потоку, модуляції, поведінки та ін.

Психологічний механізм зростання рівня інструментальності технік емоційного інтелекту полягає в нарощуванні психологом вміння призупиняти власну інтелектуальну, вербальну, раціональну активність, що тимчасово посилює ясність і інтенсивність сприйняття, рівень глибини емоційних переживань, образність і увагу до кінестетичних відчуттів власного тіла, які разом виступають аналогами проблем клієнта й, при критичному усвідомленні, внутрішній вербалізації і асоційованості з техніками психокорекції, динамічно підказують напрям подальшої роботи з клієнтом без звертання до теоретичних конструкцій, концепцій і моделей, що істотно підвищує загальну ефективність психологічної взаємодії з клієнтом. Зростання майстерності психолога супроводжується збільшенням легкості переходів між емоційним і раціональним способами сприйняття і особистісного функціонування.

Акцент психолога-майстра на використанні емоційного інтелекту полягає

у наданні серії професійно-виправданих сигналів, стимулів, реплік, невербальних сигналів і сполучень таких елементів з одночасним *підсвідомим аналізом ймовірності цінності* різних напрямів, прийомів і технік взаємодії для вирішення проблеми саме даного клієнта. Вибір лінії і способу взаємодії психолог обирає за власним відчуттям максимальної ефективності. Допоміжна стратегія – проходження по кількох найбільш ймовірних лініях з потенційно високою успішністю та інтеграція ситуативно обраних, на основі емоційного інтелекту технік, в єдину стратегію і набір засобів для ведення клієнта від проблеми до рішення.

Зростання ролі емоційного інтелекту як інструменту забезпечення ефективності пов'язане з модифікацією *стратегії взаємодії з детерміністичної*, як акценту на пошуку гарантовано точних причин психологічних проблем клієнта, тривалої діагностики зовнішніми інструментами вимірів, логічно однозначного вибору методів психокорекції та іншого, на *ймовірнісну* стратегію побудови і перевірки гіпотез про проблему клієнта і способи їх вирішення, динамічно-ситуативного використання емоційної і невербальної інформації про поточний стан клієнта, а також підвищену чутливість психолога до власних внутрішніх інтуїтивних процесів, здогадок, потоків почуттів, образів та ін.

Інтегральний аналіз разом всіх фаз професійної діяльності в *практиків-психологів* реалізовано як одночасний процес раціонального аналізу рівня свідомості і синтезу переважно на рівні підсвідомого; емоційний інтелект «вбудований» у техніки роботи з підсвідомим; глобальна логіка роботи реалізується як три окремі операції: визначення поточної проблеми, робота з підсвідомим через «образи», креативний практично орієнтований вплив на виконавські частини психічного; в *психологів-студентів* в цілому не достатньо сформована стратегія внутрішньої структури аналізу і синтезу інформації, як глобальної професійної позиції фахівця, домінує раціональне, гнучке і цілісне вербальне сприйняття і інформаційна робота з проблемами клієнта, з перебільшеним акцентом оцінювання, з недостатньою прагматичністю і

ефективністю, що пояснюється браком досвіду індивідуальних взаємодій з клієнтами.

4. Результати теоретичного і емпіричного дослідження проблеми визначили можливість в ході базової психологічної підготовки студентів прискореного розвитку емоційного інтелекту як інструменту професійної діяльності. Формування вмінь використання емоційного інтелекту студентів є складним завданням індивідуального саморозвитку з переважанням психологічного тренінгу, яке можливо реалізувати на основі запропонованої нами програми спеціальної психологічної підготовки.

Ключовим *позитивним* аспектом посилення використання емоційного інтелекту як інструментального засобу в структурі професійної діяльності є мінімізація часу і енерговитрат на повне опрацювання проблем окремого клієнта що трактується як майстерність, а також професійно-орієнтована модифікація особистості самого психолога. Ключовим *негативним* аспектом цього процесу є мимовільна фіксація в психолога конфігурації системи технік роботи і збільшення труднощів у спробах введення нових прийомів у вже наявну, ефективну систему роботи і взаємодії з клієнтами. Тому технологія базової професійної підготовки *психологів-студентів* має бути посилена в аспектах тренінгу до автоматизму технік на основі емоційного інтелекту, а в *психологів-практиків* необхідне періодичне додавання нових виникаючих теоретичних концепцій з обов'язковою їх ув'язкою зі способами практичного використання теорії на рівні взаємодії з клієнтом.

Ключовими методичними аспектами розвитку емоційного інтелекту в студентів є формування вміння коливання між станами особистісного функціонування з переважанням раціональної чи емоційної складової, введення технік емоційного інтелекту у потік життя студентів як частину професійної позиції, використання повністю самостійного тренінгу різних фаз професійної діяльності з акцентом на застосування емоційного інтелекту, збільшення об'єму практичних занять з парної терапії та індивідуальної роботи у програмах вузу, формування вміння автоматичного розпізнання оптико-кінетичних,

паралінгвістичних й інших невербальних сигналів, їх пов'язування з типовими станами, проблемами і способами їх вирішення як основи для майстерного ситуативно-динамічного використання інформації каналів емоційного інтелекту для реконструкції, моделювання і вирішення проблем клієнта.

Проведене дослідження відкриває нові перспективи розробки проблеми психологічних закономірностей і інструментального застосування *емоційного інтелекту* в професійній діяльності психологів. До напрямів досліджень цієї проблеми ми вважаємо за доцільне віднести наступні.

1. Дослідження специфіки, особливостей і психологічних механізмів, використовуваних у спеціальних психотерапевтичних і психологічних техніках зі значним акцентом на емоційно-чуттєвих процесах як каналах отримання інформації про клієнта, впливу на нього використанням особливостей функціонування емоційної сфери. Кінцева мета дослідження – структурування таких методів до рівня конкретних методик навчання студентів, що істотно скоротить час їх практичної підготовки до реальних взаємодій з клієнтами, а також прискорить адаптацію до практичної психологічної роботи після завершення ВНЗ.

2. Перспективним напрямком дослідження емоційного інтелекту є дослідження крайніх рівнів інтенсивності його функціонування, з'ясування психологічних, нейрофізіологічних детермінант таких рівнів емоційного інтелекту, а також детальне визначення методичних аспектів досягнення вищих рівнів чутливості, точності інтерпретування і використання емоційного інтелекту як каналу та інструменту впливу для досягнення різноманітних психологічних цілей і вирішення проблемних аспектів емоційних розладів особистості на цій основі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Практическая психология / Г. С. Абрамова. – М.: Издательский центр «Академия», 1997. – 368 с.
2. Абульханова К. А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды / К.А. Абульханова. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. – 224 с. (Серия «Психологи Отечества»).
3. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская – М. : Наука, 1980. – 335 с.
4. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 229 с.
5. Айзенк Г. Ю. Интеллект: новый взгляд / Г. Ю. Айзенк // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 111-129.
6. Алан Е. Айви. Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники: практическое руководство/ Алан Е Айви, Мэри Б. Айви, Линк Саймэн –Даунинг. – М., 2000. – 487 с.
7. Алдер Г. НЛП: современные психотехнологии / Г. Алдер. – [2-е изд.] – СПб: Питер Пресс, 2003. – 159 с. – (Серия «Сам себе психолог»).
8. Альманах психологических тестов. [Текст] – М.: КСП, 1995. – 398 с.: ил.
9. Андреева И. Н. Биологические и социальные предпосылки эмоционального интеллекта / И. Н. Андреева // Когнитивная психология: сб.ст.; под ред. А. П. Лобанова, Н. П. Радчиковой. – Мн.: БГПУ, 2006. – С. 7-11.
10. Андреева И. Н. Взаимосвязи эмоционального интеллекта и характеристик социально-психологической адаптации личности [Текст] / И. Н. Андреева // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2010. – №12. – С. 63-67.
11. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена /

- И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – №3. – С. 78-86.
12. Бадалова М. В. Рефлексивный потенциал профессионального интеллекта психолога [Текст] / М. В. Бадалова // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2010. – №9. – С. 1-6.
 13. Байсара Л. І. Сучасні наукові підходи до феномену інтелекту / Л. І. Байсара, Н. Черевач // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Эффективные инструменты современных наук – 2007», травень 2007. – 5 с.
 14. Балл Г. О. Для розробки теоретичної моделі вільної особистості / Г. О. Балл // Психологія суб'єктивної активності особистості. – К., 1993. – С. 12-13.
 15. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г. А. Балл // Психол. журнал. – 1997. – Т.18. №5. – С. 7-19.
 16. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти / Г. О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9. – С. 1-7.
 17. Березина Т. М. Чувствование как экзистенциальная функция интеграции себя и Другого / Т. М. Березина // Мир психологии. – 2001. – №3. – С. 70-83.
 18. Бернштейн Н. А. От рефлекса к модели будущего / Н. А. Бернштейн // Вопросы психологии. – 2002. – №2. – С. 94-98.
 19. Бех И. Д. Сопереживание как детерминанта нравственного поведения личности / И. Д. Бех // Диагностика и регуляция эмоциональных состояний / Сборник материалов Всесоюзного симпозиума. Ч.2. Редакционная коллегия: Забродин Ю. М., Хмелюк Р. И., Дикая Л. Г. и др. Общ. ред. А. Я. Чебыкина. – М., 1990. – С. 12-16.
 20. Бех И. Д., Павелкив Р. В. Овладение эмоциональными переживаниями и воспитание личности / И. Д. Бех // Диагностика и регуляция эмоциональных состояний / Сборник материалов Всесоюзного

- симпозиума. Ч. 2. Редакционная коллегия: Забродин Ю. М., Хмелюк Р. И., Дикая Л. Г. и др. Общ. ред. А. Я. Чебыкина. – М., 1990. – С. 99-102.
21. Бодров В. А. Нелинейная модель мотивационной сферы личности / В. А. Бодров, Г. В. Ложкин, А. Н. Плющ // Психологический журнал. – 2001. – №2. – С. 90-99.
 22. Божович Л. И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Междунар. пед. академия, 1995. – 212 с.
 23. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості: [учбов.посіб. для студ. старших курсів психолог. факульт. та відділень універ.] / О. Ф. Бондаренко – Харків: Фоліо, 1996. – 237 с.
 24. Боришевський М. Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат. – К., 1993. – 24 с.
 25. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / Мирослав Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с. (Серія «Монограф»).
 26. Братусь Б. С. Психологическое и нравственное пространство нормы // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №7. – С. 1-4.
 27. Братусь Б. С. Смысловая сфера личности // Психология личности в трудах отечественных психологов / Составитель Куликов Л.В. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – С. 130-139.
 28. Бреслав Г. М. Психология эмоций. / Г. М. Бреслав – 3-е изд., «Академия», 2007.
 29. Будасси С. А. Личность и эмоции: Краткий психологический практикум / С. А. Будасси. – М.: Изд-во РОУ. 1996. – 27 с.
 30. Бурлачук Л. Ф. Основы психотерапии / Л. Ф. Бурлачук, И. А. Грабская, А. С. Кочарян. – М.: Алетейя, 1999. – 320 с.
 31. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М.: Российское педагогическое агентство, 1998.– 263 с.
 32. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике /

- Л. Ф. Бурлачук. – [3-е изд.]. – СПб.: Питер, 2008. – 688 с. : ил. – (Серия „Мастера психологии»).
33. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика / Л. Ф. Бурлачук. – [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2009. – 384 с.: ил. – (Серия «Учебник для вузов»).
34. Буякас Т. М. Личностное развитие в условиях работы самопонимания, опосредованное символами / Т. М. Буякас // Вопросы психологии. – 2000. – №1. – С. 96-108.
35. Буякас Т. М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов / Т. М. Буякас // Вестн. Моск. ун-та. Сер.14. Психология. – 2000. – №1. – С. 56-62.
36. Буякас Т. М. Проблема и психотехника самоопределения личности / Т. М. Буякас // Вопросы психологии. – 2002. – №2. – С. 28-39.
37. Буякас Т. М. Процесс обучения как диалог между профессиональным и личностным становлением / Т. М. Буякас // Вестн. Моск. ун-та. Сер.14. Психология. – 2001. – №2. – С. 69-77.
38. Васильев Я. В. Надситуативность в структуре личности / Я. В. Васильев. – Николаев: Темп, 1994. – 264 с.
39. Вахрушева Л. Н. Руководство по использованию методики измерения эмоционального интеллекта [Текст] / Л. Н. Вахрушева, В. В. Гризодуб, А. В. Садокова // Психологическая диагностика: научно-методический и практический журнал. – 2009. – №1. – С. 3-44
40. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. / Л. М. Веккер. – М.: Смысл, 1998. – 685 с.
41. Видгоф В. М. Целостная модель человеческой эмоциональности. Опыт философской реконструкции. / В. М. Видгоф. – Томск: ТГУ, 2001. – 90 с.
42. Вилюнас В. К. Инстинкт в свете эмоциональной концепции мотивации / В. К. Вилюнас // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. – 1997. – №1. – С. 3-14.
43. Вилюнас В. К. Эмпирические характеристики эмоциональной жизни / В. К. Вилюнас // Психол. журнал. – 1997. – №3. – С. 26-34.

44. Вірна Ж. П. Формування професійного ставлення до клієнта в процесі підготовки практичних психологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. / Ж. П. Вірна – К., 1996. – 24 с.
45. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: монографія / О. І. Власова – К.:Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 308 с.
46. Выготский Л. С. Собрание сочинений. – В 6 т. – Т.3. Проблемы развития психики / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
47. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / Дж. Гилфорд // Психология мышления. – М.: Прогресс, 1969. – С. 433-456.
48. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М.: ЧеРо, 1996. – 336 с.
49. Головань Т. Необхідність розвитку емоційного інтелекту EQ [Текст] / Т. Головань // Світ виховання. – 2010. – №3. – С. 29-30.
50. Горбатков А. А. Динамика связи между положительными и отрицательными эмоциями / А. А. Горбатков // Вопросы психологии. – 2002. – №4. – С. 132-140.
51. Горбунова В. В. Як спланувати психологічний експеримент?: знайомство з процедурою планування експериментів Д. Кемпбелла [Текст] / В. В. Горбунова // Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2010. – №4. – С. 12-16.
52. Гордеева О. В. Развитие языка эмоций у детей / О. В. Гордеева // Вопросы психологии. – 1995. – №2. – С. 137-149.
53. Гримак Л. П. Общение с собой: Начала психологии активности. / Л. П. Гримак – М.: Политиздат, 1991. – 320 с.
54. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности. / Л. П. Гримак – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.
55. Громова Е. А. Эмоциональная жизнь и её механизмы / Е. А. Громова. – М.: Наука, 1980. – 182 с.
56. Громовий В. Педагогіка відкритого серця. Чи стане українська школа

- імперією почуттів? / В. Громовий // Завуч (Шкільний світ). – 2006. – №3, С. 2
57. Гуменюк О. Є. Маніпуляція як різновид психологічного впливу / О. Є. Гуменюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 5. – С. 23-26.
 58. Додонов Б. И. В мире эмоций / Б. И. Додонов – Киев: Политиздат Украины, 1987. – 140 с.
 59. Додонов Б. И. О системе «Личность» // Психология личности в трудах отечественных психологов / Составитель Куликов Л.В. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – С. 110-119.
 60. Долінська Ю. Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки: дис. ...канд. психол. наук / Ю. Г. Долінська. – К., 2000. – 196 с.
 61. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин – СПб.: Издательство "Питер", 1999. - 368 с.: (Серия "Мастера психологии")
 62. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: Монографія. / Л. П. Журавльова – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
 63. Зазыкин В. Г. Основы психологической проницательности / В. Г. Зазыкин. – М.: Тривола, 1997. – 88 с.
 64. Занюк С. С. Психологія мотивації та емоцій: навч. посібник / С. С. Занюк – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ Волинського державного університету ім. Л.Українки, 1997. – 180 с.
 65. Зинченко В. П. Миры сознания и структура сознания / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – №2. – С. 24-36.
 66. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 464 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
 67. Изард К. Э. Эмоции человека / К. Э. Изард; пер. с англ. /Под ред. Л. Я. Гозмана, М. С. Егоровой. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 439 с.
 68. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 288 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

69. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – С.-Пб.: Питер, 2002. – 752 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
70. Кадыкова Т. А. Особенности динамики ценностных ориентаций студентов-психологов: дис. ...канд. психол. наук. / Т. А. Кадыкова – Донецк, 2002. – 207 с.
71. Карнозова Л. М. Самоопределение профессионала в проблемной ситуации / Л. М. Карнозова // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 75-82.
72. Кириленко Т. С. Гармонізація емоційних станів особистості / Т. С. Кириленко // Наука і освіта – 2000. – №1-2. – С. 22-23.
73. Киричук Е. И. Понятие личности в практической психологии / Е. И. Киричук, А. Ф. Бондаренко // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. Матеріали конференції – К., 1993. – Т.2. – С. 27-38.
74. Киселева Е. А. Психологическая проницательность и ее диагностика / О. П. Санникова // Виховання економічної культури. – Одеса, 1997. – С. 91-98.
75. Климов Е. А. Психология профессионала: Избр. психол. труды. / Е. А. Климов – М.: Институт практической психологии: Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с. – (Психологи отечества).
76. Коврига Н. В. Операційні критерії емоційної розумності людини та результати їх емпіричної перевірки / Н. В. Коврига // Вісник Дніпропетровського університету Серія „Педагогіка і психологія”, 2001. – Вип.7.
77. Козлов Н. И. Истинная правда, или Учебник для психолога по жизни / Н. И. Козлов. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1997. – 480 с.
78. Колесніков Є. П. Психологія дії, що організує життя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. / Є. П. Колесніков. – Одеса, 2003. – 20 с.
79. Коломінський Н. Л. Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога / Н. Л. Коломінський // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №4. – С. 12-13.

80. Коломинский Я. Л. Психологическая культура – условие и цель деятельности психолога / Я. Л. Коломинский // Психалогія (Мінск). – 2000. – № 2. – С. 4-19.
81. Колпачников В. В. Индивидуальные модели консультативного процесса и психологического здоровья в консультировании / В. В. Колпачников // Журнал практического психолога. – 1997. – № 5. – С. 18-26.
82. Кон И. С. Проблема «Я» в психологии / И. С. Кон // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2000. – С. 45-96.
83. Копьев А. Ф. Между свободой и необходимостью: к методологии краткосрочного психологического консультирования / А. Ф. Копьев // Вопросы психологии. – 1996. – №4. – С. 44-54.
84. Корнилова Т. В. Соотношение уровней нравственного самосознания, эмоционального интеллекта и принятия неопределенности [Текст] / Т. В. Корнилова, Е. В. Новотоцкая-Власова // Вопр. психологии: науч. журн. – 2009. – № 6. – С. 61-71.
85. Корольов Д. К. Структура, детермінанти та функції емоційно-оціночного ставлення до життя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. / Д. К. Корольов – К., 2001. – 18 с.
86. Косов Б. Б. Личность: теория, диагностика и развитие / Б. Б. Косов. – М.: Изд-во «Академический проект», 2000. – 236 с.
87. Котик М. Н. Эмоции как показатель субъективных предпочтений при принятии решения / М. Н. Котик, А. М. Емельянов // Психологический журнал. – 1992. – Т.13. – №1. – С. 118-125.
88. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / Р. Кочюнас.; пер. с лит. / Под ред. В.В.Макарова. – М.: Академический проект, 1999. – 239 с.
89. Кривцова С. В. Жизненные навыки: уроки психологии в первом классе [Текст] / С. В. Кривцова // Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2010. – №4. – С. 16-

- 28.
90. Кульчицкая Е. И. Эмоциональное и интеллектуальное поведение / Е. И. Кульчицкая // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №1. – С. 1-3.
91. Лабунская В. А. Теоретико-эмпирические основания создания методики "Диагностика уровня развития способности к адекватной интерпретации невербального поведения" и ее модификаций [Текст] / В. А. Лабунская // Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2010. – №11. – С. 4-19.
92. Леонтьев Д. А. Внутренний мир личности / Д. А. Леонтьев // Психология личности в трудах отечественных психологов / Составитель Куликов Л. В. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – С. 372 – 377.
93. Леонтьев Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. А. Леонтьев // I Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: Материалы сообщений. – М.: Смысл, 2001. – С. 100-109.
94. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997.
95. Леонтьев Д. А. Системно-смысловая природа и функции мотива / Д. А. Леонтьев // Вестник Московского университета. Сер.14. Психология. – 1993. – №2. – С. 73-81.
96. Леонтьев Д. А. Три грани смысла / Д. А. Леонтьев. // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии. Школа А. Н. Леонтьева. – М.: Смысл, 1999.
97. Леонтьев Д. А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д. А. Леонтьев, Н. В. Пилипко // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 97-110.
98. Литовченко Н. Ф. Розвиток інтерпретаційних процесів у майбутніх практичних психологів: дис. ...канд. психол. наук / Н. Ф. Литовченко. – К., 2001. – 241 с.

99. Ліщинська О. А. Практикум з індивідуального психологічного консультування (для початківців) / О. А. Ліщинська – К.: НПЦ Перспектива, 1997. – 36 с.
100. Лобашев В. Д. Структурные составляющие профессиональной педагогической деятельности / В. Д. Лобашев // Дополнительное образование и воспитание. – 2006 г. №10 . – С. 3-5.
101. Локтионова О. С. Эмоциональный интеллект [Текст] / О. С. Локтионова // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2010. – Том, №3. – С. 78-87.
102. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1990. – 350 с.
103. Ломов Б. Ф. Направленность личности. Субъективные отношения личности / Б. Ф. Ломов. — С.-Пб.: Питер, 2000 / Составитель Куликов Л. В. – С. 105-110.
104. Любимова Г. Ю. От первокурсника до выпускника: проблемы профессионального и личностного самоопределения студентов-психологов / Г. Ю. Любимова // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2000. – №1. – С. 48-56.
105. Любимова Г. Ю. Представления психологов-старшекурсников о своей будущей профессиональной деятельности / Г. Ю. Любимова // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2002. – №2. – С. 64-72.
106. Люсин Д. В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИН: новые психометрические данные [Текст] / Д В. Люсин // Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2010. – №12. – С. 39-48.
107. Люсин Д. В. Структура эмоционального интеллекта и связь его компонентов с индивидуальными особенностями: эмпирический анализ / Д. В. Люсин, О. О. Марютина, А. С. Степанова // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / Под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М.: Институт психологии РАН, 2004. – С. 128-140.

108. Максименко С. Д. Психологічні проблеми загальної психології. / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №3. – С. 2-4.
109. Максименко С. Д. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога / С. Д. Максименко, Т. Б. Ільїна // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №1. – С. 2-6.
110. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу: пер. с англ.. М. Рефл.-бук, К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
111. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. Пер. с англ. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
112. Мишин Г. И. Отрицательные эмоции и их преодоление (О профилактике нервно-психических расстройств). / Г. И. Мишин. – М.: Медицина, 1984. – 80 с.
113. Молоканов М. В. Влияние личностных особенностей на профессиональный выбор в психологии / М. В. Молоканов // Психологический журнал. – 1998. – №2. – С. 79-96.
114. Мороз Л. І. Психологічний тренінг: до питання валідності та надійності психотехнічних вправ / Л. І. Мороз // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №8. – С. 68-71.
115. Москвичев С. Г. Мотивация, деятельность и управление. / С. Г. Москвичев. – Киев – Сан-Франциско, 2003. – 492 с.
116. Мей Р. Искусство психологического консультирования. / Р. Мей. – М. : «Класс», 1994. – 144 с.
117. Нартова-Бочавер С. К. Понятие «психологическое пространство личности»: обоснование и прикладное значение. / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2003. – Т.24, № 6. – С. 27-36.
118. Немиринский О. В. Личностный рост в терапевтической группе. / О. В. Немиринский. – М.: Смысл, 1999. – 112 с.
119. Немов Р. С. Психология: учеб.[для студ. высш. учеб. завед.] / Р. С. Немов В 3 кн.– [4-е изд]. (Кн.1: Общие основы психологии). – М.: Гуманит. изд.

- центр ВЛАДОС, 2003. — 688 с.
120. Непомнящая Н. И. Психодиагностика личности: теория и практика. / Н. И. Непомнящая. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2001. – 192 с.
 121. Носенко Е. Л. Диспозиційні та перцептивно оцінювані характеристики емоційного інтелекту / Е. Л. Носенко // Вісник Харківського університету. Серія Психологія. Харків, 2002. – №550, Ч.1. – С. 177-179.
 122. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як одна з форм множинності проявів інтелекту / Е. Л. Носенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Педагогіка і психологія, 1998. – Вип.3. – С. 3-10.
 123. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: [Монографія] / Е. Л. Носенко, Н. В Коврига. – К.: Вища школа, 2003. – 126 с.
 124. Носенко Е. Л. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава, К. П. Кутовий. – Д.: Вид-во «Інновація», 2011. – 178 с.
 125. Носенко Е. Л. «Емоційна розумність» як детермінанта успішної життєдіяльності людини і шляхи її операціоналізації / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига // Вісник Дніпропетровського університету. – Педагогіка і психологія. – 2000. – Вип. 6. – С. 3-7.
 126. Носенко Е. Л. Шляхи детекції сприйняття суб'єктом певної інформації як загрозової з позицій когнітивно-семантичної моделі тривоги / Е. Л. Носенко, М. В. Нестеренко // Вісник АПН України «Педагогіка і психологія». – 1998. – Вип.4. – С. 45-54.
 127. Носенко Э. Л. Эмоциональное состояние как опосредующий фактор влияния самооценки на эффективность интеллектуальной деятельности подростка / Э. Л. Носенко // Психол. журнал. – 1998. – Т.19. – №1. – С. 16-26.
 128. Оборина Д. В. Становление профессиональной ментальности педагогов и психологов: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук /

- Д. В. Оборина. – М., 1992
129. Общая психодиагностика / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 304 с.
 130. Орлов А. Б. Феномены эмпатии и конгруэнтности. / А. Б. Орлов, М. А. Хазанова // Вопросы психологии. – 1993. – №4. – С. 68-73.
 131. Осипова А. А. Общая психокоррекция: [учеб. пособ. для студ. спец. вузов]. / А. А. Осипова. – М.: Творческий центр «Сфера», 2001. – 508 с.
 132. Основи практичної психології / Панок В. Г., Титаренко Т. М., Чепелева Н. В. та ін.: підруч. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
 133. Основи психології: підруч. / За ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 632 с.
 134. Панкратова А. А. Практический, социальный и эмоциональный виды интеллекта: сравнительный анализ / А. А. Панкратова // Вопросы психологии: науч. журн. – 2010. – № 2. – С. 111-119.
 135. Панок В. Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога / В. Г. Панок // Практична психологія та соціальна робота. – 1998 – №4. – С. 5-7.
 136. Панок В. Г. Основні напрями професійного становлення особистості практичного психолога у вищій школі / В. Г. Панок // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №4. – С. 14-17.
 137. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
 138. Петровский А. В. Личность в психологии: парадигма субъектности / А. В. Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
 139. Пов'якель Н. І. Розуміння власного досвіду в структурі саморегуляції професійної діяльності практичного психолога / Н. І. Пов'якель // Актуальні проблеми психології: наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., Нора-Друк, 2001. – Вип.21. – С. 235-242.
 140. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учеб.

- пособие / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербачевский и др.; под общ. ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – СПб.: Питер, 2002. – 560 с.: ил. – («Практикум по психологии»).
141. Психодиагностический тест (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольского / Практикум по психодиагностике личности. / За ред. Н. К. Ракович. – Минск, 2002. С.75-91.
142. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1997. – 440 с.
143. Психология. Словарь / Сост. Л. А. Карпенко. Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
144. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): навчально-методич. посібник / В. В. Рибалка. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
145. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М.: Изд. группа «Прогресс», 1994. – 480 с.
146. Роджерс К. Р. Клиентоцентрированный / человекоцентрированный подход в психотерапии / К. Р. Роджерс. // Вопросы психологии. – 2001. – №2. – С. 48-58.
147. Родина О. Н. Как психологи выбирают профессию / О. Н. Родина, П. Н. Прудков // Вестник Московского Университета. Сер. 14. Психология. – 2002. – №3. – С. 52-65.
148. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – С.-Пб.: Питер, 2000. – 712 с.
149. Саенко Ю. В. Техники и приемы регуляции эмоций / Ю. В. Саенко // Вопросы психологии: науч. журн. – 2010. – № 3. – С. 83-93.
150. Сайко Э. В. Открытие Я в мире Другого и мира Другого в Я как путь восхождения к человеческому и человеческого / Э. В. Сайко // Мир психологии. – 2001. – №3. – С. 5-12.

151. Саннікова О. П. Феноменологія особистості: вибрані психологічні праці. / О. П. Саннікова. – Одеса: СМІЛ, 2003. – 256 с.
152. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности / О. П. Санникова. – Одесса: Хор с., 1995. – 334 с.
153. Санникова О.П. Формально-динамические и качественные метакarakterистики индивидуальности / О. П. Санникова // Наука і освіта. – 2007. – № 6-7. – С. 30-33
154. Сапогова Е. Е. Профессиональное психологическое сознание: рефлексия вслух / Е. Е. Сапогова // Журнал практического психолога. – 1997. – №6. – С. 3 – 12.
155. Семиченко В. А. Психологія емоцій / В. А. Семиченко. – К.: «Магістр-S», 1998. – 128 с. (Рос. мовою)
156. Семиченко В. А. Психологія особистості / В. А. Семиченко – К.: Видавець Ешке О.М., 2001. – 427 с. Рос. мовою.
157. Семиченко В. А. Формування психологічної компетентності студентів у процесі вивчення курсу психології / В. А. Семиченко //Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д.Максименка. – К., Нора-Друк, 2001. – Вип.21. – С. 250-257.
158. Сергиенко Е. А. Эмоциональный интеллект: модель, структура теста (MSCEIT V2.0): русскоязычная адаптация [Текст] / Е. А. Сергиенко, И. И. Ветрова // Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2010. – №11. – С. 19-29.
159. Сергиенко Е. А. Тест Дж. Мэйера, П. Сэловея, Д. Карузо / Е. А. Сергиенко, И. И Ветрова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. – 176 с.
160. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб.: ООО «Речь», 2002. – 350 с., ил.
161. Симонов П. В. Теория отражения и психофизиология эмоций / П. В. Симонов. – М.: Наука, 1970. – 139 с.

162. Слостенин В. А. Технология развития эмоциональной устойчивости будущего учителя в процессе профессиональной подготовки / В. А. Слостенин, Н. Г. Руденко, А. А. Черникова // Педагогическое образование и наука: Научно-методический журнал. – 2009 г. №8 – С. 4-8
163. Словарь-справочник психологической диагностики / Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. (сост.) – Киев: Наукова думка, 1989. – 198 с.
164. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту: Монографія / М. Л. Смульсон – К., 2001. – 276 с.
165. Собчик Л. Н. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности СМІЛ (ММРІ) Практическое руководство / Л. Н. Собчик. – М.: Речь, 2007. — 224 с.
166. Стейн Стивен Дж., Бук Говард І. Переваги EQ: Емоційний інтелект та ваші успіхи / Пер. з англ. – Дніпропетровськ: Баланс Бізнес Букс, 2007. – 384 с.
167. Сысоева Т. А. Приемы и стратегии, используемые при идентификации эмоций [Текст] / Т. А. Сысоева // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2010. – №11. – С. 51-57.
168. Терлецька Л. Г. Рольова гра як засіб формування професійно-значущих якостей майбутнього психолога: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. – К., 1997. – 16 с.
169. Титаренко Т. М. Життєві домагання і професійне становлення особистості практичного психолога / Т. М. Титаренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №4. – С. 21-23.
170. Тхостов А. М. Феноменология эмоциональных явлений / А. М. Тхостов, И. Г. Колымба // Вестник Московского университета. – 1999. – №2. – С. 3-14.
171. Уваров Е. А. Регуляция неблагоприятных психоэмоциональных состояний: учеб. пособие / Е. А. Уваров. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р.Державина, 2001. – 69 с.

172. Удачина Е. Г. Функциональная асимметрия полушарий мозга и регуляция эмоциональных состояний / Е. Г. Удачина // Психологический журнал. – 2001. – №2. – С. 57-65.
173. Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
174. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная – 2-е изд., перераб. и доп. – Спб.: Питер, 2002.- 272 с.
175. Хомская Е. Д. Нейропсихология эмоций: гипотезы и факты / Е. Д. Хомская // Вопросы психологии. – 2002. – №4. – С. 50-62.
176. Чеботарь А. И. Эмоциональный интеллект как основа успешности жизнедеятельности человека / А. И. Чеботарь // Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Педагогіка і психологія”. – 1999. – Вип.4. – С. 129-134.
177. Чебыкин А. Я. Проблема эмоциональной устойчивости / А. Я. Чебыкин. – Одесса, 1995. – 195 с.
178. Чебыкин А. Я. Распознавание эмоций школьников педагогами / А. Я. Чебыкин // Вопросы психологии. – 1991. – №5. – С. 74-80.
179. Чебыкин А. Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности / А. Я. Чебыкин. – Одесса: «АстроПринт» – 1999. – 158 с.
180. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психологів-практиків / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка. – К., 1999. – Вип. 19. – С. 271-278.
181. Чепелева Н. В. Характеристика процесів розуміння та інтерпретації у контексті психотерапії / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К., Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 25-31.
182. Чепелева Н. В. Діалогічно-орієнтований підхід в системі підготовки практичних психологів / Н. В. Чепелева, Н. І. Пов'якель // Вісник

- Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти. – Тернопіль, 1996. – С. 29-31.
183. Чепелева Н. В. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога / Н. В. Чепелева, Н. І. Пов'якель // Збірник наукових праць «Психологія». – Вип. III. – К.: НПУ ім. Н.П.Драгоманова. – 1998. – С. 35-42.
184. Чирков В. И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека / В. И. Чирков // Вопросы психологии. – 1996. – №3. – С. 116-133.
185. Чудновский В. Э. К проблеме соотношения «внешнего» и «внутреннего» в психологии / В. Э. Чудновский // Психол. журнал. – 1993. – Т.14. – №5. – С. 3-11.
186. Чудновский В. Э. Психологические составляющие оптимального смысла жизни / В. Э. Чудновский // Вопросы психологии. – 2003. – №3. – С. 3-14.
187. Чудновский В. Э. Смысл жизни: Проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» / В. Э. Чудновский // Психол. журнал. – 1995. – Т.16. – №2. – С. 15-26.
188. Яблонко В. Я. Емоційно-вольова сфера особистості: Основи теорії, регуляції та діагностики [Текст]: навчальний посібник / В. Я. Яблонко. – Миколаїв: Ганна Гінкул, 2002. – 416 с.
189. Якобсон П. М. Психология чувств и мотивации / Под редакцией Е. М. Борисовой. – М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. – 304 с.
190. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися / Т. С. Яценко – К.: Освіта, 1993. – 208 с.
191. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції: навч.посібник / Т. С. Яценко. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.
192. Frijda N.H. Emotions //Pawlik K., Rosenzweig M.R. (eds.) The international hand-book of psychology. L.: Sage, 2000. P. 207-222.
193. Grey W. Emotional-cognitive structuring: A new theory of mind. – FORUM for Correspondents and Contract, 1973. – V. 5. – P. 1 – 6.

194. Bar-On R. Emotional Intelligence in Men and Women: Bar-On Emotional Quotient Inventory: Technical Manual. Toronto: Multi-Health Systems, 1997.
195. Daniel M. Self-scoring Emotional Intelligence Tests – New York; Barnes and Noble Books – 2000. – 50 p.
196. De Raad, Kokkonen M. Traits and emotions: a review of their structure and management. //European Journal of Personality. – 2000. – Vol.14. – P.477-496.
197. Gardner H. Multiple intelligences: the theory in practice. New York: Basic Books, 1993. – 304 p.
198. Goleman D. Emotional Intelligence. New York: Bantam books, 1995. – 352 p.
199. Goleman D. Working with Emotional Intelligence. New York: Bantam Books, 1998. – 383 p.
200. Izard C.E., Libero, D.Z., Putnam, P. And Haynes, O.M. Stability of emotion experiences and their relations to traits of personality //Journal of Personality and Social Psychology, 1993. – V.64. – P.847-860.
201. Lazarus R.S. Emotion and adaptation. N.Y.: Oxford University Press. – 1991.
202. Mayer J.D. and Salovey, P. Emotional intelligence and the construction and regulation of feelings //Applied and Preventive Psychology. – 1995. – V.4. – P.197-208.
203. Mayer J.D., and Salovey, P. The Intelligence of emotional intelligence //Intelligence. – 1993. – V.17. – N4. – P.433-442.
204. Mayer J.D. and Geher, G. Emotional Intelligence and the Identification of Emotion //Intelligence. – 1996. – V.22. – P.89-113.
205. Nosenko E.L., Kovriga, N.V. An approach to operationalizing emotional intelligence as a dynamic unity of its internal and external components //In.B.Rammstedt, R.Riemann(Eds.) 11th European Conference of Personality. Friedrich-Schiller-Universitat, Jena, 21.7-25.7.2002. Conference Program and Abstracts. – Lengerich: Pabst Science Publishers. – 2002. – P.232.
206. Nosenko E., Tverdomed O. Some peculiarities of emotionality in the

- personality structure and their “panetics” potential //Abstracts of the 6th European Congress of Psychology. Rome. Italy. July 4-9, 1999. P.321.
207. Salovey P. and Sluyter, D (Eds). Emotional development and Emotional Intelligence: Implications for educators. New York: Basic Books, 1997. – 288p.
208. Sternberg R.J. et al. People’s conceptions of intelligence // J. Personality and Social Psychology. – 1981. - № 41. – P. 37-55.
209. Thurstone L.L. Primary mental abilities. –Chicago: The Univ. of Chicago Press. - 1938. – 235 p.